

Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas

Tomić, Đorđe (Ed.); Atanacković, Petar (Ed.)

Veröffentlichungsversion / Published Version

Konferenzband / conference proceedings

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Tomić, Đ., & Atanacković, P. (Eds.). (2009). *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Novi Sad: Cenzura. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-454211>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:

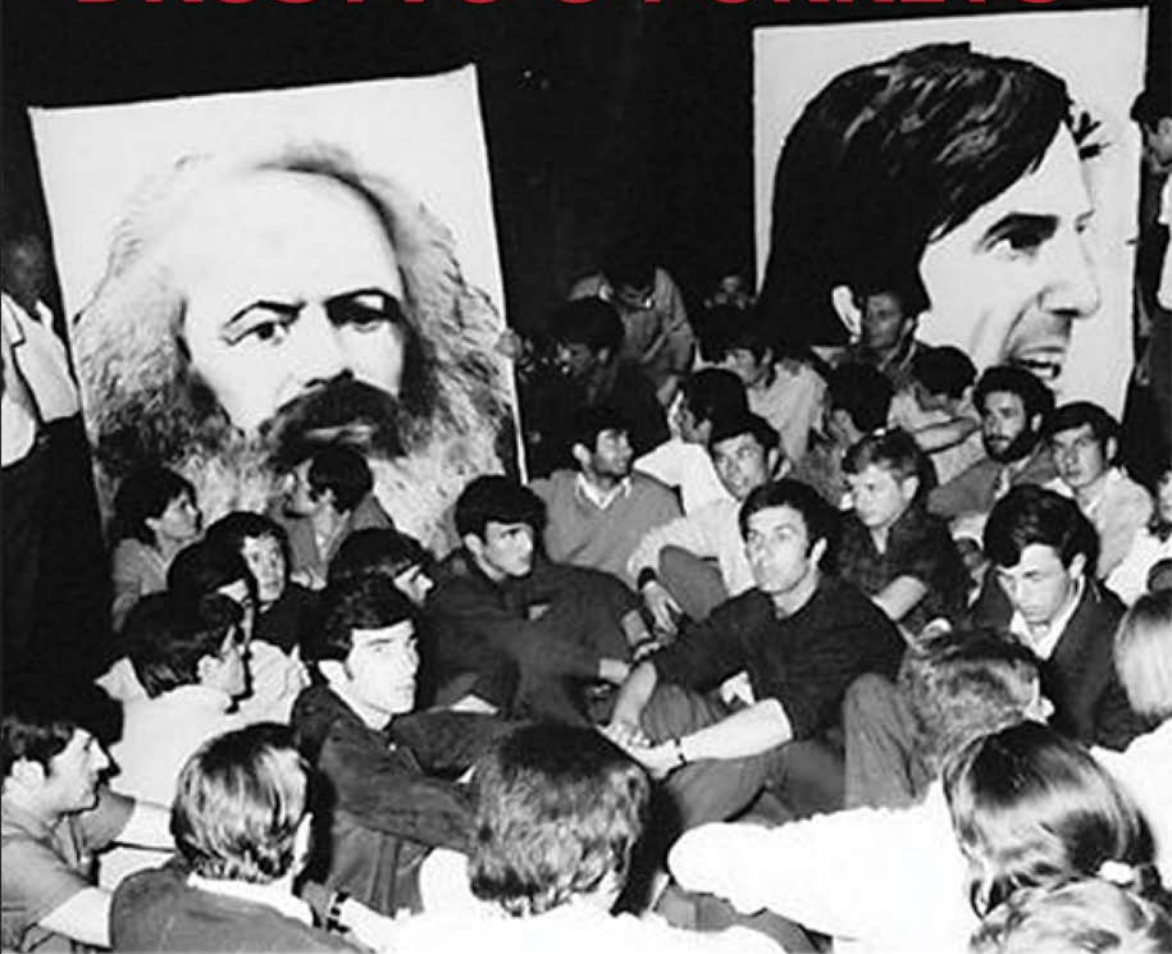
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Commercial-NoDerivatives). For more information see:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

DRUŠTVO U POKRETU

Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas

Đorđe Tomić, Petar Atanacković (ur.)

DRUŠTVO U POKRETU
Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas

Izdavač:

CENZURA
Novi Sad

Produkcija:

Alternativna kulturna organizacija – AKO
Novi Sad

Ženski informaciono-dokumentacioni centar - ŽINDOK
Beograd

Urednici:

Đorđe Tomić
Petar Atanacković

Dizajn i priprema za štampu:

Mirjana Popović

Štampa:

ZOLA Štampa, Novi Sad

Projekat podržao:

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
(Berlin – Nemačka)

Novi Sad, 2009

DRUŠTVO U POKRETU

**Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od
1968. do danas**

CENZURA

Novi Sad, 2009

SADRŽAJ

Predgovor..... 7

Uvod: Istraživanje društvenih pokreta

Dorđe Tomić

DRUŠTVENI POKRETI: PITANJA, POJMOVI, TEORIJE, METODE 12

Studentski pokreti vs. “crvena buržoazija”: 1968. u Jugoslaviji

Boris Kanzleiter

1968. U JUGOSLAVIJI

TEMA KOJA ČEKA ISTRAŽIVANJE 30

Milivoj Bešlin

UTICAJI “JUNA '68.” NA POLITIČKU SITUACIJU U JUGOSLAVIJI..... 49

Umetnost protesta: Uticaji 1968. na umetničku/kulturnu produkciju u Jugoslaviji

Krunoslav Stojaković

TEATAR POD UTJECAJEM FILOZOFIJE

KAZALIŠTE I STUDENTSKI PROTESTI U JUGOSLAVIJI 1960-IH GODINA 66

Branka Ćurčić

NOVOSADSKA NEOVANGARDNA SCENA, „TRIBINA MLADIH“ I UTICAJI

1968. GODINE 74

Natalija Kyaw

RAČUNAJTE NA NAS. PANK I NOVI TALAS / NOVI VAL U SOCIJALISTIČKOJ

JUGOSLAVIJI 81

Vladan Jeremić

POLITIKE VIZUELNIH REPREZENTACIJA I INTERPRETACIJA ARHIVA

JUGOSLOVENSKEG PANKA I NOVOG TALASA (1979-1984) 103

Sestrinstvo i jedinstvo? Feminizam u Jugoslaviji

Marijana Stojčić

PROLETERI SVIH ZEMALJA - KO VAM PERE ČARAPE?

FEMINISTIČKI POKRET U JUGOSLAVIJI 1978-1989 108

Lidija Vasiljević

ŽENE I PROFESIONALNI I KLASNI IDENTITET 122

Adrijana Zaharijević

WOMEN'S LIBERATION, ČETRDESET GODINA KASNIJE 141

Pet do dvanaest: (Novi) društveni pokreti i početak kraja Jugoslavije

Goran Musić

JUGOSLOVENSKI RADNIČKI POKRET 1981-1991 160

Krunoslav Stojaković

PREŠUĆENA POVIJEST

UJDI I ANTIRATNA OPOZICIJA U JUGOSLAVIJI 169

Sasvim novi protesti? Postjugoslovenski društveni pokreti u doba političke, ekonomske i državne transformacije

Đorđe Tomić

ULIČNE STUDIJE - ODSEK: PROTESTI!

STUDENTSKI PROTESTI TOKOM "ERE MILOŠEVOĆ" 184

Petar Atanacković

NOVI SOCIJALNI POKRETI U SRBIJI IZMEĐU APATIJE I PROTESTA 232

Summaries 245

O autorkama i autorima 257

PREDGOVOR

Raspad Jugoslavije do pre nekoliko godina u zemljama nastalim usled tog procesa tumačen je uglavnom kao neophodnost, koja je bila uslovljena navodnom „vekovnom mržnjom“ različitih naroda na ovom prostoru. Dominacijom ovakvih (pseudo)naučnih tumačenja, raspad Jugoslavije konačno je („uspešno“) dovršen.

Problem analize krize i kraja jugoslovenske države nije, međutim, samo pojednostavljen – i uzgred, netačan – prikaz uzroka te krize. Osim što je bio posledica, a ne uzrok krvavog raspada Jugoslavije, nacionalizam je ujedno bio i skoro jedina tema naučnog istraživanja vezanog za ovaj period. Teze proizašle iz ovog, nažalost vrlo uticajnog, diskurzivnog pomeranja, do danas utiču i na tumačenje prilika u jugoslovenskom društvu u vreme postojanja jugoslovenske države. Štaviše, naučni prikazi društvene transformacije u postjugoslovenskom periodu često su postavljani u kontekst (novih) nacionalnih (ili pre nacionalističkih) političkih i istorijskih projekata. Jugoslavija i uopšte sve što je iole podsećalo ili moglo da podseća na jugoslovensku državu ili društvo, svesno je prećutkivano. Tvrdnje da se u slučaju Jugoslavije radilo o „veštačkoj tvorevini“ – bez obzira na činjenicu da su sve nacionalne države isto toliko „veštački“ stvarane, koliko su i „prirodne“ – dovele su do toga, da se danas malo ko uopšte i bavi istorijom jugoslovenskog društva u periodu od 1945. do 1990. godine, a kamoli dovodi u pitanje navodni veštački karakter ondašnjeg društva.

Ako socijalistička jugoslovenska država zaista nije imala nikakav stvaran društveni legitimitet, postavlja se pitanje kako onda objasniti postojanje brojnih pokušaja promene stanja u tom društvu, koje su artikulisali društveni pokreti tokom celog ovog perioda, pritom se ne pozivajući na tzv. nacionalne interese. Počevši od pokreta iz 1968. godine, kao prvog masovnog društvenog pokreta, koji je nastao i bio usmeravan nezavisno od zvaničnih političkih centara, sve češće se postavljalo pitanje pravca budućeg razvoja jugoslovenskog društva. Pritom tzv. nacionalni problem nije igrao značajnu ulogu, budući da, prema uverenjima najvećeg broja savremenika, centralno pitanje u jugoslovenskom društvu tog vremena nije bilo nacionalno, već socijalno pitanje.

Raznovrsnost društvenih pokreta, koji su, uprkos jasnoj kritici različitih problema, njihovo rešenje uglavnom tražili upravo u tom jugoslovenskom kontekstu, do sada nije naišla na veće interesovanje ni u naučnim istraživanjima, ni u široj javnosti na prostoru bivše Jugoslavije. Deo ovih (novih) društvenih pokreta, pre svega oni

značajniji tema su ovog zbornika.

Osnovni cilj zbornika jeste usmeravanje pažnje čitalaca na postojanje ovih pokreta, opisujući i objašnjavajući njihove ciljeve i zahteve, uzroke za njihovo nastajanje, zatim njihov razvoj i konačno, posledice njihovog delovanja. Isticanjem prisustva ovih pokreta u jugoslovenskom društvu i analizom njihovih aktivnosti može se uočiti koji su bili (ključni) problemi ondašnjeg društva, ali i društava nastalih raspadom Jugoslavije.

Na različitim nivoima i iz različitih teorijskih i disciplinarnih perspektiva, prilozi u zborniku bave se ovim pitanjima, kao i problemima koji iz njih proizilaze, dajući pritom prikaz jedne slike društvene dinamike, delom različite od ondašnjih zvaničnih (državnih) interpretacija.

Struktura zbornika odgovara hronološkom toku razvoja prikazanih pokreta. Istovremeno, pojedinačni prilozi tematski grupisani su u nekoliko celina.

Prva celina predstavlja uvod u istraživanje društvenih pokreta, namenjen kako naučnoj javnosti, tako i aktivistkinjama i aktivistima različitih društvenih i političkih pokreta na postjugoslovenskom prostoru.

Drugo poglavlje posvećeno je studentskom pokretu i protestima 1968. godine, koji predstavljaju istorijski događaj od svetskog značaja, istovremeno markirajući (jedan) vrhunac jednog novog razvoja društvene kritike, čiji uticaj je prisutan u izvesnoj meri sve do danas.

Uticajima 1968. godine na umetničku / kulturnu produkciju bavi se *treće poglavlje* zbornika. Na osnovu kritičkih ideja i novih impulsa u oblasti pozorišta, filma, književnosti i muzike, obrađenim u pojedinačnim prilogima u ovom delu, skicirani su kontinuiteti, odnosno diskontinuiteti protestne prakse, čiji razvoj je i posredno i neposredno podstaknut studentskim protestima 1968. godine.

Društvena kritika različitih pokreta u Jugoslaviji imala je bar jednu zajedničku crtu. Skoro svi društveni pokreti nakon 1968. isticali su velike razlike između teorije i prakse u jugoslovenskom socijalističkom sistemu. U *četvrtom delu* predstavljen je razvoj feminističke kritike (jugoslovenskog) društva od početaka feminizma na ovim prostorima do danas.

U *petom poglavlju* prikazani su društveni pokreti koji su delovali u periodu neposredno pred raspad jugoslovenske države. Ovi pokreti predstavljali su znak društvenog nezadovoljstva pre svega ekonomskom krizom u Jugoslaviji i pokušaj

borbe za rešenje ključnih društvenih problema. Promene koje su društveni pokreti zahtevali, međutim, odnosile su se – sve do sredine osamdesetih godina – i dalje na celokupno jugoslovensko društvo. Tek krajem osamdesetih godina dolazi do jasnog prekodiranja socijalnog pitanja u razna „nacionalna pitanja“, čime dolazi do eksplicitne zloupotrebe socijalnog nezadovoljstva i nesigurnosti. Ova manipulacija konačno vodi ka masovnom prihvatanju nacionalističkih „istina“, a jačanje nacionalističkih aktera do ratova tokom devedesetih godina i istovremenog etabliranja nacionalističkog diskursa, koji u toku svog razvoja u potpunosti negira kako prvobitno socijalno pitanje, tako i „jugoslovenska“ rešenja datih problema.

Šestim i poslednjim poglavljem, na primeru studentskih protesta devedesetih godina u Srbiji, ilustruje se jedna nova aktivistička praksa, nastala u kontekstu političke, ekonomske i državne transformacije na postjugoslovenskom prostoru. U opoziciji prema režimu Slobodana Miloševića, studenti – o kojima je reč u jednog od priloga – su u ovom periodu artikulisali različite zahteve, bar deklarativno boreći se – u skladu sa pomenutim diskurzivnim pomeranjem u periodu tranzicije – za demokratiju. Koja značenja su toj demokratiji pripisavana, koje konkretne ciljeve su studentkinje i studenti u ovom periodu imali, odnosno koje novine je ovaj pokret doneo, deo su pitanja, koja se u ovom kontekstu postavljaju. Poslednji prilog ovog dela, a time i celog zbornika daje analizu, ali i (ne baš optimističnu) prognozu aktuelnog stanja i mogućeg daljeg razvoja levice i leve društvene kritike u Srbiji, otvarajući pitanje mogućnosti društvenih promena u eri demokratizacije i demokratske konsolidacije postjugoslovenskog prostora s jedne, i neoliberalne globalizacije s druge strane. Istovremeno, polazeći od pretpostavke da su upravo društveni pokreti – posebno u liberalnim demokratijama – glavni nosioci društvenih promena, ovime se postavlja i možda najvažnije pitanje: Koje su perspektive delovanja *aktuelnih* društvenih pokreta na prostoru bivše Jugoslavije?

Da bi se pronašli odgovori na ovo pitanje, potrebno je pre svega razumevanje načina delovanja društvenih pokreta. Da bi se ti mehanizmi delovanja bolje razumeli, potrebno je poznavanje iskustava prethodnih pokreta. Kako su iskustva društvenih pokreta u bivšoj Jugoslaviji mahom zanemarivana, podsećanje na njih, kao i njihovo istraživanje predstavljaju važan zadatak. Jedan dalji korak u tom smeru predstavlja upravo ovaj zbornik.

Đorđe Tomić

Petar Atanacković

Berlin / Novi Sad, oktobar 2009

Uvod:
Istraživanje društvenih pokreta

Dorđe Tomić

DRUŠTVENI POKRETI: PITANJA, POJMOVI, TEORIJE I METODE

UVOD

Ukoliko bi pojedincu bilo moguće da u toku jednog dana samo „prelista“ celokupnu svetsku dnevnu štampu, sasvim izvesno bi, pored raznih drugih saznanja, uvideo da se na celoj planeti dešavaju brojni protesti najrazličitijih grupa i to iz najrazličitijih razloga. Protesti kao fenomeni modernog (svetskog) društva predstavljaju (poslednji) pokušaj ljudi – grupa i/ili pojedinaca – da direktno utiču na svoju životnu sredinu. U tom smislu, protesti se mogu sresti u svim društvima – od liberalnih demokratija „zapadnog tipa“ do društava koja se iz perspektive ovih prvih mogu okarakterisati kao nedemokratska. U svakom slučaju, protesti predstavljaju „glavne proizvode“ grupa koje ih organizuju i u njima učestvuju. Kakve su, međutim, te grupe, kako se one mogu opisati, odnosno ispitivati? Da li je reč o „spontanom okupljanjima“ ljudi ili iz protesta stoji određena organizacija? Da li se uzroci različitih protesta mogu svesti na „opšte nezadovoljstvo“ ili depriviranost grupa ljudi ili pojedinaca? Ovo su samo neka od pitanja o kojima će biti reči u tekstu, a koja ujedno predstavljaju i neka od osnovnih pitanja vezana za istraživanje „protestujućih grupa“ – društvenih pokreta.

ORGANIZACIJA ILI POKRET?

Pre nego što se upustimo u razmatranje pojma društvenih pokreta, valjalo bi posvetiti malo pažnje načelnoj diferencijaciji između organizacije i pokreta. Pojednostavljeno razlikovanje organizacije i pokreta vodi bez sumnje ka uverenju da se radi o dihotomiji formalno-neformalno, tj. da organizacije imaju formalan karakter, dok se društveni pokreti „teško mogu definisati”.¹ Zajedničko i organizacijama i pokretima je pritom jedino činjenica da se shvataju i analitički tretiraju kao „kolektivni akter“, što je kako

1 Starija istraživanja na (post)jugoslovenskim prostorima o političkim pokretima pokret shvataju jednostavno kao širu pojavu od organizacije, pri čemu se uglavnom posmatra „ideološka pozadina“ pokreta, dok se formi pokreta ne pridaje veća pažnja; za razliku od pokreta organizaciju odlikuju: pravni status (radi se zvanično registrovanoj grupi), set čvrstih pravila unutar organizacije (statut, pravilnici i sl.), čvrsta upravna struktura (upravni organi), registrovano članstvo, kao i niz drugih formalnih elemenata. Tako se još osamdesetih godina u bivšoj Jugoslaviji pokret definisao putem razgraničenja od organizacija:

odlika modernog (svetskog) društva tako i jedna od važnih promena koje je donelo stvaranje modernih naučnih disciplina.

Fenomen „masa“ koji je zanimao različite autore – od Kanetija, Le Bona, pa sve do Sloterdajka² – nije nezanimljivo uporediti sa (marksističkom) idejom o klasnoj svesti radnika, čije nepostojanje je levica na „zapadu“ uz veliko iznenađenje (!) ustanovila šezdesetih godina dvadesetog veka. Srećom, te šezdesete donele su i jedan novi transnacionalni pokret (uz to bi se moglo reći globalnih pretenzija) – poznat i kao „šezdesetosmaški pokret“, pa je sledeći praksu, od tog trenutka manje ili više sistematski razvijana i teorija društvenih pokreta. Interesantno je, međutim, da se ta teorija razvijala bez većih direktnih uticaja (neo)marksističkih ideja. Radi se, naime, o pokušajima analize (novih)³ društvenih pokreta američke i zapadnoevropske sociologije i u manjoj meri psihologije koji će u poslednjih više od četrdeset godina dovesti do stvaranja jedne, po mnogima, samostalne naučne discipline – *nauke o društvenim pokretima*. Razvojem nekih starijih, ali pre svega novih pokreta u zapadnim zemljama tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, poput ženskih, odnosno feminističkih, ekoloških, odnosno antinuklearnih ili mirovnih pokreta, stvara se novi empirijski materijal koji rezultira sve većim brojem studija o društvenim pokretima, a stvaranjem različitih pokreta kao reakcije na promene, nastale usled procesa globalizacije, ovaj trend će se vrlo izvesno nastaviti.⁴

Da se vratimo na razlike između društvenih pokreta i organizacija. Napuštanje pogrešnog i danas već zastarelog shvatanja društvenih pokreta i protesta kao njihove

„Da bismo mogli pokret razlikovati od političkih partija, odnosno društveno-političkih organizacija druge vrste, s pokretima obično povezujemo predstave o značajnoj mjeri spontanosti u djelovanju i o relativnoj organizacijskoj fleksibilnosti.“ U: Anton Bebler (1985): *Suvremena kretanja u mirovnim pokretima*. U: *Pogledi*. Časopis za društvena pitanja, god. 15, br. 2, str. 64. Vidi i: Stjepan Gredelj (1988): *Rasprave o novim / alternativnim pokretima u Jugoslaviji*. U: *Revija za sociologiju*, izd. 19, br. 4, str. 441–453.

2 Up. Peter Sloterdijk (2000): *Die Verachtung der Massen. Versuch über Kulturkämpfe in der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

3 Pojam novi društveni pokreti (Neue soziale Bewegungen) koristi se pre svega u evropskoj teoriji društvenih pokreta i treba da ukaže na razliku pokreta nastalih nakon kraja šezdesetih godina, pre svega sedamdesetih i osamdesetih godina kao novih u odnosu na (stari) radnički pokret. Up. Milan Mesić (1998): *Teorija društvenih pokreta - američke perspektive*. U: *Društvena istraživanja*, god. 7, br. 4-5 (36-37), str. 701. Postoji, međutim, i korišćenje pojma novih društvenih pokreta sa ciljem distanciranja od nemačkog pokreta nacional-socijalizma. Ključno jeste to da se novi društveni pokreti odvajaju od ideje i konceptualizuju prema drugim kriterijuma, a ne prema ideji za koju se ti pokreti bore.

4 Inače, recepcija ovih novih američkih i zapadnoevropskih teorija u Jugoslaviji, kasnije na postjugoslovenskom prostoru, do koje u većoj meri dolazi tek krajem osamdesetih godina nije dovela do značajnijih razvoja tih pristupa, čak je i sama njihova primena izostavljena u svim važnijim istraživanjima protesta iz npr. perioda devedesetih godina. Od naučnih priloga domaćih autora – sinteza ovih teorija – vredi istaći svega nekoliko kao npr. Mesić (1998), Pavlović (2006).

centralne odlike kao spontanih, štaviše iracionalnih fenomena, ne vodi nužno ka jasnom razlikovanju organizacija od društvenih pokreta. Osim toga razlikovanje pokreta od organizacija – koje se još šezdesetih svodilo, recimo, na manju ili veću „širinu“ ili postojanje ili nepostojanje upravnih odbora – porastom uticaja „NGO-diskursa“ početkom devedesetih godina 20. veka dobija nov kvalitet.

Diskusije o uticaju nevladinih organizacija, zatim o civilnom društvu, kao i donekle debata o globalizaciji i/ili transnacionalizaciji društvenog prostora u poslednje dve decenije stvorile su jedan „diskurzivni ćorsokak“ u domenu analize *društvenih promena*. Tako određene naučne discipline često nailaze na probleme u analizi koje svojim u prvom redu normativnim konceptima (npr. konceptima civilnog društva⁵) ne mogu da reše. Odgovori na određena pitanja u vezi sa uzrocima i posledicama društvenih promena traže se stoga tako, što se na osnovu empirijskih podataka „kroje“ teorije „za jednokratnu upotrebu“, pri čemu se često previđa to, da određene korelacije ne predstavljaju nužno i kauzalne odnose. Paralelno sa ovakvim – mora se priznati veoma uprošćeno prikazanim razvojem, recimo, političkih nauka – upravo istraživanja vezana za društvene pokrete donose niz zanimljivih odgovora na neka od istih tih pitanja. Razlika između društvenih pokreta i npr. nevladinih organizacija⁶ nije dakle samo razlika u definiciji, odnosno u sadržinskom smislu razlika u formalnom, odnosno neformalnom karakteru, čvrstoj i stabilnoj, odnosno dinamičnoj strukturi; razlika se ogleda i u analitičkim konceptima. Dok jedni društvo vide kao celinu koja se po svaku cenu mora regulisati u smislu društvene integracije, pa to onda pokušavaju teorijski da osmisle, drugi društvu prilaze iz perspektive posmatrača i društvene pokrete npr. posmatraju pre svega analitički, a društvo kao dinamičnu celinu, koja se uprkos svim pokušajima regulacije razvija često i u neočekivanom smeru.

Kakav je dakle odnos između društvenih pokreta i (nevladinih) organizacija? Da nije reč o istom fenomenu je jasno. Ono što nije jasno je njihov međusobni odnos, posebno ne onda, kada ustanovimo da određene nevladine organizacije mogu biti deo društvenog pokreta, a i da društveni pokreti uvek imaju određenu organizacionu strukturu. Ukoliko društvene pokrete definišemo npr. kao „sisteme delovanja mobilisanih mreža grupa i organizacija, postavljene na izvestan (duži) rok i oslonjene

5 O analitičkim nedostacima pojma i koncepta civilnog društva up.: Volker Heins (2002): *Das Andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs*. Bielefeld: transcript.

6 Zanimljiv prikaz odnosa između nevladinih organizacija i društvenih pokreta u globalnom kontekstu daje se u: Armin Stickler (2005): *Nichtregierungsorganisationen, soziale Bewegungen und Global Governance. Eine kritische Bestandsaufnahme*. Bielefeld: transcript.

na kolektivni identitet, koje putem javnih protesta žele da dovedu do društvene promene, spreče je ili vrate unazad“⁷, postavlja se pitanje koji su to „sastavni delovi“ te „mreže mreža“, tj. pitanje vezano za organizacionu strukturu pokreta.

Pri određivanju te strukture, a samim tim i tačne forme neke društveno ili politički „angažovane grupe“ jedan velik problem je kako odrediti da li se radi o *nevladinoj organizaciji* (NGO)⁸, *organizaciji društvenog pokreta* (SMO)⁹ ili „samo“ o *društvenom pokretu*. Ova diferencijacija nije samo pojmovna, pošto je u mnogim slučajevima vezana za samu strategiju društvenog pokreta, pa samim tim i za ishod njegovih aktivnosti, a često se u formi pokreta ogleda i njegovo sopstveno shvatanje kolektivne akcije. Zato bi bar ukratko trebalo razjasniti ove pojmove, koji se često (čak i u stručnoj literaturi) vrlo uopšteno koriste.

Nevladine organizacije osnivaju se „na osnovu inicijativa poteklih iz civilnog društva“, odnosno predstavljaju „nedržavne organizacije“ i teže ka „primarno nematerijalnim (dakle neprofitnim) ciljevima“.¹⁰ Njih „ne osnivaju vlade, niti su podložne njihovoj kontroli“.¹¹ Osim toga nevladine organizacije nemaju zvanične „državne članove i ne teže ka osvajanju državne vlasti.“¹² Pritom nevladine organizacije moraju „raspolagati određenom organizacijskom strukturom“, i to „moraju imati svoje sedišta, stalnu grupu saradnika i saradnika kao i zvaničan statut.“¹³

Organizacije društvenog pokreta (SMO) su organizacije unutar jednog društvenog pokreta, koje vode računa o koordinaciji protestnih akcija, izboru strategija i neophodnim resursima. Pošto su protesti „proizvodi“ društvenih pokreta, mobilizacija pristalica je glavni cilj svih ovih aktivnosti. Unutar jedne takve „mobilizacijske

7 Dieter Rucht (1994): Öffentlichkeit als Mobilisierungsfaktor für soziale Bewegungen. U: Friedhelm Neidhardt (ur.): Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. Opladen: Westdeutscher Verlag (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie: Sonderhefte), str. 337. (*Radi bolje razumevanja, prilikom citiranja izbegava se transkripcija, tj. biće zadržana originalni navodi (pre svega imena autora i naslovi) sekundarne literature. Previde naslova vidi u spisku literature na kraju. prim. aut.*).

8 NGO je skraćenica uveliko raširene (engleske) reči *non-governmental organization*.

9 SMO je skraćenica pojma *social movement organization*. SMOs ili organizacije društvenog pokreta predstavljaju „operativno jezgro“ pokreta. One su zadužene za organizacije pojedinačnih protesta i funkcionišu, osim manjeg ili većeg nedostatka formalnih karakteristika, poput uobičajenih političkih ili kulturnih organizacija, tj. imaju – u zavisnosti od stupnja profesionalizacije – jasnu strukturu i podelu zadataka.

10 Tanja Brühl (2007): Nichtregierungsorganisationen. Einführung. Hoffnungsträger in Zeiten der Globalisierung?. U: Heinrich Geiselberger (ur.): Und jetzt? Politik, Protest und Propaganda. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 133.

11 Ibid.

12 Ibid.

13 Ibid.

strukture“ društvenog pokreta organizacije društvenog pokreta predstavljaju najvažniju komponentu.¹⁴ Njih možemo dakle definisati kao neku vrstu operativnog jezgra društvenog pokreta.

Dok SMO nužno predstavlja jezgro jednog pokreta, nevladine organizacije mogu, ali ne moraju biti deo određenog društvenog pokreta.¹⁵ Najvažnija razlika u odnosu na nevladine organizacije nije, međutim, samo formalni karakter organizacije, nego sam način delovanja. Nevladine organizacije imaju manje ili više stalan broj članova i pokušavaju da svoje ciljeve ostvare kako putem protesta, tj. javne kolektivne akcije, tako i putem lobiranja u „međunarodnim konferencijskim salama“.¹⁶ Nasuprot njima SMO zavise isključivo od kolektivne akcije odnosno od mobilizacije, koja ujedno predstavlja i njihovu osnovnu aktivnost.¹⁷ S druge strane, formalne granice između ova dva oblika organizacije često su nejasne. Tako se manje formalne organizacije vremenom mogu profesionalizovati. A to, da li se te formalne organizacije (NGO) kao „proizvod raspada“ razvijaju iz društvenog pokreta, ili obrnuto društveni pokreti nastaju okupljanjem oko neke takve organizacije kao njegovog jezgra, ostaje predmet naučne rasprave, koja i dalje traje.¹⁸ Uglavnom se iz konkretnih primera najčešće može zaključiti da se oblik organizacije nekog pokreta vremenom menja i da se upravo zbog te dinamike često teško može odrediti. Tako je recimo, iz ekološkog pokreta nastao niz organizacija kao što je npr. *Greenpeace*, koja istovremeno predstavlja i NGO, ali u određenim protestima funkcioniše kao SMO u okviru jednog pokreta koji – iako nipošto nije aktivan u onoj meri u kojoj je bio još osamdesetih godina – još postoji.

14 Hanspeter Kriesi (2005): The organizational structure of new social movements in a political context. U: Doug McAdam; John D. McCarthy; Mayer N. Zald (ur.): Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 152.

15 Heike Walk; Nele Boehme (ur.) (2002): Globaler Widerstand. Internationale Netzwerke auf der Suche nach Alternativen im globalen Kapitalismus. Münster: Westfälisches Dampfboot, str. 15.

16 Ibid.

17 Protesti kao način delovanja „aktera civilnog društva“ ujedno predstavljaju razliku u odnosu na (opozicione) partije. Dok društveni pokreti svoje ciljeve mogu ostvarivati samo pomoću protesta, (opozicione) partije samo ponekad mobilišu svoje članove, jer su izbori njihov osnovni način delovanja. Up: Dieter Rucht (2005): National contexts and movement structures. U: Doug McAdam; John D. McCarthy; Mayer N. Zald (Hg.): Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 187.

18 Walk; Boehme, str. 15.

POJAM I DEFINICIJA DRUŠTVENIH POKRETA

Nakon što smo odredili pojmovne i suštinske razlike između organizacija i društvenih pokreta, konkretnije odredili njihovu međusobnu vezu i zatim ukazali na organizacionu komponentu društvenih pokreta – organizacije društvenih pokreta (SMOs), možemo se posvetiti definisanju samih društvenih pokreta i teorijskim konceptima koji ističu njihove osnovne aspekte.

Iako različiti politički i društveni konteksti imaju svoje specifične karakteristike, protestni pokreti predstavljaju svetski fenomen. Zašto su društveni pokreti „pokretačka snaga društvene promene“,¹⁹ pitanje je koje se postavlja u brojnim studijama, koje su od početka šezdesetih godina dvadesetog veka nastale u američkoj i zapadnoevropskoj sociologiji i psihologiji. Rezultati tih istraživanja vodili su ka stvaranju jedne nove naučne discipline (po nekima čak i sopstvene nauke), nauke o društvenim pokretima (social movement research, Bewegungsforschung), ali pre svega do niza teorijskih koncepata i metoda uz pomoć kojih se društveni pokreti mogu istraživati. I pored čestog ograđivanja pojedinih autorki i autora, koji ističu da ovi koncepti nisu nikakvo „uputstvo za upotrebu“ za shvatanje različitih dinamika društvenih pokreta, oni predstavljaju solidnu teorijsku osnovu za njihovo istraživanje, odnosno mogu služiti kao dopuna, recimo i istorijskim radovima o društvenim pokretima.

Pošto jedna definicija nikada ne može biti pogrešna ili tačna, već samo manje ili više „korisna“, možda bi jedna od „najkorisnijih“ definicija društvenih pokreta bila sledeća: „Društveni pokreti mogu se zamisliti kao kolektiviteti koji sa izvesnim stepenom organizacije i kontinuiteta, sa ciljem izazivanja ili odbrane postojećeg autoriteta, bez obzira da li je on zasnovan institucionalno ili kulturno, deluju van institucionalnih ili organizacionih kanala u grupi, organizaciji, društvu, kulturi ili svetskom poretku čiji su deo.“²⁰ Aspekti jednog društvenog pokreta koje sadrži ova definicija – otpornost, kolektivna akcija, karakter mreže, zajednička interpretacija problema samog pokreta, izazivanje moćnih protivnika, kontinuitet – predstavljaju polaznu tačku za odgovarajuća konkretna pitanja.

19 Thomas Kern (2008): *Soziale Bewegungen. Ursachen, Wirkungen, Mechanismen*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, str. 9.

20 „Social movements can be thought of as collectivities acting with some degree of organization and continuity outside of institutional or organizational channels for the purpose of challenging or defending extant authority, whether it is institutionally or culturally based, in the group, organization, society, culture, or world order of which they are a part.“ U: David A. Snow; Sarah A. Soule; Hanspeter Kriesi (2007): *Mapping the Terrain*. In: David A. Snow; Sarah A. Soule; Hanspeter Kriesi (ur.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell, str. 11.

Jedna druga, ali ne i mnogo drugačija definicija društvenih pokreta bila bi sledeća: „[društveni pokreti su] one sekvence politike konflikta koje se zasnivaju na postojećim društvenim mrežama i rezonantnim *frejmovima* kolektivne akcije i koje razvijaju sposobnost da održe trajne izazove za moćne protivnike“²¹. Za razliku od prve definicije, ova ističe element sukoba, tj. tzv. konfliktne politike (*contentious politics*) u društvenim pokretima, a zanemaruje kontekst u kome pokret nastaje i menja se. Bez obzira na redukciju društvenog pokreta na odnos pokret-autoritet, tj. odnos protesta prema nekom personifikovanom protivniku, *forma* pokreta definiše se kao mreža, dok se istovremeno isticanje procesa *frejminga* podvlači konstrukcija kao odlika *sadržaja* pokreta.

Uprkos različitim naglašavanjem određenih osobina društvenih pokreta,²² pomenuti aspekti zajednički su većini definicija i zapravo sami određuju konkretnu postavku pitanja, koja se mogu obraditi uz pomoć različitih teorijskih koncepata nauke o društvenim pokretima.

TEORIJE DRUŠTVENIH POKRETA

Uprkos mnoštvu različitih teorija društvenih pokreta, kao tri paradigmatiska pristupa mogu se izdvojiti sledeći: (1) koncept struktura političkih oportuniteta²³ (npr. TARROW 2005), (2) koncept mobilizacije resursa (npr. MCCARTHY/ZALD 1977) i (3) koncept frejminga (*framing*) (npr. BENFORD/SNOW 2000). Sva tri koncepta u osnovi pokušavaju da otkriju mehanizme funkcionisanja društvenih pokreta, s tim da ističu različite faktore koji objašnjavaju samo određene aspekte tih pokreta.

(1) *Koncept strukture političkih oportuniteta (political opportunity structure)* fokusira se na konkretne eksterne uslove iz političkog, društvenog ili kulturnog

21 „[Social movements are] those sequences of contentious politics that are based on underlying social networks and resonant collective action frames, and which develop the capacity to maintain sustained challenges against powerful opponents“. U: Sydney Tarrow (2006): *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 2.

22 Pored ovih osobina, potrebno je pomenuti i različite pokušaje tipologija društvenih pokreta, koje u zavisnosti od kolektivnog identiteta tih pokreta razlikuju, recimo, „zatvorene“ od „otvorenih“ pokreta. Tako je npr. manje verovatno da muškarci budu deo feminističkih pokreta (mada u praksi itekako postoje i feministi!), dok za pripadnice i pripadnike nekih drugih pokreta pripadnost nije ograničena na taj način ograničenim identitetima i interesima. Up.: Kriesi.

23 Pojam *opportunity* bi se sa engleskog doslovno preveo kao prilika. Radi jasne distinkcije u tekstu se uvodi pojam *oportunitet*.

konteksta, koji pomažu ili sprečavaju nastajanje društvenih pokreta. Ograničavanjem okruženja (društvenog konteksta) na specifične „push“ i „pull“ faktore ključne za nastajanje određenog društvenog pokreta, ono se može bolje objasniti. Osim toga preciznost određivanja faktora pruža bolji uvid u sposobnost pokreta da sam stvori političke oportunitete, dakle da utiče na okruženje. Tako određene aktere npr. koji su u početku samo potencijalni saveznici pokreta, pokret može svesno pridobiti.

Strukture političkih oportuniteta mogu se definisati kao „konzistentni – mada ne neophodno i formalni, trajni ili ograničeni na datu nacionalnu državu – signali društvenim ili političkim akterima koji ih ili ohrabruju ili obeshrabruju da (is)koriste svoje interne resurse kako bi stvorili društvene pokrete.“²⁴ Strukture političkih oportuniteta su dakle setovi uticajnih faktora iz datog političkog konteksta koji nastanak i razvoj jednog društvenog pokreta mogu pokrenuti ili sprečiti. Ti spoljašnji uslovi (oportuniteti) mogu naravno biti različiti. Državna represija, pre svega u obliku policijske intervencije (prilikom protesta) je jedan primer za „negativne“ ili sprečavajuće političke oportunitete za nastanak društvenog pokreta. Obrnuto, uticajni saveznici kao, recimo, međunarodni donatori bili bi primer za pozitivan politički oportunitet. Različiti faktori dakle čine pomenutu *strukturu* političkih oportuniteta, koja u zavisnosti od primera može biti manje ili više pozitivna ili negativna (za nastanak i razvoj nekog društvenog pokreta).

U okviru same strukture političkih oportuniteta Sidni Terou npr. određuje sledeće faktore ili „signale“: (1) politički pristup onih koji se suprotstavljaju vlasti, (2) stabilnost ili nestabilnost vlasti, (3) uticajni saveznici i (4) konflikti unutar vladajuće elite.²⁵ U zavisnosti od konkretnog primera struktura oportuniteta izgledaće drugačije, ali će većina pomenutih pojedinačnih faktora sasvim izvesno imati određen značaj.

(2) *Koncept mobilizacije resursa (resource mobilization)* nastajanje i razvoj jednog društvenog pokreta procenjuje na osnovu spremnosti organizacija društvenog pokreta (SMOs) da ulože sopstvene resurse (novac, kvalifikacije, vreme) ili resurse iz svog okruženja (mediji, prava participacije) u svrhe pokreta. Za razliku od starijih pristupa kolektivnog ponašanja (*collective behavior approach*), koji danas skoro da i nemaju zagovornika, a koji su proteste posmatrali tendencijalno kao „nestrukturirane i iracionalne fenomene“,²⁶ koncept mobilizacije resursa ističe upravo organizovano i strateško korišćenje materijalnih i nematerijalnih usluga pristalica pokreta.

24 Tarrow, str. 54.

25 Ibid.

26 Rucht, 1994, str. 340.

Sami eksterni faktori nisu ipak dovoljni da ljude pokrenu na protest. Ni bilo kakav oblik pogođenosti ni materijalne draži ne mogu dovoljno dobro da objasne mobilizacijsku snagu jednog društvenog pokreta. Konkretni problemi npr. mogu postojati neko duže vreme, a da ne dođe do protesta onih koji su njima pogođeni. Ključna je zato pre svega interpretacija tih problema. Kako, međutim, nastaje ta interpretacija i u kakvoj vezi je ona mobilizacijom? Pretpostavka da se pojedinci sa istom ili sličnom interpretacijom nekog problema međusobno „pronađu“ i zatim zajedno demonstriraju je nedovoljna. Zajednička interpretacija problema jednog društvenog pokreta ne sastoji se dakle iz sabranih „pojedinačnih stavova“, nego se generiše na osnovu interakcije unutar pokreta. Na osnovu ovog procesa formulišu se ili dogovaraju zajednički ciljevi, čak i ako pojedinci ili „vođe“ pritom mogu imati manje ili više ključnu ulogu.

Proces nastanka takvih interpretacija, tj. način na koji se subjektivna iskustva pojedinačnih pristalica kolektivno „uokviruju“, u nauci o društvenim pokretima označava se kao frejming (framing). Pojam okvira (frame) odnosi se na granice interpretacije odnosno upućuje na to da pri interpretaciji određeni problemi „tu spadaju“, a drugi ne. (3) Koncept *frejminga* objašnjava kako se ti okviri ili frejmovi konstruišu i kombinuju, odnosno kako se pomoću njih u okviru društvenih pokreta definišu problemi, razvijaju strategije za njihovo rešavanje i konačno kako se postojeće ili potencijalne pristalice mobilizuju. Pripisivanje sopstvenog značenja određenim problemima, tj. njihovo tumačenje i isticanje može istovremeno dovesti do nastajanja i jačanja kolektivnog identiteta društvenog pokreta i time voditi ka mobilizaciji.

Mada ciljevi jednog društvenog pokreta mogu biti formulisani u programskim spisima, oni se ipak razlikuju od programa političkih stranaka ili statuta različitih nevladinih organizacija. Društveni pokreti takođe teže ka društvenoj promeni, svoje konkretne zahteve, međutim, iznose u obliku protesta. Ti protesti odnose se na pojedinačne probleme, koji se u jednom određenom trenutku smatraju relevantnim. Za razliku od partijskih programa, zahtevi jednog društvenog pokreta odnose se dakle uglavnom na konkretne problematične situacije. U zavisnosti od toga koji se konkretni problemi identifikuju i kako se moguća rešenja artikulišu, menjaju se i kratkoročni ciljevi pokreta. Tumačenje određenih društvenih problema označava se pojmom frejming (*framing*); rezultat ovog procesa su frejmovi (*frames*) ili okviri koji se mogu definisati kao: „grupe uverenja i značenja orijentisanih ka akciji, koje inspirišu i legitimišu aktivnosti i kampanje jednog društvenog pokreta“²⁷. Proces

27 Robert D. Benford; David A. Snow (2000): Framing Processes and Social Movements. An Overview and Assessment. U: Annual Review of Sociology, Vol. 26, str. 614.

frejminga ima odlučujuću ulogu u mobilizacijskim kampanjama društvenih pokreta. Zato analiza pojedinačnih frejmova omogućava kako uvid u konkretne ciljeve tako i u procenu uspeha mobilizacije jednog društvenog pokreta.

Sposobnost javnog iznošenja sopstvene interpretacije društvenih problema ubeđivanja drugih da učestvuju u protestu nije samo jedan od mnogih sastavnih delova jedne protestne kampanje, o kome se pri analizi društvenih pokreta mora voditi računa. Naprotiv, sposobnost uticanja na spoljašnji kontekst pomoću mobilizacije javnosti jeste ključni faktor uspeha društvenih pokreta, posebno pošto oni često ne raspolažu skoro nikakvim drugim resursima poput novca, veza sa odlučujućim akterima i sl.²⁸

Koncept frejminga zasniva se na saznanju da društveni pokreti nisu samo nosioci određenih ideja, već da te ideje mogu i sami generisati.²⁹ Frejmovi pritom imaju funkciju da pomoću jedne pojednostavljene i sažete interpretacije „spoljnog sveta“ mobilišu pristalice, pridobiju podršku simpatizera i demobilišu protivnike.³⁰ U biti, frejmovi se konstruišu tako što pristalice pokreta razvijaju zajedničko shvatanje jedne problematične situacije. Pritom se navode problemi, definiše se potreba za promenom i ustanovljava se, ko je kriv za taj problem. Zatim se predlažu jedno ili više mogućih rešenja, da bi konačno došlo do obraćanja ostalima (društvu) i njihovom motivisanju da se priključe tom stavu, kako bi se zajedno izdejstvovala određena promena.³¹

Proces frejminga obuhvata ukupno tri dela ili „osnovna zadatka“³²: (1) dijagnostički frejming, (2) prognostički frejming i (3) motivacioni frejming.³³ Prvi deo obuhvata definisanje nekog problema, pri čemu se pre svega određuje uzrok problema. Osim toga u ovom delu se imenuje krivac. U drugom delu artikulišu se moguća rešenja, a treći deo predstavlja poziv na kolektivnu akciju.

Ali zašto su ovi procesi uopšte toliko značajni? Ako se društveni pokret definiše kao mreža, koja se sastoji iz različitih organizacija i pojedinaca, onda su rezultati procesa frejminga, frejmovi, u stvari odraz zajedničkih ciljeva mnogih aktera, koji pojedinačno mogu biti vrlo različiti. Na osnovu frejmova može se dakle zaključiti, zašto različite

28 Jürgen Gerhards; Dieter Rucht (1992): Mesomobilization. Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany. U: The American Journal of Sociology, Vol. 98, No. 3, str. 572.

29 Up. Kern, str. 141.

30 Benford; Snow, str. 614.

31 Ibid., str. 615.

32 Kern, str. 142.

33 Benford; Snow, str. 615.

grupe učestvuju u protestima.³⁴ Pritom se jasno može utvrditi sa kojim argumentima unutar tog frejma su te grupe bile saglasne, odnosno koji su argumenti doveli do njihove mobilizacije.³⁵

Pomoću kvalitativne frejm-analize ispituje se sistem značenja (pisanih) tekstova. Za razliku od kvalitativnih analiza sadržaja, koje tekst rastavljaju u izolovane elemente (teme, izjave, argumente) i gube iz vida kontekst kod frejm-analize važni su upravo smisao i kontekst.³⁶ Da bi se izbeglo pitanje, da li se kod analize teksta radi isključivo o subjektivnoj interpretaciji u prilogu rada se mogu prikazati i sami primarni tekstovi.

Frejm-analiza obuhvata kako sistematski opis pojedinačnih argumenata ugrađenih u frejm tako i ocenu veze između sadržaja i mobilizacijskog potencijala frejma.³⁷ Najčešće jedan tekst (programski spis, flajer, deklaracija, manifest i sl.) predstavlja skup nekoliko različitih frejmova, koji pojedinačno sadrže različite argumente. Taj skup frejmova može se nazvati master-frejmom.

Analiza se odvija u nekoliko koraka: prvo sledi određivanje pojedinačnih frejmova i njihovih argumenata prema tri dela procesa frejminga (diagnostički, prognostički i motivacioni frejming). U drugom koraku određuju se veze između pojedinačnih argumenata. Ova unutrašnja struktura frejma zatim se, u trećem koraku vrednuje prema mobilizacijskoj sposobnosti. Pritom se objašnjavaju odnosi između argumenata. Na osnovu logične povezanosti pojedinačnih argumenata, a pre svega na osnovu kombinacije različitih frejmova mogu se dobiti saznanja o mobilizacijskoj snazi teksta koji se analizira. Način dakle, na koji su pojedinačni argumenti međusobno povezani, odnosno obim navedenih argumenata omogućava zaključak u vezi spremnošću drugih grupa ili pojedinaca da se priključe stavovima koje definiše master-frejm. Radi boljeg razumevanja unutrašnja struktura master-frejma može se grafički prikazati. Tako na najbitnije elemente redukovana informacija teksta omogućava bolji pregled logičnih veza između pojedinačnih argumenata.³⁸

Time što stvara vezu između *značenja i mobilizacije*, teorijski koncept frejminga (i s tim u vezi frejm-analiza kao metoda) analitički dopunjuje prva dva navedena

34 O načinu na koji različite grupe „kombinuju“ različite frejmove vidi: Benford; Snow, str. 627.

35 Frejm u svakom slučaju sadrži set argumenata koji su međusobno povezani i koji se međusobno dopunjuju. Up: Gerhards; Rucht, str. 575.

36 Ibid., str. 573.

37 Možda i najbolji primer jedne kvalitativne frejm-analize predstavlja već citirani tekst: Jürgen Gerhards; Dieter Rucht (1992): Mesomobilization. Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany. U: The American Journal of Sociology, Vol. 98, No. 3, str. 555–596.

38 Up. ibid., str. 574.

koncepta. Na osnovu pitanja koja su u fokusu ovih teorija možda se najbolje mogu formulisati pitanja u vezi sa nekim konkretnim primerom, a kombinacija ova tri pristupa predstavlja pritom solidnu teorijsku i pojamovnu osnovu za ispitivanje društvenih pokreta.

PITANJA I METODE

Konkretna pitanja, koja se mogu izvesti iz ove i drugih definicija društvenih pokreta su sledeća: kako i kada dolazi do nastanka jednog društvenog pokreta, kako izgleda njegova organizacija, kako interakcija sa drugim političkim akterima, koji ciljevi se na koji način ostvaruju i na koji način uspeva mobilizacija većih grupa ljudi.

Konkretna pitanja koja se mogu postaviti u vezi sa nekim društvenim pokretom uglavnom su sledeća: Kako izgleda društveni i/ili politički kontekst u kome pokret nastaje? Da li su prethodno postojale neke organizacije sa odgovarajućim ciljevima (i koje) i kakav je njihov uticaj na nastanak i razvoj pokreta? Koja je organizaciona struktura pokreta? Koji su ciljevi i mobilizacijske strategije pokreta? Kako izgledaju oblici protesta? Koji je uticaj drugih (eventualno međunarodnih) društvenih i/ili političkih aktera na pokret? Kako izgleda odnos između vlasti, odnosno autoriteta koji se izaziva i pokreta? Kako izgleda odnos između potencijalnih ili stvarnih saveznika i pokreta? Koja je ideološka pozadina pokreta? Kakvo je interno tumačenje problema pokreta, odnosno kakav je i na čemu je zasnovan kolektivni identitet pokreta?

Da bi se na ova brojna pitanja odgovorilo, svakako ih treba na neki način grupisati. Jedan mogući način jeste podela ispitivanja (datog društvenog pokreta) prema različitim analitičkim nivoima; tako se, recimo, može izdvojiti (1) nastanak i razvoj formalnih organizacija koje su deo pokreta, (2) sami protesti kao važna odlika pokreta i (3) razvoj tumačenja i značenja u okviru tog društvenog pokreta.

(1) Formalne organizacije mogu se analizirati iz perspektive SMOs, ukoliko se utvrdi da su one učestvovala u protestima ili čak bile njihovi pokretači. Pojedinačne organizacije opisuju se i objašnjavaju na osnovu sledećih pitanja: (a) nastanak, (b) ciljevi, (c) aktivnosti, (d) prostorna (eventualno regionalna) raširenost i odgovarajuća mreža, (e) struktura članstva, (f) finansiranje i (g) politička pripadnost, odnosno ideološka pozicija u datom kontekstu.

(2) Pojedinačni protesti kao osnovna odlika ili „proizvod“ društvenog pokreta ispituju se na osnovu sledećih aspekata: (a) politički i/ili društveni kontekst i konkretan povod

za protest, (b) trajanje i prostorna raširenost protesta, (c) obim protesta odnosno broj protestujućih (ili njegova procena), (d) društvene karakteristike (pripisane odnosno samoodređene) učesnica i učesnika u protestu, (e) učešće i aktivnosti organizacija društvenog pokreta (SMO) ili organizacije protesta, (f) ciljevi i zahtevi protesta, (g) forme protesta i mobilizacijske strategije, (h) finansiranje protesta, (i) saveznici i protivnici, (j) reakcije vlasti i (k) uspjesi ili neuspjesi³⁹ protesta.

(3) Konačno treba ispitati razvoj interpretacije problema unutar samog pokreta. Način na koji pokret tumači društvene probleme, može pružiti zanimljiva saznanja kako u vezi sa „ideološkom pozadinom“ pokreta, tako i u vezi sa njegovom sposobnošću mobilizacije. Tumačenje odnosno pripisivanje značenja određenim problemima samog pokreta može se ispitivati korišćenjem različitih naučnih metoda, pri čemu su verovatno najkorisnije (a) kritička analiza diskursa (npr. Jäger 2004 ili Jäger; Jäger 2007) ili (b) već pomenuta frejm-analiza (Gerhards; Rucht 1992). Izvori koji se pritom mogu koristiti su zvanični ili interni programski dokumenti pokreta kao npr. deklaracije, manifesti, izveštaji, izjave za štampu, kao i časopisi, bilteni, flajeri, plakati i sl.

Pored ovih metoda,⁴⁰ u cilju verifikacije, i ukoliko je to moguće, mogu se voditi intervjui (različitog tipa) sa pojedinačnim akterima, koristiti upitnici i sl. Problem sa ovim poslednjim metodama je taj što one zahtevaju ili prisustvo istraživača, a time i njegovo učešće u određenim događanjima (protestima), pa posledica toga može biti kako nedostatak vremena za solidnu pripremu istraživanja tako i mogućnost nedostatka objektivnosti, ili – u slučaju metode „usmene istorije“ (oral history)⁴¹ – određene poteškoće vezane za ex post tumačenje (minulih) dešavanja i razmišljanja aktera koji se ispituju. Osim toga velik problem (mada ne i nerešiv) intervjua – ma o kom tipu se radilo – jeste pre svega odabir ispitanika, dok u slučaju ankete problem može biti reprezentativnost uzorka. Uprkos određenim problemima, ove metode svakako su više nego korisne i u kombinaciji sa analizom (pisanog) teksta predstavljaju siguran put ka fundiranim zaključcima.

39 Pošto se uspeh odnosno neuspeh nekog protesta, a i celokupne aktivnosti jednog društvenog pokreta teško može meriti – već samo na osnovu razlike između sopstvene procene ili stvarnog učinka u datom kontekstu – neki autori predlažu uvođenje kategorije ishoda (protesta) i na odgovarajući način razrađuju metode uz pomoć kojih se oni mogu odrediti. Up. pre svega Felix Kolb (2007): *Protest and Opportunities. The Political Outcomes of Social Movements*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag.

40 Metode koje su u dosadašnjem istraživanju društvenih pokreta najčešće korišćene opisane su u: Bert Klandermans; Suzanne Staggenborg (ur.) (2002): *Methods of Social Movements Research*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

41 Up. npr. Ute Daniel (2001): *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bibliografija

- Bebler, Anton (1985): Suvremena kretanja u mirovnim pokretima. U: Pogledi. Časopis za društvena pitanja, god. 15, br. 2, str. 64–72.
- Benford, Robert D.; Snow, David A. (2000): Framing Processes and Social Movements. An Overview and Assessment [Frejming procesi i društveni pokreti]. U: Annual Review of Sociology, Vol. 26, str. 611–639.
- Brühl, Tanja (2007): Nichtregierungsorganisationen. Einführung. Hoffnungsträger in Zeiten der Globalisierung? [Nevladine organizacije. Uvod. Nosioci nade u vremenima globalizacije?] U: Heinrich Geiselberger (ur.): Und jetzt? Politik, Protest und Propaganda [A sad? Politika, protest i propaganda]. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 131–149.
- Daniel, Ute (2001): Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter [Zbornik kulturna istorija. Teorija, praksa, ključne reči]. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gerhards, Jürgen; Rucht, Dieter (1992): Mesomobilization. Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany [Mezomobilizacija. Organizovanje i frejming u dve protestne kampanje u zapadnoj Nemačkoj]. U: The American Journal of Sociology, Vol. 98, No. 3, str. 555–596.
- Gredelj, Stjepan (1988): Rasprave o novim / alternativnim pokretima u Jugoslaviji. U: Revija za sociologiju, izd. 19, br. 4, str. 441–453.
- Heins, Volker (2002): Das Andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs [Drugo u civilnom društvu. O arheologiji jednog pojma]. Bielefeld: transcript.
- Jäger, Margarete; Jäger, Siegfried (2007): Deutungskämpfe: Theorie und Praxis Kritischer Diskursanalyse [Borbe oko tumačenja. Teorija i praksa kritičke analize diskursa]. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Jäger, Siegfried (2004): Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung [Kritička analiza diskursa: Uvod]. Münster: Unrast.
- Kern, Thomas (2008): Soziale Bewegungen. Ursachen, Wirkungen, Mechanismen [Društveni pokreti. Uzroci, dejstva, mehanizmi]. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Klandermans, Bert; Staggenborg, Suzanne (ur.) (2002): Methods of Social Movements Research [Metode istraživanja društvenih pokreta]. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kolb, Felix (2007): Protest and Opportunities. The Political Outcomes of Social Movements [Protest i oportuniteti. Politički ishodi društvenih pokreta]. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag.

- Kriesi, Hanspeter (2005): The organizational structure of new social movements in a political context [Organizaciona struktura novih društvenih pokreta u političkom kontekstu]. U: McAdam, Doug; McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (ur.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* [Komparativne perspektive u vezi sa društvenim pokretima. Politički oportuniteti, mobilizacijske strukture i kulturni frejminzi]. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 152–184.
- McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (1977): Ressource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory [Mobilizacija resursa i društveni pokreti. Parcijalna teorija]. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 6, str. 1212–1241.
- Mesić, Milan (1998): Teorija društvenih pokreta - američke perspektive. U: *Društvena istraživanja*, god. 7, br. 4-5 (36-37), str. 699–729.
- Pavlović, Vukašin (2006): *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik.
- Rucht, Dieter (2005): National contexts and movement structures [Nacionalni konteksti i strukture pokreta]. In: McAdam, Doug; McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (ur.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* [Komparativne perspektive u vezi sa društvenim pokretima. Politički oportuniteti, mobilizacijske strukture i kulturni frejminzi]. Cambridge et. al.: Cambridge University Press, str. 185–204.
- Rucht, Dieter (1994): Öffentlichkeit als Mobilisierungsfaktor für soziale Bewegungen [Javnost kao mobilizacijski faktor društvenih pokreta]. U: Neidhardt, Friedhelm (ur.): *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen* [Javnost, javno mnjenje, društveni pokreti]. Opladen: Westdeutscher Verlag (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie: Sonderhefte), str. 337–358.
- Sloterdijk, Peter (2000): *Die Verachtung der Massen. Versuch über Kulturkämpfe in der modernen Gesellschaft* [Preziranje masa. Ogled o kulturnim borbama u modernom društvu]. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Snow, David A.; Soule, Sarah A.; Kriesi, Hanspeter (2007): Mapping the Terrain [Mapiranje terena]. U: Snow, David A.; Soule, Sarah A.; Kriesi, Hanspeter (ur.): *The Blackwell Companion to Social Movements* [Blekelov prateći zbornik o društvenim pokretima]. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell, str. 3–16.
- Stickler, Armin (2005): *Nichtregierungsorganisationen, soziale Bewegungen und Global Governance. Eine kritische Bestandsaufnahme* [Nevladine organizacija, društveni pokreti i Global Governance. Kritički pregled]. Bielefeld: transcript.

- Tarrow, Sydney (2006): *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics* [Snaga u pokretu. Društveni pokreti i konfliktna politika]. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tarrow, Sidney (2005): *States and opportunities. The political structuring of social movements* [Države i oportuniteti. Političko strukturiranje društvenih pokreta]. In: McAdam, Doug; McCarthy, John D.; Zald, Mayer N. (Hg.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* [Komparativne perspektive u vezi sa društvenim pokretima. Politički oportuniteti, mobilizacijske strukture i kulturni frejminzi]. Cambridge: Cambridge University Press , S. 41–61.
- Walk, Heike; Boehme Nele (ur.) (2002): *Globaler Widerstand. Internationale Netzwerke auf der Suche nach Alternativen im globalen Kapitalismus* [Globalni otpor. Međunarodne mreže u potrazi za alternativama u globalnom kapitalizmu]. Münster: Westfälisches Dampfboot.

Studentski pokret vs. “crvena buržoazija”:
1968. u Jugoslaviji

Boris Kanzleiter

1968 U JUGOSLAVIJI - TEMA KOJA ČEKA ISTRAŽIVANJE

Obeležavanje četrdesetogodišnjice studentskog pokreta 1968. protekle godine u mnogim zemljama je bilo povod za intenzivne javne aktivnosti. To je prilično neobično za podsećanje na jedan istorijski događaj. Razlog za to je verovatno u tome što su mnogi akteri iz 1968. i danas vrlo prisutni u javnosti kao političari, intelektualci i/ili umetnici, bar u zemljama kao što su Nemačka, Francuska i Češka, gde 1968. predstavlja jedan snažan iskorak iz uobičajenog toka u posleratnoj istoriji. Očigledno je da su kod velikog broja aktera protesti pre 40 godina često oblikovali jedan specifičan pogled na svet. Iskustvo iz 1968. u mnogim slučajevima, povezuje u međuvremenu promenjene političke i lične biografije. Mada su tadašnji akteri često menjali politička opredeljenja, 1968. je i dalje jedan značajan izvor za njihov politički i lični identitet. Aktivnosti u pokretu tokom 1968. godine za mnoge aktere predstavljaju neku vrstu „kulturnog kapitala“ (Pierre Bourdieu) i često služe za legitimiranje njihove političke ili intelektualne biografije.

Sa druge strane, 1968. je tema koja zanima i mnoge mlade ljude koji pre 40 godina još nisu bili ni rođeni. Teme pokreta iz 1968, kao što su antiautoritarizam ili protest protiv rata, očigledno su i danas vrlo relevantne. Tokom 2008. postalo je očigledno da na međunarodnom nivou postoje snažni naponi za naučno proučavanje 1968. godine. Postoji veliki broj naučnih radova o različitim aspektima ovog fenomena. Prema jednoj listi na internet strani www.amazon.de samo na nemačkom jeziku u knjižarama trenutno ima 49 knjiga o 1968. Polovina njih je naučnog karaktera. Teme variraju od „1968. i autorski film“, preko „1968. i Frankfurtska škola“ ili „1968. i feminizam“, do istraživanja o 1968. u pojedinim gradovima, globalnih pregleda ili zbornika dokumenata itd.¹

Rezultati istraživačkog rada su zaista zanimljivi. Između ostalog, oni potvrđuju tezu o 1968. kao globalnom socijalnom pokretu koji predstavlja jednu vrstu „pluralnog jedinstva“.² To znači da su protesti bili globalni u smislu jednog iznenađujućeg

1 Za jednu bibliografiju o radovima na nemačkom jeziku vidi: Manfred Lauer (2009): Vierzig Jahre 1968. Ein Literaturüberblick. U: Berliner Debatte Initial, izd. 20, br. 1, str. 111–149.

2 Angelika Ebbinghaus (ur.) (2008): Die 68er. Schlüsseltexte der globalen Revolte. Wien: Promedia, str. 10.

sinhroniciteta protestnih događanja na zapadu, istoku i jugu planete i jedna vrsta međunarodnog transfera ideja, simbola i protestnih praksi. Ali, istovremeno, važno je naglasiti da je, naravno, svaki lokalni protest imao svoje posebne karakteristike. Evidentno je i da se nigde nije radilo o jednom homogenom pokretu nego o mnoštvu pokreta koji su se povezali kao što su: studentski, radnički, antikolonijalistički, umetnički, ženski, antiratni, black power, gay liberation itd.³

Postoji još jedan važan rezultat istorijskih istraživanja: priča o 1968. nema smisla ako posmatramo samo kalendarsku 1968. godinu. U stvari, svugde se radi o protestnim ciklusima koji traju mnogo više godina i imaju različite faze konstitucije, radikalizacije, integracije ili represije. Ponekad klimaks događaja nije ni bio 1968., već se negde pojavljivao ranije (Urugvaj, 1966), a negde kasnije (Italija, 1969). Uspom i pad tzv. Nove levice odvija se između 1956. (posle intervencije Sovjetskog Saveza u Mađarskoj) i sredine 70-tih godina, kada su pokreti nastali u kontekstu 1968. ili ugušeni represijom, kao u Južnoj Americi, ili su se pretvarali u druge oblike socijalnih pokreta.⁴

Ako poredimo istraživanja studentskog pokreta 1968. u zemljama bivše Jugoslavije sa istraživanjima u drugim zemljama, moramo da konstatujemo da je taj proces ovde na žalost vrlo slab. Pozitivno je ipak što se tema 1968. tokom 2008. i u zemljama bivše Jugoslavije prvi put javlja u medijima i u široj javnosti. Na primer, u Beogradu su održane dve izložbe (u Gradskoj biblioteci i Istorijskom arhivu Beograda) i niz tribina i sličnih aktivnosti. I u Ljubljani, Zagrebu i Sarajevu 1968. je bila predmet različitih aktivnosti. Ali o 1968. u Jugoslaviji do danas praktično ne postoji ni jedna ozbiljna naučna studija, osim „Sukoba – izazov sociologiji“ Nebojše Popova, „studije slučaja“ koju je završio već polovinom 70-tih.⁵ Prvi put je objavljen jedan prilično opsežan

3 Nove preglede daju na primer: Martin Klimke; Joachim Scharloth (ur.) (2008): 1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956 – 1977. New York; London: Palgrave Macmillan; Jens Kastner; David Meyer (ur.) (2008): Weltwende 1968? Ein Jahr aus globalgeschichtlicher Perspektive. Wien: Mandelbaum.

4 Međunarodna „Nova levica“ se, kao heterogeno intelektualno-ideološko i politički-organizaciono strujanje, od početka šezdesetih godina podjednako distancirala od socijaldemokratske i ortodoksnokomunističke (ka Sovjetskom Savezu okrenute) „Stare levice“, a profilisala se studentskim i omladinskim protestima 1968. godine. Pri tom je preuzela elemente kritike kako od sovjetskog marksizma koje su još od dvadesetih godina XX veka razvili komunistički disidenti, tako i od antikolonijalnih oslobodilačkih pokreta od posle Drugog svetskog rata, kao i umetničko-filozofskih strujanja kao što su nadrealizam i egzistencijalizam, i preformulisala ih u skladu s duhom vremena. Up. Ingrid Gilcher-Holtey (2001): Die 68er Bewegung. Deutschland – Westeuropa – USA. München: Verlag C.H. Beck, str. 14.

5 Up. Nebojša Popov (1990): Sukobi. Društveni sukobi - izazov sociologiji (drugo izdanje). Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju. Treće izdanje pod naslovom: Nebojša Popov (2008): Društveni sukobi - izazov sociologiji: „Beogradski jun“ 1968, Beograd: Službeni glasnik.

zbornik sa sećanjima bivših aktera 1968 (uglavnom) iz Beograda.⁶

Zanimljivo pitanje je zašto nema više istraživanja. Mogući razlozi su: (1) tema je u socijalističkoj Jugoslaviji bila neka vrsta tabua; (2) od 90-tih do danas materijalni i drugi uslovi za istorijska istraživanja generalno su bili veoma loši – jedan primer bio bi nedostatak stipendija; (3) nema ni mnogo ozbiljnih istraživanja o socijalističkoj Jugoslaviji, i današnji istoričari često preskaču period između 1945. i 1991; u post-jugoslovenskom periodu traženja novog nacionalnog identiteta veliki broj istoričara radije se bavi periodom formiranja nacionalnog identiteta u 19. veku ili traženjem „korena“ nacije u srednjem veku ili još ranije, pa studentskom pokretu u tom kontekstu naravno nema mesta. Do danas ne postoji ni jedna ozbiljna sinteza o ekstremno važnim temama kao što su, na primer, svakodnevni život u socijalističkoj Jugoslaviji ili radničko samoupravljanje. (4) Studentski pokret 1968. je bio izrazito levičarski i pro-jugoslovenski, a današnji su istoričari (bar na Balkanu) često vrlo konzervativno i nacionalistički opredeljeni; nažalost i strani istoričari koji se bave bivšom Jugoslavijom su preskakali ovu temu, i oni su se bavili uglavnom nacionalnim pitanjem ili istraživanjem etničkih odnosa.⁷

Ja bih sada pokušao da objasnim zašto mislim da je studentski pokret 1968. u Jugoslaviji jedna veoma zanimljiva i vrlo značajna i važna tema koja je relevantna ne samo za istorijska istraživanja u Jugoslaviji nego i za naučnu diskusiju na međunarodnom nivou, pa čak i za jednu aktuelnu političku raspravu. Naravno nije moguće ulaziti u detalje. Ja bih promenio samo četiri dimenzije: (1) specifičnosti 1968. u Jugoslaviji u međunarodnom kontekstu, (2) studentski pokret kao političku alternativu u Jugoslaviji, (3) periodizacije i (4) značaj 1968.

(1) SPECIFIČNOSTI 1968. U JUGOSLAVIJI U MEĐUNARODNOM KONTEKSTU

U kontekstu globalnog „pluralnog jedinstva“ 1968. godine događaji u Jugoslaviji predstavljaju jedan poseban slučaj. Jugoslavija je posle raskida sa staljinizmom 1948. godine postala neka vrsta hibrida Istoka i Zapada. Ta hibridnost se vidi i u studentskom pokretu 1968. Protesti u Jugoslaviji su istovremeno integrisali elemente protestnih

6 Up. Đorđe Malavrazić (ur.) (2008): Šezdeset osma lične istorije. 80 svedočanstvo. Beograd: Službeni glasnik.

7 Čudno je na primer da u studiji Sabine Ramet o istoriji Jugoslavije, koji se bavi uglavnom SFRJ-om na 817 stranica nema ni jedna reč o studentskom pokretu. „Praxis“ se spominje samo o kontekstu „Hrvatskog proleća“. Up. Sabrina P. Ramet (2006): The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation 1918-2005. Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press, str.250.

pokreta iz socijalističkog bloka (pre svega iz Poljske), kapitalističkog Zapada i, na izvestan način, iz post-kolonijalnih zemalja u tzv. Trećem svetu. U tom smislu, mislim da je studentski pokret u Jugoslaviji, bar na idejnom nivou, čak neka vrsta „sinteze“ globalnog pokreta 1968.

Čitajući dokumente o štrajku na Beogradskom univerzitetu, zatim o protestima u Zagrebu, Ljubljani i u Sarajevu tokom juna 1968, postaje očito da je jedan od glavnih zahteva bila demokratizacija društva. 1968. jeste protest protiv autoritarnog režima u SFRJ. Ja ću samo da kratko citiram Rezoluciju, koju su štrajkači (na)pisali 3. juna 1968:

„Postojanje jakih birokratskih snaga u našem društvu zahteva:

- demokratizaciju svih društveno-političkih organizacija a posebno Saveza komunista,
- demokratizaciju svih sredstava informisanja i formiranja javnog mnjenja,
- slobodu zbora i demonstracije“⁸

Ovi zahtevi nisu bili samo retorički, nego su proizilazili iz jednog univerzalnog koncepta slobode imanentnog celom pokretu. Tzv. humanistički marksizam i teorija Nove levice, kao glavni idejni inspiratori studentskog pokreta, naglašavali su slobodu i mogućnosti subjekta u društvu i u istorijskom procesu.⁹ Vidimo da su sloboda individuuma i odnosi između subjekta i kolektiva, odnosno čoveka i društva, glavna tema kulturne produkcije oslonjene na studentski pokret. To je glavna tema tzv. novog filma odnosno „crnog talasa“ i mnogih pozorišnih predstava koje su imale važan uticaj na formiranje studentskog pokreta kao što je, na primer, predstava „Prljave ruke“ Jean-Paul Sartrea u Jugoslovenskom dramskom pozorištu (JDP), 1966. u režiji Jovana Ćirilova.¹⁰

Ipak treba naglasiti: zahtevi za demokratizacijom i afirmacijom individuuma i subjekta 1968. nisu podrazumevali težnju za višepartijskom demokratijom po zapadnom modelu. Naprotiv: iz dokumenata i parola studentskog pokreta u Jugoslaviji

8 Up. (1971) Rezolucija studentskih demonstracija (3. jun 1968). U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb, str. 62.

9 O „humanističkom marksizmu“ Praxis grupa up. Gerson S. Sher (1977): Praxis - Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia. Bloomington: Indiana University Press.

10 Up. Borka Pavićević (2008): Öffentliches politisches Engagement ist ein Teil des Lebens. U: Boris Kanzleiter; Krunoslav Stojaković: 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Gespräche und Dokumente. Bonn: Dietz, str. 238–245.

vrlo jasno proizilazi da je protest načelno bio prosocijalistički i prokomunistički. To najbolje pokazuju ove rečenice iz jednog proglašenja štrajkača u Beogradu, 4. juna 1968: „Mi smo za društveno samoupravljanje od dna do vrha“ ili „Mi smo za društvenu svojinu a protiv pokušaja da se uspostave akcionarsko-kapitalistička preduzeća“.¹¹

Prosocijalistički karakter vidi se još bolje u drugim sloganima i simbolima koje su studenti koristili. Posle demonstracija na Novom Beogradu 3. juna 1968, oni su okupirali univerzitet i preimenovali ga u Crveni univerzitet „Karl Marks“. Među glavnim parolama bile su: „Dole korupcija“, „Svima jednake uslove za školovanje“, „Dole crvena buržoazija“ ili „Dole kneževi socijalizma“, „Protiv sve većeg bogaćenja pojedinaca na račun radničke klase – protiv akcionarskog socijalizma – protiv nezaposlenosti koja tera naše radnike u kapitalističke zemlje na rad“ ili „Slobodna kritika i istinsko samoupravljanje“.¹²

Iz svih tih parola je jasno da se ovde ne negira socijalizam nego socijalna i politička struktura moći kakva u socijalizmu, bar teorijski, ne bi trebalo da postoji. Možemo da konstatujemo: radi se o jednom protestu u ime ideje socijalizma protiv razočaravajućeg realiteta socijalizma. U protestima u Jugoslaviji vidimo, dakle, dva elementa. S jedne strane, afirmaciju prava individue i, sa druge, afirmaciju ideja socijalne pravde i samoupravnog socijalizma. Ono što je specifično u Jugoslaviji jeste da se ti zahtevi artikulišu u kontekstu jednog društva i sistema koji imaju elemente realnog socijalizma, ali i elemente kapitalizma. Kao u ogledalu, i studenti u Jugoslaviji su integrisali elemente kritike i realnog socijalizma i kapitalizma. Zbog hibridnog karaktera tzv. trećeg puta, Jugoslavija je bila najbolje mesto za političku konkretizaciju jedne vrste idejne sinteze kritičkog mišljenja i sa Istoka i sa Zapada.

Ova povezanost Istoka i Zapada pokazivala se i kroz aktivističke recepcije protestnih događaja u drugim zemljama i akcije solidarnosti. Od velikog značaja u Beogradu i drugim gradovima SFRJ su bili protesti protiv imperijalističke i neo-kolonijalističke intervencije SAD u Vijetnamu. Prvi sukob između studenata i milicije dogodio se zapravo povodom jedne demonstracije protiv rata u Vijetnamu i ambivalentnog karaktera spoljne politike SFRJ prema SAD, u decembru 1966. godine. Zatim, bili su veoma značajni i protesti protiv represije nad studentima i profesorima u Varšavi u martu i aprilu 1968. i protesti protiv represije nad studentima u Zapadnoj Nemačkoj

11 Up. (1971): Drugovi radnici, građani i omladinci (4. jun 1968). U: Dokumenti, str. 83.

12 Up. Popov (1990), str. 66.

u aprilu 1968. Jedna slika iz tog vremena¹³ pokazuje blokadu ambasade SR Nemačke u Beogradu tokom noći 10/11. maja 1968. u znak podrške demonstracijama u Nemačkoj protiv tzv. Notstandgesetz (nem. Notstandsgesetze), svojevrstog zakona koji je omogućavao objavu poludiktatorskog vanrednog stanja. Naravno, i protesti protiv okupacije Čehoslovačke u avgustu 1968. su bili veoma važni.

Receptije kritičkog mišljenja sa Istoka i Zapada bile su važna aktivnost tzv. Praxis-grupe u radu na časopisu „Praxis“, koji je osnovan u Zagrebu 1964. i koji je bio veoma važna idejna inspiracija studentskog pokreta. To se vrlo konkretno pokazivalo tokom Korčulanske letnje škole između 1963. i 1974, koju je Praxis organizovao. Uz prisustvo mnogih kritičkih studenata iz Jugoslavije, na Korčuli su se u tom periodu svakog avgusta okupljali poznati levi intelektualci iz celog sveta, uključujući i istočne zemlje, pre svih Mađarsku, Poljsku i Čehoslovačku. Lista učesnika - od Herberta Markuzea preko Eriha Froma (Erich Fromm) do Zigmunta Baumana (Zygmunt Bauman) – je veoma duga. Zajednička tema je bila traženje alternative kapitalizmu i staljinizmu, odnosno poststaljinizmu.

(2) STUDENTSKI POKRET KAO POLITIČKA ALTERNATIVA U JUGOSLAVIJI

Ja bih sada pokušao da malo detaljnije analiziram konkretni politički i istorijski kontekst u kojem se pojavio protestni pokret 1968. u Jugoslaviji. Period od 1964. do 1971. je bio pun protivrečnosti i konflikata. Ukratko, možemo da identifikujemo tri dominantne tendencije:

(1) Sa VIII kongresom SKJ u decembru 1964. Partija počinje tzv. društvenu reformu. To je bio pokušaj da se intenziviranjem tržišnih mehanizama i integracija u svetsko tržište stvore uslovi za dinamiziranje ekonomije i, posebno, povećanja produktivnosti rada. Neposredne posledice reforme su bili razočaravajuće. Već 1966. krenula je diskusija o tzv. krizi reforme. Problemi su bili povećanje nezaposlenosti, povećanje (radne) migracije u Zapadnu Evropu, najviše u Zapadnu Nemačku, i povećanje socijalnih i regionalnih nejednakosti u Jugoslaviji.

¹³ Slika je korišćena na pozivnici za konferenciju „1968. i novi društveni pokreti u Jugoslaviji“ održanu u junu 2009. godine u Novom Sadu.

(2) Tzv. liberali u SKJ (i državnom aparatu), koji su bili protagonisti reforme, sukobljavali su se s tzv. konzervativcima. Posle pada Aleksandra Rankovića u julu 1966, liberali su „pobedili“ konzervativce. Počeli su period kontrolisane liberalizacije medija i proces reorganizacije Partije, koji je vodio do više samostalnosti partijskih organizacija u republikama i autonomnim pokrajinama. I društveno-političke organizacije kao što su, na primer, sindikati ili Savez studenata, delovale su samostalnije. Normativno, cilj procesa reorganizacije je bila dinamizacija društvenog života, ali je u realnosti on vodio pre svega do jačanja konflikata između sve većeg broja relativno samostalnih aktera.

(3) Kroz proces reorganizacije SKJ i ustavnih amandmana od 1966. do 1971. dolazi i do značajne federalizacije državne i partijske strukture. U tom kontekstu, prvi put posle 1945, javljaju se „nacionalno pitanje“ i nacionalizam. Deo partijskog rukovodstva, pojedine grupe intelektualaca i određeni slojevi stanovništva, pre svega u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i na Kosovu, tražili su više federalizacije i afirmacije nacionalnog identiteta. Sa druge strane, delovale su i snage koje su bile protiv dalje federalizacije i naglašavale „jedinstvo“ naroda i narodnosti u Jugoslaviji. U Srbiji je značajan deo intelektualaca okrenuo borbu protiv decentralizacije u nacionalističku borbu za „jedinstvo srpstva“ u Jugoslaviji.

Politički i socijalni konflikt otvorio je sredinom 60-tih godina tzv. „Political opportunity structures“ (strukture političkih oportuniteta) koje su omogućile artikulacije protesta.¹⁴ Ali studenti su se vrlo kritično odnosili prema reformi. Studentski pokret nije bio na strani liberala, ali ni na strani konzervativaca. Studentski pokret je formulisao treću opciju koja je spojila težnje ka demokratizaciji i težnje ka socijalnoj pravdi. Na neki način studenti su čak smatrali da su oni pravi čuvari revolucije i socijalizma u Jugoslaviji, koji su morali da budu čuvani od destruktivne politike Partije.

I to se vrlo lepo vidi u dokumentima studentskog pokreta: element koji se često ponavlja jeste da studenti naglašavaju da deluju na osnovu ideologije države i partije. Na primer, 4. juna 1968, u toku štrajka, pisali su: „Mi nemamo nikakav poseban program. Naš program je program najprogresivnijih snaga našeg društva - Program SKJ i Ustav. Mi zahtevamo njihovo dosledno sprovođenje.“¹⁵

14 O konceptu „Political opportunity structures“ vidi prilog Đorđa Tomića u ovoj knjizi.

15 Up. (1971): Drugovi radnici, građani i omladinci (4. jun 1968). U: Dokumenti, str. 83.

Ta vrsta afirmacije idejnog osnova društvenog poretka bio je izvor najoštrije kritike ponašanja partijske elite i formulacije zahteva za alternativni, drugi put ka reformi. Najbolje je to formulisano u dokumentu pod naslovom „3000 reči“, koji su studentski aktivisti u Beogradu pisali godinu dana posle juna 1968, kao jednu vrstu bilansa štrajka. Ja ću sada da citiram in extenso, jer mislim da je taj, nažalost, gotovo nepoznati dokument možda najznačajniji dokument celog studentskog pokreta u Jugoslaviji.

Piše: „Nikakve odlučne mere nisu bile preduzete, niti su na vidiku protiv upropaštavanja društvene imovine, široko rasprostranjene korupcije, mita, izigravanja obaveza prema zajednici, zloupotrebe društvenih fondova, špekulacija sa stanovima, nacionalizovanim i eksproprisanim zemljištem itd. Pri tom se previđa da ovakve pojave, kojima društvo ne pruža gotovo nikakav organizovani otpor, nemaju samo svoj ekonomski i socijalni značaj već i duboko demorališu radnike i omladinu.“¹⁶

O kulturi: „U kulturi još ništa značajno nije učinjeno da se prevaziđu sve jače i očigledne tendencije komercijalizma i šunda. (...) Na taj način se reprodukuju primitivne potrebe zatečene iz polururalnog sitnokapitalističkog društva i stvaraju nove potrebe i ukusi pod uplivom snažne malograđanske stihije koja prodire iz džinovske industrije zabave razvijenog građanskog društva.“¹⁷

O nacionalnom pitanju: „AKCIONO POLITIČKI PROGRAM [iz Juna 1968] nije postavljao nikakve zahteve u pogledu nacionalne politike u našem društvu. Međutim, studenti su u junu svojim ponašanjem jasno i ubedljivo pokazali koliko im je tuđ svaki nacionalizam, svaka nacionalna netolerantnost i isključivost, svaki nacionalni, republički ili regionalni egoizam i partikularizam. U toku protekle godine dana ispoljavanjem nacionalističkih tendencija su u svim republikama, više ili manje ojačale i dobile krajnje zabrinjavajuće razmere. Studenti jednodušno podržavaju svaki onaj kurs, sve one mere koje vode jačanju solidarnosti i saradnje jugoslovenskih naroda i narodnosti. Međutim, odgovornost za sadašnje ozbiljno stanje i postojanje jakih tendencija koje bi mogle ugroziti i sam opstanak Jugoslavije kao zajednice naroda, leži nesumnjivo ne samo na onim književnicima, lingvistima, ekonomistima i drugim kulturnim radnicima koji na kulturnom i ekonomskom planu poslednih godina sve upornije unose duh zagriženosti, nacionalne mržnje i separatizma, već i na svim onim birokratskim snagama koje svoje posebne interese identifikuju s interesima pojedinih nacija i republika, koje se opiru svakom racionalnom rešavanju otvorenih međunacionalnih i međurepubličkih pitanja, i koje otvoreno ili prikryveno podržavaju

16 Up. (1971): 3000 reči. U: Dokumenti, str. 442–447. Citat str. 444.

17 Ibid., str. 446.

nacionalističke elemente u redovima inteligencije. Studenti su uvereni, prema tome, da su najbitniji uslovi prevazilaženja nacionalizma, prevazilaženja razlika u dostignutom nivou ekonomskog razvoja i birokratizma.¹⁸

O svom viđenju reforme: „Suprotno onom što su im prebacivali i prebacuju malograđanski neoliberali, studenti nisu zauzeli frontalni stav protiv privredne reforme, ako pod njom treba podrazumevati prelaz ka modernijem, racionalnijem, intenzivnijem privređivanju, uz brižljivo sistematsko rešavanje svih socijalnih i drugih problema koji pri tom nužno nastaju, a ne stihijsko delovanje tržišta. Suprotno onome za šta su ih optuživali i optužuje birokrati oni se nisu zalagali za pluralizam buržoaske demokratije, niti za anarhističko razaranje svih postojećih institucija, niti za privredni i politički etatizam, mada se nedvosmisleno izjašnjavaju za ukidanje svih centara otuđene političke moći. Jednom rečju ideal studenata je demokratski socijalizam. Oni su uvereni da je u našim istorijskim uslovima ostvarenje tog cilja realno moguće. Međutim, zahvaljujući delatnosti različitih konzervativnih snaga u našem društvu raskorak između proklamovanog cilja i stvarnosti, između teorije i prakse, suviše je velik i suviše se sporo smanjuje. U tome je osnovni razlog studentskog nezadovoljstva i revolta.“¹⁹

Iz dokumenta „3000 reči“ prolazi jasno kritični odnos prema liberalima i konzervativcima u SKJ. Kao alternativa formuliše se jedna demokratsko-socijalistička platforma. U tom kontekstu je vrlo zanimljivo da je u traženju iskrenog komunizma postojala i jedna istorijska dimenzija. Kritički odnos prema vladajućim komunistima je bio povezan s traženjem autentičnog komunističkog pokreta u prošlosti. Tokom štrajka u junu 1968. ima čestih pozitivnih referenci na antifašističku partizansku borbu i borbu komunističkog pokreta u vreme Kraljevine Jugoslavije. U jednoj vrsti glorifikacije asketizma, iskrenosti i doslednosti komunističkog pokreta pre dolaska na vlast vidi se i jedan kritički odnos prema vladajućoj komunističkoj partiji na vlasti. Indikativan je, na primer, jedan portret Tita, koji su studenti koristili. Pokaz(iv)an je Tito kao partizanski komandant, a ne kao političar.

Vrlo jasno se vidi ta vrsta traženja i u pokušaju otkrića antistalinističke tendencije komunističkog pokreta u Jugoslaviji pre drugog svetskog rata. U kontekstu studentskog pokreta dolazi do diskusije o nasleđu levičarskih avantgardističkih pokreta u literaturi i umetnosti, kao što su nadrealizam i zenitizam/dadaizam, pa tako tzv. „sukob na književnoj levisci“ dobija novu recepciju. U studentskim časopisima ima elemenata

18 Ibid., str. 446-447.

19 Ibid., str. 447.

zenitističke/dadaističke estetike. Najbolji primer je, možda, časopis „Rok“, koji je objavljivao 1969/70. u Beogradu. Verovatno nije slučajnost da dizajn „Praxisa“ liči na dizajn „Pečata“ koji je Miroslav Krleža uređivao 1939/1940. U filmovima kao što je „Zaseda“ Živojina Pavlovića vidimo kritičku tematizaciju staljinističkog nasleđa KPJ.

(3) PERIODIZACIJA²⁰

Štrajk juna 1968. je bez sumnje bio vrhunac jugoslovenskog studentskog pokreta. Međutim, iz istorijske perspektive štrajk je predstavljao samo najvidljiviji događaj u protestnom ciklusu koji je počeo sredinom šezdesetih i koji je trajao celu deceniju do sredine sedamdesetih godina. Do prvog većeg nasilnog sukoba sa milicijom došlo je u decembru 1966. u Beogradu. Rastući protestni pokret u SAD i zapadnoj Evropi protiv eskalacije rata u Vijetnamu pobudio je simpatije jugoslovenske javnosti. U jesen 1966. službeni Savez studenata je organizovao seriju protestnih aktivnosti koje su kulminirale demonstracijama u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu. Ali dinamika protesta se otrgla kontroli. Studenti i kritički intelektualci su pitali zašto SKJ s jedne strane osuđuje rat u Vijetnamu, a s druge, saraduje sa vladom SAD.²¹ Na kraju jednog antiratnog skupa na Univerzitetu u Beogradu 23. decembra 1966. grupa studenata je pokušala povede protestnu šetnju do obližnjeg Američkog kulturnog centra i Američke ambasade. U tome su ih sprečile milicijske snage uz upotrebu pendreka. Sukob je eskalirao u neredu oko zgrade Univerziteta u centru Beograda.²²

Nasilje je imalo dugoročne posledice. U Savezu studenata i partijskoj organizaciji Univerziteta jedna grupa kritičkih članova je protestovala što je milicija povredila autonomiju Univerziteta, tako što je tokom svoje akcije prodrila u zgradu fakulteta. Rukovodstvo SKJ je odbacilo kritiku. Predsednik partijske organizacije na Filozofskom fakultetu Aleksandar Kron, označen je kao organizator protesta i kolovođa kritičara i isključen iz SKJ. Sukob je istovremeno doveo do izgradnje mreže studentskih aktivista, koja je obuhvatala ključne ličnosti kao što su Vladimir Mijanović i Alija Hodžić, koji će kasnije igrati vodeću ulogu u daljim protestima. Protesti protiv rata u Vijetnamu

²⁰ Deo o periodizaciji sledi uglavnom iz: Boris Kanzleiter; Krunoslav Stojaković (2008): „1968“ u Jugoslaviji – Studentski protest između Istoka i Zapada. U: Radmila Radić (ur.): 1968 – Četrdeset godina posle. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, str. 453–480.

²¹ 1965. godine jugoslovenska vlada je bila posrednik u pokušaju SAD-a da nađe kompromisno rešenje u Vijetnamu. Up. Dragan Bogetić (2007): Početak vijetnamskog rata i jugoslovensko-američki odnosi. U: Istorija 20. veka, izd. 25, br. 1, str. 91–116.

²² Up. (1971): Izveštaj komisije izabrane na sastanku komunista Filozofskog fakulteta 19.12.1966. U: Dokumenti, str. 13–22 i (1971): Izveštaj komisije UK SKS (6. mart 1967.). U: Dokumenti, str. 22–33.

iz decembra 1966. se mogu označiti kao prekretnica u razvoju studentskog pokreta u Jugoslaviji. Započela je faza otvorenog aktivizma, koji će uskoro kulminirati štrajkačkom akcijom u junu 1968.²³

Druga faza protestnog pokreta počela je u junu 1968. U protestnim akcijama na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu učvrstile su se neformalne organizacione mreže između grupa u različitim gradovima. Istovremeno su Političkim akcionim programom i brojnim drugim kasnijim proglasima razvijene programske platforme. Tito i partijsko rukovodstvo su reagovali sa kombinovanom strategijom uključivanja i represije. Šef Partije je u televizijskom obraćanju 9. juna izjavio da studenti imaju valjane razloge za protest. Tito je rekao da podržava većinu zahteva štrajkača, ali i da osuđuje „infiltraciju reakcionarnih elemenata“. Pozvao je studente da se vrate svom radu i obećao da će odstupiti ako se problemi ne reše.²⁴ Narednih sedmica sasvim jasno se pokazao manipulativni karakter Titovog govora. Pod naslovom „Smernice“, partijsko rukovodstvo je objavilo programski dokument u kome je obećao da će se boriti protiv svih negativnih efekata reformske politike koji su bili tema studentskih protesta. Zahtevi za demokratizaciju, dakako nisu prihvaćeni.²⁵

Umesto toga, Tito je počeo dugu represivnu kampanju protiv radikalnijeg dela studentskog pokreta i njegovih pristalica među kritičkom inteligencijom. Prva meta su bili profesori praxisovci u Beogradu i Zagrebu, koji su optuženi da šire „haos“ na univerzitetima.²⁶ Dana 19. juna 1968. kolektivno su isključene iz SKJ dve partijske organizacije sa Filozofskog fakulteta (grupe za filozofiju i sociologiju).²⁷ Dramatični spoljnopolički događaji u leto 1968. su ojačali represivni kurs. Pošto je Crvena armija 20. avgusta 1968. počela vojnu intervenciju Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, SKJ je stavio Jugoslovensku narodnu armiju u stanje pripravnosti i upozorio na mogućnost intervencije i u Jugoslaviji. U takvoj napetoj atmosferi vođstvo SKJ je na jesen krenuo

23 Up. Mirko Arsić; Dragan Marković (1985): Studentski bunt i društvo. Beograd: Istraživački centar SSO Srbije, str. 36; Popov (1990), str. 161.

24 Up. (1971): Tito govori. U: Dokumenti, str. 337–340.

25 Up. (1971): Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U: Dokumenti, str. 361–365. Ovaj dokument je usvojio Izvršni komitet CK SKJ 9. juna 1968.

26 Prvi napad na beogradske praxisovce izneo je predsednik Tito u jednom govoru na kongresu Saveza sindikata Jugoslavije 26. juna 1968. Deo tog govora je odštampan u: Dokumenti, str. 376–380.

27 Raspuštanje ogranaka SK na odeljenju za filozofiju i sociologiju, u: Dokumenti, str. 416–422. U Zagrebu je već 8. juna poznati filozof i suosnivač Praxis-a, Gajo Petrović isključen iz Partije sa još dva učesnika protesta. Up. Vjesnik, 9. jun 1968.

u akciju protiv kritičke studentske štampe i onemogućilo dalji rad nezavisnih akcionih odbora koji su nastali tokom štrajka.²⁸

Iako se spoljni pritisak znatno pojačao, pokrenute su dalje inicijative da se protesti nastave. Tu treba istaći dva događaja. U junu 1970. jedna grupa studenata iz Beograda je počela štrajk glađu u znak solidarnosti sa jednim protestom rudara u Kaknju, u Bosni i Hercegovini. Zajedno sa studentima, hranu je odbio i popularni politički angažovani glumac Zoran Radmilović. Štrajkači glađu su svojom akcijom hteli da podrže ispunjenje zahteva rudara za boljim uslovima rada i platama.²⁹ Ubrzo po okončanju štrajka glađu, uhapšen je, pored ostalih, Vladimir Mijanović, izabrani predsednik Saveza studenata na Filozofskom fakultetu. Mijanović, koji je još od protesta protiv Vijetnamskog rata 1966. igrao središnju ulogu u protestnom pokretu i koji je takođe učestvovao u štrajku glađu, optužen je zbog „neprijateljske propagande“. Mijanović je u septembru 1970. osuđen na dvadeset meseci „strogog zatvora“ u procesu koji je viđen kao obračun Države sa pokretom iz juna 1968. Reakcija na Beogradskom univerzitetu je pokazala da neformalne aktivističke mreže još uvek mogu da pokrenu značajan broj studenata. Oko 6.000 studenata na tri fakulteta je započelo desetodnevni štrajk protiv presude suda, ali su na kraju ipak morali da odustanu.³⁰

Drugi istaknuti protestni događaj bilo je zauzimanje Filozofskog fakulteta u Ljubljani krajem maja 1971. I ovde je protest bio uperen protiv represivnih mera protiv studentskih aktivista koji su organizovali prvi ekološki protest u Jugoslaviji. U procesu radikalizacije studentski aktivisti oko Jaše Zlobeca, glavnog urednika studentskog lista Tribuna, proklamovali su osnivanje „Komunističke lige“ i „Pokreta 13. novembar“. Time su sledili slične procese u Zapadnoj Evropi gde su početkom sedamdesetih godina osnivane male marksističko-lenjinističke grupe koje su sebe videle kao maoističke ili trockističke. U Beogradu su od 1970. formirane male ilegalne trockističke grupe.³¹

Kraj druge faze protestnog ciklusa označen je dramatičnim događajima u Hrvatskoj tokom 1971. godine. Vođstvo Saveza komunista Hrvatske se još od kraja šezdesetih godina sve više okupljalo oko nacionalnog programa i žalilo da je hrvatska republika u Jugoslaviji strukturalno diskriminisana. I dok je Tito isprva hrvatsko partijsko

28 Up. Popov (1990), str. 168.

29 Zoran Radmilović (1933-1985) je nastupao u mnoštvu pozorišnih predstava i filmova. Međunarodno poznat postao je ulogom u Makavejevom „W.R. – Misterije orga(nizma“ (1971.).

30 Up. Radio Free Europe Research Communist Area, 29. oktobar 1970.

31 Up. Popov (1990), str. 199.

rukovodstvo oko Savke Dabčević-Kučar podržavao u borbi za veću decentralizaciju, „Hrvatsko proleće“, kako je pokret kasnije nazvan, se u drugoj polovini 1971. godine razvilo u ozbiljnu krizu.³² Radikalni nacionalistički krugovi su zadobijali sve veći uticaj na situaciju koja je pretela da se otrgne kontroli. Krajem novembra/početkom decembra 1971. pokret je eskalirao u jednonedeljni štrajk na Zagrebačkom sveučilištu. Inicijatori protesta oko nacionalističkih studentskih vođa Dražena Budiše i Ivana Zvonimira Čička zahtevali su više nacionalnih prava na samoodlučivanje za Hrvatsku. Jedan od centralnih zahteva je bio da Hrvatska mora samostalno da raspolaže deviznim prihodima od turizma na dalmatinskoj obali. Studenti su tražili i sedište za Hrvatsku u Ujedinjenim nacijama.³³ Režim je reagovao represivnim udarom. Posle 12. decembra 1971, uhapšeno je preko 550 osoba. Rukovodstvo hrvatskog SK i stotine članova je isključeno iz Partije.³⁴

„Hrvatsko proleće“ nije bilo samo ozbiljna kriza za SKJ, već i poraz za studentski pokret Nove levice koja su nacionalističke grupe na Zagrebačkom sveučilištu pobedile još početkom 1970. Sukob u Hrvatskoj je promenio političku sliku u celoj zemlji. Nacionalno pitanje je od sad dominiralo nad pitanjima socijalne pravde i demokratskih prava koja je studentski pokret 1968. stavio na dnevni red. Novi autoritarizam je odlikovao politiku SKJ. Tokom 1972. godine rukovodstvo SKJ je proširilo talas čistki iz Hrvatske na druge republike, pre svega na Srbiju, gde su u oktobru 1972. smenjeni „liberali“ u Partiji pod vođstvom Latinke Perović i Marka Nikezića. Istovremeno je partijsko vođstvo pod Titom uključilo glavne zahteve „Hrvatskog proleća“ za većom decentralizacijom u nacrtu novog Ustava, koji je konačno usvojen 1974. godine. Reformska faza, koja je počela sredinom šezdesetih godina, završila se „decentralizacijom bez demokratizacije“, kako je objasni sociolog Laslo Sekelj.³⁵

Sa krizom u Hrvatskoj počela je poslednja faza protestnog ciklusa studentske Nove levice. Tokom 1972/73. ključne figure pokreta kao što su Milan Nikolić, Jelka Kljajić, Vladimir Mijanović, Lazar Stojanović izvedene su pred sud i osuđene na zatvorske

32 Dobar diskusioni pregled o „Hrvatskom proleću“ daje Marko Zubak (2005): *The Croatian Spring. Interpreting the Communist Heritage in post-communist Croatia*. U: *East Central Europe/ECE*, izd. 32, sv. 1-2, str. 191–225.

33 O zahtevima vidi: (1971): *Preporod hrvatskih sveučilištaraca. Anatomija slučaja Čičak*. Zagreb: Kritika.

34 Up. Dennison I. Rusinow (1977): *The Yugoslav Experiment 1948-1974*. Berkeley: University of California Press, str. 309. Po Savki Dabčević-Kučar, vodećoj ličnosti u SKH za vreme „Hrvatskog proleća“, iz Partije je isključeno do 70.000 članova. Up. Dušan Bilandžić (1999): *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing, str. 655.

35 Up. Laslo Sekelj (1993): *Yugoslavia: The Process of Desintegration*, New York: Columbia University Press, str. 6.

kazne.³⁶ Ponovni pokušaj da se osnuje mreža studentskih opozicionih grupa na programskoj platformi demokratsko-socijalističkih reformi, završio se 1974. novim hapšenjima aktivista, među kojima je bio i kasniji srpski premijer Zoran Đinđić.³⁷ Rukovodstvo SKJ je 1974. počelo i konačnu kampanju da učutka kritičke filozofe i sociologe oko Praxisa. Pošto je donet jedan specijalan zakon, u februaru 1975. osam profesora i akademika praxisovaca je udaljeno sa Beogradskog univerziteta, što je izazvalo poslednji zamah studentskih protesta.³⁸

Otvorene forme protesta u narednom periodu nisu bile izvodljive. Međutim, u drugoj polovini sedamdesetih godina deo studentskih aktivista je reorganizovao neformalne mreže koje su dalje delovale na disidentskoj opozicionoj sceni. Pri tom je jednu od središnjih uloga igrao „Slobodni univerzitet“, redovni sastanci na kojima su opozicionari iz studentskog pokreta i bivši praxisovci po privatnim stanovima u Beogradu diskutovali o političkim zbivanjima i teoretskim pitanjima. Kada je posle Titove smrti 1980. politička klima ponovo postala otvorenija, ove mreže su u promenjenom kontekstu sve očiglednijeg kolapsa socijalističke utopije i realnosti u Istočnoj Evropi, ponovo stupile u javnost.³⁹

36 Među njima su bili aktivisti koji su bili aktivni, pre, za vreme i posle studentskih protesta 1968, kao npr. Milan Nikolić, Pavluško Imširović, Jelka Kljajić, Božidar Jakšić, Lazar Stojanović, Kosta Čavoški, Ljiljana Mijanović-Jovičić, Danilo Udovički i Vladimir Mijanović. Up. Srđa Popović (ur.) (2003): Poslednja instanca, sv. 2. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

37 Dana 30. i 31. januara 1974. okupili su se predstavnici Filozofskih fakulteta iz cele Jugoslavije u Ljubljani, da bi stvorili novu levičarsku platformu. Iz Beograda je, između ostalih, bio prisutan kasniji srpski premijer Zoran Đinđić. On je uhapšen zajedno sa Linom Veljakom, Miodragom Stojanovićem, Mariom Rubiem, Darkom Štrajinom i Vinkom Zalarjom i optužen za „neprijateljsku propaganda“. Up. Popović (2003), sv. 2, str. 555.

38 Up. Nebojša Popov (1989): Contra Fatum. Slučaj profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968-1988. Beograd: Mladost.

39 Mnogi studentski aktivisti/kinje su ostali aktivni i posle raspada Jugoslavije organizujući se u različite disidentske kružoke. Up. Nebojša Popov (2000): Disidentska skrivalica. U: Republika, br. 7, str. 242–243. Godine 1984. održan je poslednji spektakularni montirani proces protiv bivših studentskih vođa Vladimira Mijanovića, Dragomira Olujića i Jelke i Pavluška Imširovića (i drugih, koji nisu učestvovali 1968). Up. Popović (2003), sv. 1, str. 93.

(4) ZNAČAJ

*Koji je značaj studentskog pokreta 1968. u Jugoslaviji iz današnje perspektive?
Mislim da ima najmanje tri nivoa:*

(1) Protestni pokret u junu 1968. izazvao je veliki strah u najužem političkom rukovodstvu. To se vidi, na primer, iz stenografskih beleški sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, 4. i 9. juna 1968. Kao glavni izvestilac o situaciji Stevan Doronjski kaže na sednici 4. juna: „Mislim da Beograd živi u jednoj krajnje naelektrisanjoj psihozi, uzbuđenja su dosta velika.“⁴⁰

Veliki strah je nastao od činjenice da bi pokret mogao da dovede politički monopol SKJ u pitanje: „Već u toku jučerašnjeg dana događaji, zahtevi i parole prerastali su prvobitne zahteve o ekonomskim i materijalnim pitanjima studenata. I, juče je bilo vrlo očigledno i jasno izraženo, deklarirano da se u stvari radi o formiranju i legalizovanju jednog političkog pokreta opozicionog, čiji je centar kao što rekoh, legalni centar na Filozofskom fakultetu.“ Namera rukovodstva SKJ je bila da spreči pokret po svaku cenu: „Ako radnici krenu na ulicu, mi mislimo da se mora izvesti vojska. Situacija je došla dotle. Vojne jedinice su u pripravnosti.“⁴¹

Tokom sednice IK CK SKJ, 9. juna, Tito kaže⁴²: „Taj revolt velikim delom je posledica našeg oklevanja, našeg kolebanja, naše slabosti, posledica nejedinstvenosti, neizvršavanja odluka Osmog kongresa SKJ“ (...) „Dozvolite mi da kažem da sam ja sve više i više dolazio do uverenja da sa takvim skupom kakvi smo, mi te probleme nećemo rešiti. Mi smo nesposobni da ih rešimo. I to ljudi znaju.“ (...) „Sve više i više sa nagomilava revolt, i to ne samo među studentima na fakultetima u Beogradu i nekim drugim univerzitetima. Treba da znamo: kada radnička klasa izađe na ulice, teško nama onda.“ (...) „Ali, u isto vreme mislim da je trebalo da dođe do takvog jednog vulkanskog izražavanja nezadovoljstva da nas udari po glavi, da nas malo strese, pa da vidimo šta je to sada. Jesmo li mi zbilja tako čvrsto na našim stolicama kao da smo prišraflijeni i da nas ne može niko maknuti? Bogami nismo! Može da izletimo iz tih stolica.“

40 Up. (1968) AJ, A CK SKJ, CK SKJ, IV/41 prilog 2: Stenografske beleške sa 41. sednice Izvršnog komiteta CKSKJ od 4. juna 1968. godine /neautorizovane/.

41 Ibid.

42 Up. (1968): AJ, A CKSKJ, CKSKJ, III/132 prilog 2: Autorizovane stenografske beleške sa Devete zajedničke sednice Predsedništva i izvršnog komiteta CK SKJ, održane 9. juna 1968. godine.

Iz istorijske perspektive, 9 jun 1968. je bio iskorak: vrh SKJ odlučio da smiri studente s populističkim obećanjem da će se problemi rešavati. Ali, istovremeno, počinje faza sve čvršće represije i novog autoritarizma protiv svih snaga koje na neki način predstavljaju opasnost za politički monopol SKJ-a.

(2) Drugi značaj studentskog protesta vidi se zapravo u pokazivanju da Jugoslavija nije bila jedno beskonfliktno društvo. Studentski protest je izvor različitih društvenih i političkih struja koje su tematizovale socijalne, kulturne i druge sukobe u društvu, u SFRJ.

(3) Treći značaj je po meni predstavlja sam politički program studentskog pokreta. Bez obzira na sve moguće rasprave o delovanju aktera pokreta u kasnijim vremenima, mislim da nema mesta sumnjama da su tokom juna 1968. i u celom periodu konstituisanja i radikalizacije pokreta i represije nad pokretom između 1966. i 1974., studenti kritički afirmisali idejnu osnovu za stvaranje socijalističke i federativne Jugoslavije. Iz današnje perspektive ova konstatacija ima veliki značaj! Ako prihvatimo moju tezu, možemo da zaključimo da je pokušaj izgradnje socijalizma u Jugoslaviji, bar u jednom važnom delu prve posleratne generacije na kraju 60-tih, doživeo politički legitimitet. To znači da Jugoslavija nije bila „veštačka tvorevina“, kako danas mnogi nacionalistički istoričari tvrde. 1968. pokazuje da se kritički odnos prema očiglednim strukturalnim problemima autoritarne vladavine SKJ nije automatski pretvorio u nacionalizam i forme desničarske idejne regresije, kao što su rasizam i ksenofobija.

Tu leži i politička aktuelnost 1968. godine. Praktično svi zahtevi, kao što su demokratizacija društva, nezavisni mediji, rodna ravnopravnost, socijalna pravda, solidarnost, poštovanje drugih i slični, ni danas nisu ispunjeni. U tom smislu, priča iz 1968. još nije završena.

Bibliografija

- (1968): AJ, A CK SKJ, CK SKJ, IV/41 prilog 2: Stenografske beleške sa 41. sednice Izvršnog komiteta CKSKJ od 4. juna 1968. godine /neautorizovane/.
- (1968): AJ, A CKSKJ, CKSKJ, III/132 prilog 2: Autorizovane stenografske beleške sa Devete zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 9. juna 1968. godine.
- (1971): 3000 reči. U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb, str. 442–447.
- (1971): Drugovi radnici, građani i omladinci (4. jun 1968). U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb.
- (1971): Izveštaj komisije izabrane na sastanku komunista Filozofskog fakulteta 19.12.1966. U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb, str. 13–22.
- (1971): Izveštaj komisije UK SKS (6. mart 1967.). U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb, str. 22–33.
- (1971): Preporod hrvatskih sveučilištaraca. Anatomija slučaja Čičak. Zagreb: Kritika.
- (1971): Raspuštanje ogranaka SK na odeljenju za filozofiju i sociologiju. U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb, str. 416–422.
- (1971): Rezolucija studentskih demonstracija (3. jun 1968). U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb.
- (1971): Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb, str. 361–365.
- (1971): Tito govori. U: Praxis: jun – lipanj 1968. Dokumenti. Zagreb, str. 337–340.
- Arsić, Mirko; Marković, Dragan (1985): Studentski bunt i društvo. Beograd: Istraživački centar SSO Srbije.
- Bilandžić, Dušan (1999): Hrvatska moderna povijest. Zagreb: Golden Marketing.
- Bogetić, Dragan (2007): Početak vijetnamskog rata i jugoslovensko-američki odnosi. U: Istorija 20. veka, izd. 25, br. 1, str. 91–116.
- Ebbinghaus, Angelika (ur.) (2008): Die 68er. Schlüsseltexte der globalen Revolte [Šezdesetosmaši. Ključni tekstovi globalnog revolta]. Wien: Promedia.
- Gilcher-Holtey, Ingrid (2001): Die 68er Bewegung. Deutschland – Westeuropa – USA [Šezdesetosmaški pokret. Nemačka – Zapadna Evropa - SAD]. München: Verlag C.H. Beck.

- Kanzleiter, Boris; Stojaković, Krunoslav (2008): „1968“ u Jugoslaviji – Studentski protest između Istoka i Zapada. U: Radić, Radmila (ur.): 1968 – Četrdeset godina posle. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, str. 453–480.
- Kastner, Jens; Meyer, David (ur.) (2008): Weltwende 1968? Ein Jahr aus globalgeschichtlicher Perspektive [Svetski prevrat 1968? Jedna godina iz globalno-istorijske perspektive]. Wien: Mandelbaum.
- Klimke, Martin; Scharloth, Joachim (ur.) (2008): 1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956 – 1977. New York; London: Palgrave Macmillan.
- Lauermann, Manfred (2009): Vierzig Jahre 1968. Ein Literaturüberblick [Četrdeset godina 1968. Pregled literature]. U: Berliner Debatte Initial, izd. 20, br. 1, str.111–149.
- Malavrazić, Đorđe (ur.) (2008): Šezdeset osma. Lične istorije. 80 svedočenja. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavićević, Borka (2008): Öffentliches politisches Engagement ist ein Teil des Lebens [Javni politički angažman je deo života]. U: Kanzleiter, Boris; Stojaković, Krunoslav: 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Gespräche und Dokumente [1968. u Jugoslaviji. Studentski protesti i kulturna avangarda između 1960. i 1975. Razgovori i dokumenti]. Bonn: Dietz.
- Popov, Nebojša (1989): Contra Fatum. Slučaj profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968-1988. Beograd: Mladost.
- Popov, Nebojša (1990): Sukobi. Društveni sukobi - izazov sociologiji (drugo izdanje). Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju. Treće izdanje pod naslovom: Popov, Nebojša (2008): Društveni sukobi – izazov sociologiji: „Beogradski jun“ 1968. Beograd: Službeni glasnik.
- Popović, Srđa (ur.) (2003): Poslednja instanca, sv. 2, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Radio Free Europe Research Communist Area, 29. oktobar 1970.
- Ramet, Sabrina (2006): The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation 1918-2005. Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Rusinow, Dennison I. (1977): The Yugoslav Experiment 1948-1974. Berkeley: University of California Press.
- Sekelj, Laslo (1993): Yugoslavia: The Process of Desintegration. New York: Atlantic Research and Publications.
- Sher, Gerson S. (1977): Praxis – Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia. Bloomington: Indiana University Press.

Vjesnik, 9. jun 1968.

Zubak, Marko (2005): The Croatian Spring. Interpreting the Communist Heritage in post-communist Croatia. U: East Central Europe/ECE, izd. 32, sv. 1-2, str. 191–225.

Milivoj Bešlin

UTICAJI „JUNA '68.“ NA POLITIČKU SITUACIJU U JUGOSLAVIJI

Kada je reč o studentskom protestu u leto 1968. u Jugoslaviji, mi govorimo o događajima, koji bi i po najstrožim kriterijumima struke morali biti predmet proučavanja istorijske nauke, ali se do danas na ovom primeru može svedočiti samo o porazu kritičke historiografije na čitavom prostoru nekadašnje Federacije. Posmatrano kontekstualno, stepen istraženosti navedenog fenomena u potpunosti korespondira sa nivoom istraženosti istorije druge (socijalističke) Jugoslavije. Reč je o pristupu koji nam nedvosmisleno poručuje da to nije legitimna tema za proučavanje istorijske nauke ili kako je to napisala istoričarka Olivera Milosavljević, „pošto više nema komunizma, a nema ni Jugoslavije, *izbrisana* je i njihova istorija“.¹ Zbog svega toga, napor za prevazilaženjem brojnih predubeđenja i *apriorističkog* tretmana, proizašlog iz prizemnog političko-ideološkog odnosa prema gotovo čitavoj drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji, nikako ne bi smeo da zaobiđe ni temu studentskih demonstracija 1968. godine.

Podemo li od poznate definicije istorije koju je dao Edvard Halet Kar, da je ona dijalog prošlosti i sadašnjosti putem izvora,² jasno je da kritika izvora predstavlja fundamentalnu metodološku postavku zanata istoričara. Upravo se zbog toga mora s krajnjom obazrivošću prilaziti memoaristici, pisanoj *post factum*, sa ciljem da se akteri događaja predstave u boljem svetlu, neretko ekskulpiraju pred vlastitom savešću ili javnošću, prećutkujući ili prenaglašavajući svoju ili tuđu ulogu u istorijskom procesu, vrlo često prevrednujući svoja nekadašnja uverenja u skladu sa aktuelnim i poželjnim obrascima mišljenja. Neophodna pretpostavka proučavanju i istraživanju svakog istorijskog tematskog kruga je predan arhivski rad, *sine ira et studio* pristup, u što većoj meri oslobođen ličnih, emotivnih, dnevno-političkih i ostalih interpolacija. Kada je reč o junskim događajima u Jugoslaviji 1968. godine, javnost, ali i istorijska nauka se u dužem vremenskom periodu suočavaju sa plimom različitih interpretacija i svedočanstava, koja, po pravilu, imaju nekoliko zajedničkih karakteristika. Mimo činjenice da sva dolaze iz pera ljudi involviranih u navedena događanja, zajedničko

1 Olivera Milosavljević (2008): Jugoslavija je bila naša prva Evropa. U: Biserko, Sonja (ur.): Snaga lične odgovornosti. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, str. 13.

2 Edvard Halet Kar (2001): Šta je istorija. Čačak; Beograd: B. Kukić; Gradac, str. 25.

im je: izlazak iz okvira elementarne objektivnosti, jasno odsustvo minimalne samorefleksivnosti, pristup s one strane svake naučnosti i kritičnosti. Takođe, bez cinizma se može uočiti da je najmanji zajednički imenilac iz godine u godinu sve brojnijih samopreporučenih svedoka „'68.“, osećanje ponosa i isticanje važnosti učešća u navedenom *pokretu* za vlastite biografije. Upravo zbog toga, talas stilizovanja, romantizacije, idealizacije, čak mitologizacije „pokreta '68.“ doveo je ne samo do značajno izmenjenih pogleda i interpretacija, već i do sasvim iskrivljenog smisla i suštine u procesu „prilagođavanja“ i prevrednovanja navedenih događaja.³ Najzad, svako sećanje i svedočenje rečito govori ne samo o tome čega se protagonisti nekog događaja sećaju, nego i šta bi želeli da zaborave.⁴ Većina neposrednih učesnika „'68.“ danas bi novim učitavanjem smisla i konteksta, istorijskoj demenciji rado podvrgla svoj, tada dominantni, antikapitalizam, antibirokratizam, radikalni socijalni egalitarizam, ističuću danas daleko cenjenije vrednosti i ciljeve poput borbe za demokratiju, građansku neposlušnost, slobodu govora i sl.

Svi navedeni ciljevi, pre svih antikapitalizam i socijalni egalitarizam, došli su prevashodno kao direktna reakcija na rezultate privredne reforme započete 1965. godine. Naime, problemi u jugoslovenskoj ekonomiji uočeni još pedesetih godina 20. veka, do polovine šezdesetih su postali gorući, te je ideja za racionalnijim privređivanjem, prisutna i ranije, tada postala dominantna. Pokrenuti proces deetatizacije, debirokratizacije i dozirane deregulacije u ekonomiji je doneo: devalvaciju dinara, smanjenje carinske zaštite domaćih proizvoda, restriktivnu kreditno-monetarnu politiku i smanjenje kredita radi obaranja inflacije, smanjenje budžetske potrošnje, smanjenje poreskih opterećenja privrede, rešenost da plate ne rastu iznad produktivnosti, povećanje cena i njihovu korekciju prema svetskom nivou, restrikciju i racionalizaciju investicione potrošnje.⁵ Nedvosmislena tržišna orijentacija reforme iz 1965. očekivano je pokazala sve nedostatke dotadašnjeg

3 O tome više: Todor Kuljić (2009): *Od Marksa do Krunskog saveta*. U: *Politika*, 7.05.2009.

4 Iako je mnoštvo svedoka koji se sećaju činjenice da je deo demonstranata nosio značke sa likom Mao Ce Tunga, što se nedvosmisleno može tumačiti, tada aktuelnim, idejnim uticajem kineske „Kulturne revolucije“, aktivni učesnik bunta iz 1968. Dragomir Olujić je autoru ovih redova eksplicitno tvrdio da tokom pomenutih događaja u Beogradu „nije bilo nijedne jedine Maove značke.“ Inače, jugoslovenska javnost je putem štampe, iako dozirano i obazrivo, ipak bila upoznata sa karakterom navedenih događaja u Kini.

5 Berislav Šefer (1969): *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*. Beograd: Stručna štampa, str. 26–34; Slavko Petrović (1966): *Privredna reforma: društveno-ekonomski i politički značaj*. Beograd: Centar za društveno-političko obrazovanje Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“; Krešo Džeba; Milan Beslač (1965): *Privredna reforma: što i zašto se mijenja*. Zagreb: Stvarnost.

sistema privređivanja, što je najpre dovelo do pada standarda građana, ali i do procesa socijalnog raslojavanja. Imajući sve to u vidu, studentski bunt bi sa pravom mogao da se odredi kao antireformski udar sa levice, iako je nesumnjivo reč o idejno krajnje difuznom pokretu, što otežava svaki pokušaj sistematizacije.

U pokušaju identifikovanja, pre svih, političkih konsekvenci studentskog protesta 1968., mora se najpre krenuti od najčešće korišćenih stereotipa. Jedan od njih, čak temeljni, na kome počivaju sve ostale pretpostavke, glasi da su jugoslovenski režim i partijska vrhuška bili iz temelja uzdrmani, šokirani, uplašeni, zbunjeni, dezorjentisani, te da su pod uticajem tog „udara“, promenili politički kurs, čime su političke konsekvence protesta, voljne ili nevoljne, bile istorijske. Nema sumnje da je silina beogradskih junskih demonstracija iznenadila vlasti, jasno je da je prvi put od Drugog svetskog rata došlo do masovne javne i organizovane manifestacije neslaganja sa režimom, ali o nekakvoj uzdrmanosti poretka teško da je moglo biti reči. Od tog inicijalnog disputa kreću i određenja dalekosežnijih političkih uticaja beogradskog juna 1968. Preuveličavanjem straha i zbunjenosti Partije i samog Tita, izvlače se i navodno prekretno posledice i istorijske promene koje su „šezdesetosmaši“ izvojevali. Činjenica je da savremeni izvori i svedoci ne potvrđuju bilo kakvu Titovu uplašenost ili čak paniku, kako se često može čuti u pretpostavkama i konstruisanim tezama učesnika zbivanja od strane demonstiranata. Predstavnici državnog i partijskog aparata, koji su bili u svakodnevnom direktnom kontaktu sa Titom, naprotiv, svedoče o njegovoj odlučnosti da situaciju pacifikuje, ali i o „savršenoj smirenosti“.⁶ Najzad, i sam način na koji je jugoslovenski predsednik okončao pobunu studenata, a koji je ocenjen kao rutinski, govori u prilog tezi o uobičajenom, makijavelističkom maniru.⁷ Najdramatičnije je ponašanje jugoslovenskog predsednika okarakterisao Svetozar Vukmanović Tempo, pišući o sednici najviših partijskih organa, 9. juna 1968. godine: „Sjednicu je otvorio Tito. Bio je vidno neraspoložen, ljut. Rijetko sam ga viđao takvog.“⁸ Šef Titovog kabineta, Marko Vrhunec svedoči da je jugoslovenski predsednik na početku nemira, došavši s Briona u Beograd, iz aviona izašao „namršten i loše

6 Svedočenje Latinke Perović, u vreme protesta članice IK CK SKS. (Razgovor autora sa dr Latinkom Perović od 21. jula 2008.) U publikovanom svedočenju Oliveri Milosavljević, Perovićeva je rekla da je od samog početka Tito bio „neopisivo miran i spokojan“. U: Biserko, Sonja (ur.) (2008): Snaga lične odgovornosti. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, str. 43.

7 Misli se na Titov govor, kojim su okončane demonstracije. U: Borba, 10.06.1968, str. 1.

8 Svetozar Vukmanović Tempo (1985): Memoari 1966-1969. Beograd; Zagreb: Narodna knjiga; Naprijed, str. 301.

raspoložen.⁹ Ipak, neutemeljeno je praviti bilo kakvu komparaciju sa nemerljivo značajnijim političkim događajem evropskih i svetskih razmera, agresijom Varšavskog pakta na Čehoslovačku, avgusta 1968. godine. Državno-partijski vrh, kao ni sam Tito u stanju opšte konsternacije, tada nisu krili veoma visok stepen ogorčenja, zabrinutosti, čak i strahovanja.¹⁰

Na temelju pomenutih premisa o prekretnom i dalekosežnom karakteru studentskih protesta, te shodno tome neuobičajenoj i nesvakidašnjoj reakciji, u javnosti se od učesnika protesta protokom vremena izvlače nove i nove konsekvence. Tako jedna od teza koja se može čuti, glasi da je Tito pod utiskom studentskih nemira i zahteva za „otopljavanjem“ političkih prilika, u novembru iste godine, kada se su održavali partijski kongresi u svim republikama, dozvolio mlađim, reformskim kadrovima, tzv. partijskim liberalima da zauzmu ključne pozicije, pre svega u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji. Sličnog su utemeljenja i često izricane teze da su Tito i pre svih Edvard Kardelj, shvativši istrošenost klasnog obrasca jugoslovenske integracije, posegnuli za nacionalnim pitanjem, tj. nacionalizmom kao novom ideološkom legitimacijskom doktrinom.

Sve ove teze, pridajući studentskim nemirima 1968. prekretni značaj, koji one nisu imale, tačku posle koje će jugoslovenska istorija krenuti u sasvim drugom smeru, postavljaju se krajnje neistorično, vadeći istorijski tok iz svog prirodnog konteksta. Naime, pobeda mlađih, reformski nastrojenih i uslovno rečeno, prozapadnih kadrova, kao i prvi put javno postavljanje nacionalnog pitanja na dnevni red, nije nepoznato, ni po bilo čemu sporno pitanje. Spor nastaje u vezi sa motivacijom i katalizatorom promena jugoslovenske politike krajem šezdesetih godina 20. veka. Možda bi se studentskom buntu „'68.“ i mogao priznati prelomni karakter vododelnice od koje se račvala istorija socijalističke Jugoslavije da nije bilo mnogo presudnijih događaja. Naime, u noći između 20. i 21. avgusta 1968. trupe pet zemalja članica Varšavskog pakta (SSSR, Mađarska, Bugarska, DR Nemačka i Poljska) tenkovima su ušle na teritoriju suverene Čehoslovačke, izvršivši time njenu okupaciju. Agresorske vojske suočene samo sa pasivnim otporom gnevni građana brzo su prodrle do Praga, kidnapovale čehoslovačke lidere na čelu sa prvim sekretarom KPČ Aleksandrom Dubčekom, te ih odvele u Sovjetski Savez, gde su bili podvrgnuti torturi i pritisku

9 Marko Vrhunec (2001): Šest godina s Titom (1967-1973), Zagreb; Rijeka: Nakladni zavod Globus; Adamić, str. 171.

10 SKJ CK (1968): Deseta sednica CK SKJ. Beograd: Komunist.; Milivoj Bešlin (2008): Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskih odnosa. U: Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 77-78, str. 165-187.

u cilju prihvatanja i legalizacije okupacionog režima.¹¹ Na delu je bila primena naizgled nove tzv. doktrine ograničenog suvereniteta.¹² Iako je principe „proleterskog internacionalizma“ promovisao još Lenjin, a Hruščov intervencionističku politiku SSSR-a primenio u slučaju gušenja mađarske revolucije 1956., nastanak i primena doktrine ograničenog suvereniteta socijalističkih zemalja, vezuje se uz ime sovjetskog lidera Leonida Brežnjeva i agresije na Čehoslovačku. Temeljne postavke ove politike svode se na derogiranje suverenosti socijalističkih država, uključujući i vojnu silu kao njen instrument, u cilju uspostavljanja hegemonije Moskve u komunističkom lageru, nametanjem vlastitog političkog modela, petrifikovanog državnog socijalizma, svim drugim zemljama, nezavisno od nacionalnih specifičnosti.¹³ Teorijsko utemeljenje nove-stare doktrine sovjetskog rukovodstva bilo je obelodanjeno u moskovskoj Pravdi pod naslovom „Suverenitet i internacionalne obaveze socijalističkih država“.¹⁴ Kao socijalistička zemlja, Jugoslavija se nesumnjivo mogla naći na udaru ove doktrine, a mnogi podaci, u koje na ovom mestu nećemo dublje ulaziti, su govorili da ni ta mogućnost nije sasvim bezizgledna. Po ugledu na ulogu koju je Janoš Kadar odigrao u mađarskoj revoluciji 1956., sovjetski režim je pokušao da u konzervativno-dogmatskom krilu KPČ pronađe saveznike, koji bi tražili „bratsku pomoć“ SSSR-a, tj. vojnu intervenciju, ali u čehoslovačkom rukovodstvu nisu pronašli dovoljno kredibilnih

11 Volter Laker (1999): *Istorija Evrope 1945–1992*. Beograd: Clio, str. 440–443; Richard J. Crampton (2006): *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*. London; New York: Routledge, str. 336–337; Mihail Geler; Aleksandar Nekrič (2002): *Utopija na vlasti*. Podgorica: CID, str. 580–583; Peter Calvocoressi (2003): *Svjetska politika nakon 1945*. Zagreb: Globus, str. 307–309; Jurij Gustinčić (1969): *Češkoslovačka 1968*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, str. 73–77.

12 Na dan invazije zemalja Varšavskog pakta na Čehoslovačku vodeći sovjetski dnevni list *Pravda* je citirajući državnu novinsku agenciju pisao: „TASS je ovlašćen da prenese, da su se partijski i državni zvaničnici Čehoslovačke Socijalističke Republike obratili Sovjetskom Savezu i drugim savezničkim zemljama s molbom za pružanje neodložne pomoći bratskom čehoslovačkom narodu, uključujući i oružanu pomoć. Taj poziv je iniciran opasnošću [...] kontrarevolucionarnih snaga, koje nastupaju u dogovoru sa spoljnim, socijalizmu neprijateljskim silama.“ U: *Pravda*, 21.08.1968. Cit. Prema: Aleksandr Sergejevič Orlov i dr. (ur.) (2000): *Hrestomatija po istorii Rossii s drevnejših vremen do naših dneja*. Moskva: Prospekt, str. 565.

13 Stanislav Stojanović (s.a.): *Doktrina ograničenog suvereniteta i „autonomni socijalizam“*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, str. 3, 5; Sava Živanov (1969): *Staljinizam i destaljinizacija*. Novi Sad: Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, str. 31, 78.

14 Autor članka, čiji se postulati na zapadu smatrani esencijom tzv. Brežnjevljeve doktrine, iznoseći stav državnog i partijskog rukovodstva Sovjetskog Saveza, tvrdio je da svaka komunistička partija snosi odgovornost „ne samo pred svojim narodom već i pred svim socijalističkim zemljama, pred celim komunističkim pokretom [...]. Komunisti bratskih zemalja, prirodno, nisu mogli da dopuste da u ime apstraktno shvaćenog suvereniteta socijalističke države ostanu pasivni i gledaju kako se u zemlji odvija antisocijalistički prevrat [...]. Oni koji govore o „nezakonitosti“ delovanja savezničkih socijalističkih država u Čehoslovačkoj zaboravljaju da u klasnom društvu ne postoji i ne može postojati besklasno pravo [...]. Ne može se zbog formalno-pravnih prigovora napuštati klasni pristup stvari.“ U: Geler; Nekrič, str. 582–583, 721.

ljudi koji bi učinili takav gest naknadnog poziva „savezničkim armijama Varšavskog pakta“.¹⁵ Tako je civilni deo sovjetske intervencije krahirao.¹⁶

Imajući mađarsko i čehoslovačko iskustvo u vidu, ali i jugoslovensko iz 1948. godine, Titu je u krajnje nesigurnoj međunarodnoj političkoj situaciji bilo od presudne važnosti da u rukovodstvu Partije ima reformiste, tj. ljude koji su suštinski želeli diskontinuitet sa državno-socijalističkim karakteristikama sistema, one koji su i u samoj Moskvi, makar i pejorativno ocenjivani kao „sovjetofobi“. Prevagu tih, uslovno rečeno, liberalnih elemenata u Partiji, svakako je u izvesnoj meri pomogla i studentska pobuna, nakon koje se učestalo govorilo o potrebi većeg uticaja mladih na društveni razvitak Jugoslavije i smeni generacija kao normalnom procesu. Najzad, sama privredna reforma započeta 1965. došla je do tačke kada je mogla krahirati ili proširiti svoju osnovu na ostale sfere društva, modifikovanjem u društvenu i političku transformaciju. Za dalju političku, ekonomsku i socijalnu aktivnost mlađi, obrazovaniji, proreformski kadrovi na ključnim pozicijama po republikama su bili *conditio sine qua non* nastavka promena, bez kojih je pretila opasnost da se i ovaj reformski zahvat neslavno okonča, slično onome s početka šezdesetih godina 20. veka. Toj činjenici je trebalo da služi i politički obračun sa Aleksandrom Rankovićem i njegovim saradnicima.

U osnovi, Rankovićeve smena je sem otklanjanju prepreka daljim reformama i aktivaciji reformskog potencijala Partije i društva, posebno snažan impuls dala javnom postavljanju ili čak otvaranju nacionalnih pitanja širom Jugoslavije. Naime, višegodišnja koncepcijska razmimoilaženja u vrhu SKJ u vezi sa reformama privrede, decentralizacijom države, transformacijom Partije, eskalirala su sredinom 1966. u unutarpartijski obračun, kojim je svih funkcija lišen drugi čovek Jugoslavije, Aleksandar Ranković. Iako je prvobitna optužba na Brionima bila zlupotreba tajne policije, suštinski uzroci uklanjanja Rankovića i njegovih saradnika iz javnog i političkog života ne mogu se svesti na aferu sa prisluškivanjem. Danas već postoji

15 Aleksandar N. Jakovljević (2002): U vrtlogu sećanja: od Stolipina do Putina, knj. 1. Beograd: LIR BG: Forum pisaca, str. 263–268; Crampton, str. 336; Zdeněk Mlynář (1985): Mraz dolazi iz Kremļa. Zagreb: Globus; Jiří Pelikán (1982): Praško proljeće. Zagreb: Globus, 261–263; Laker, str. 440–441; Gustinčić, str. 84.

16 Moškovska Pravda je 21. avgusta 1968. ipak objavila, očito lažno i nepotpisano pismo „grupe članova CK KPČ, vlade i Narodne skupštine“ u kojem se „pozivaju vlade i komunističke partije bratskih zemalja da pruže neodložnu pomoć čehoslovačkom narodu.“ Suštinski politička legitimacijska osnova invazije je ovime doživela jasan neuspeh. U: Dnevnik, 22.08.1968, str. 5; Jakovljević, str. 263–268; Fred H. Eidlin (1981): Capitulation, Resistance and the Framework of Normalization: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response. U: Journal of Peace Research, Vol. 18, No. 4, str. 319–321; Laker, str. 440–441; Mlynář, str. 250–251.

saglasnost da je Brionski plenum bio tek poslednji čin u sukobu koncepcijske prirode o daljem toku jugoslovenskog razvitka, ponajviše između Kardelja i Rankovića, u kojoj je prvi pobedio, omogućivši vlastitom konceptu izgradnje i prestrukturiranja države neometan put ka potpunoj afirmaciji i implementaciji. Taj koncept je podrazumevao suštinsku decentralizaciju, po mnogima čak, konfederalizaciju države, provedene kroz tri seta ustavnih amandmana iz 1967, 1968. i 1971. godine, kao i potpunu nacionalnu afirmaciju svih egzistirajućih nacija.¹⁷ Rečju, čitav proces počeo je značajno pre studentskih demonstracija i ne može se uspostaviti bilo kakva korelacija među njima.

Odbace li se ove najkrupnije konsekvence¹⁸, ostaje pitanje da li su studentske demonstracije imale bilo kakvih konkretnijih posledica na politički život Jugoslavije, izuzmemo li privremeno gašenje nekih političkih karijera, od kojih je najpoznatiji bio slučaj Miloša Minića. Naime, kao predsednik Skupštine Srbije, Minić je na samom početku demonstracija pregovarao sa studentima i bio svedok policijske brutalnosti prema demonstrantima. Svojim dolaskom kod podvožnjaka, gde je došlo do sukoba policije i demonstranata i javnom osudom takve policijske akcije, te, zahtevom da se „organi reda“ povuku iz okruženja Filozofskog fakulteta i najzad kvalifikovanjem demonstranata kao progresivnog „novog studentskog pokreta“, izazvao je veliko nezadovoljstvo i oštre kritike partijskih kolega, pa je nakon VI Kongresa SKS i IX Kongresa SKJ u novembru 1968. i februaru 1969. ostao bez bilo kakve značajnije funkcije.¹⁹ Međutim, ni to neće biti trajno, jer je posle smene Nikezićevih *liberala* i ostavke Mirka Tepavca, krajem 1972. postao šef jugoslovenske diplomatije, ostavši na tom položaju narednih šest godina.

17 (1971): Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967., 1968. i 1971. godine). Beograd; Sarajevo: Komunist; Oslobođenje; Savez komunista Jugoslavije (izd.) (1971): Ustavne promene. Beograd: Komunist; Edvard Kardelj (1973): Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena. Beograd: Komunist; Dušan Bilandžić (1999): Hrvatska moderna povijest. Zagreb: Golden Marketing; Milivoj Bešlin: Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka (magistarski rad u rukopisu).

18 U javnosti se, posebno krajem 1968. javila teza da su i nasilne albanske demonstracije na Kosovu i u Makedoniji, s kraja novembra i iz decembra 1968. bile refleksija studentske pobune. Sam Tito je u procesu pacifikacije izneo takvo tumačenje. Ipak, nema sumnje da je albanska pobuna bila podstaknuta nacionalističkim i delom separatističkim motivima, te da nije imala direktne ili indirektno veze sa junjskim događajima. U vreme albanskih demonstracija odvijala se kulminacija rasprava o nivou autonomije Kosova i Vojvodine, u procesu priprema drugog seta amandmana na Ustav iz 1963. Amandmani su usvojeni krajem decembra 1968. godine i njima su pokrajine dobile znatno viši stepen samouprave. Albanska pobuna je, nesumnjivo, bila i reakcija na radikalno popuštanje policijske represije na Kosovu, kao direktne posledice smene Aleksandra Rankovića. Up. Bešlin.

19 Dragoslav Draža Marković (1987): Život i politika 1967–1978, I. Beograd: Rad, str. 70–73.

Sledeća direktna konsekvencija studentskih demonstracija 1968. bio je slučaj osmoro profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji su uklonjeni iz nastave zbog „moralno-političke nepodobnosti“ i to *lex specialisom* Skupštine Srbije iz januara 1975. godine. Reč je o filozofima Dragoljubu Mićunoviću, Miladinu Životiću, Zagorki Golubović, Mihailu Markoviću, Nebojši Popovu, Ljubomiru Tadiću, Trivi Indiću i Svetozaru Stojanoviću, koje je najviše zakonodavno telo u Srbiji stavilo „na raspoloženje“ Sekretarijatu za nauku i obrazovanje.²⁰ Ključni uzrok takve odluke je Titovo identifikovanje „grupe profesora“ kao podstrekača junske pobune, nakon čega je pokrenuta višegodišnja kampanja njihove javne difamacije, radi odstranjivanja sa fakulteta u cilju sprečavanja njihovog uticaja na studente.²¹ Ne bez smisla za ironiju, Draža Marković je u svom dnevniku (16. jun 1968.) zapisao da „iznenađuje činjenica da filozofi – naučnici nisu baš u velikoj meri okrenuti nauci i da su (M. Marković, Z. Pešić, S. Stojanović, V. Milić i dr.) pokazali veliki smisao za konkretnu političku akciju [...]. Oni sa svojom akcijom nastavljaju i dalje. Vršu još uvek veliki uticaj na studentske organizacije[...]“²² Sudbina osmoro profesora Filozofskog fakulteta je od trenutka Titove osude postala prvorazredno političko pitanje, sve do skupštinske odluke o odstranjivanju s Fakulteta. U tom periodu jugoslovenski Predsednik, prilikom najvažnijih obraćanja partijskom vrhu, nije zaboravljao „neprijateljske profesore“. Tako je na 21. sednici Predsedništva SKJ u Karađorđevu, decembra 1971., na kome je hrvatsko rukovodstvo prisiljeno na povlačenje, Tito oštro opomenuo i Nikezićeve *liberale* zbog popustljivosti prema „onim elementima koji [...] skreću našu omladinu pravcu koji nije poželjan za naš razvitak [...]. Šta smo mi tu do sada učinili? Nismo makli ni jednog čovjeka. Na beogradskom univerzitetu, na primjer, tačno smo znali ko je izazavao i ko je zapravo bio protagonist onih poznatih nemira studenata.“²³ Slično je tvrdio i prilikom smene samih *liberala*, oktobra 1972. kada je popustljivost i prema „filozofima“ bila jedna od važnih optužbi protiv rukovodstva Srbije. U svom govoru Tito je doslovno rekao: „Godinama ja govorim da na beogradskom, kao i na zagrebačkom univerzitetu ima profesora koji uzgajaju našu omladinu koja će, ako se

20 Nebojša Popov (1989): *Contra fatum: Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu*. Beograd: Mladost.

21 O ostalim oblicima i primerima represije režima nad učesnicima demonstracija, gašenja studentskih listova, prekidanja karijera u usponu i sl. na ovom mestu neće biti reči, jer izlazi iz okvira ovako postavljene teme i pripada drugoj vrsti analize. Grupa profesora apostrofira se na ovom mestu zbog njihovog značaja za javni i politički život Jugoslavije, tada i kasnije, ali i zbog činjenice da je njihova profesionalna sudbina bila političko pitanje par excellence.

22 Marković, str. 73.

23 U: Dnevnik, 4.12.1971, str. 4.

to bude produžilo, sutra biti apsolutno tuđa našem socijalističkom sistemu. I govorio sam da mi moramo takve profesore pozvati na odgovornost i onemogućiti im da predaju na univerzitetima. Do danas ja nisam ništa postigao. Otvoreno sam rekao o kojim ljudima se radi i danas ovdje imam spisak njihovih imena [...]. Eto, drugovi, to su stvari koje su mene jako iritirale."²⁴ Time je sudbina profesora Filozofskog fakulteta od prvorazrednog političkog pitanja, postala i podsticajna tačka za što brži obračun sa rukovodstvom koje je odbijalo da se odlučnije umeša u ovaj *slučaj*.

Svakako se kao najdirektnija i najdalekosežnija konsekvencija studentskih demonstracija iz juna 1968. na politički život socijalističke Jugoslavije može smatrati dokument kompleksnog naslova – *Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa*, usvojen 9. juna, iste godine, na zajedničkoj sednici Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ. Po „zvaničnoj verziji“ inicijativa za njihovo donošenje je stigla 20. maja 1968. dakle, znatno pre početka studentskih nemira, čime se želelo izbeći tumačenje po kome su Smernice odgovor vladajućih komunista na *Akciono-politički program* pobunjenih studenata. Suštinski Smernice su odredile političke modalitete kojima će Partija da sprovodi ključna programska i idejna akta u predstojećem periodu, jer je konstatovano „da se zaostaje u razradi koncepcija daljeg razvoja društveno-ekonomskog i političkog sistema, u pronalaženju pravih odgovora na aktuelna pitanja i u realizovanju usvojene politike SKJ, naročito u sprovođenju društveno-ekonomske reforme.“²⁵ Dakle ne radi se o novom niti po bilo čemu originalnom programskom dokumentu, jer je njega mogao da usvoji samo najviši organ Partije, Kongres, već je reč o preraspodeli prioriteta i metodologiji implementacije već postojećeg programa jugoslovenskih komunista.

Prva tačka *Smernica* „Razvoj samoupravljanja – jedini mogući put ka socijalizmu“, predstavljala je snažnu afirmaciju jugoslovenskog puta u socijalizam, u čijim se temeljima nalazilo samoupravljanje, ali je bila i direktan odgovor na protestne zahteve za demokratizacijom u smislu neposredne demokratije. Druga tačka „Opravdana je kritika radnih ljudi što se odlučnije i efikasnije ne realizuje idejno-politička platforma SK“ je tražila da se takva kritika kanališe transformacijom u „stvaralačku društvenu akciju“. Treća tačka „Odlučnije i efikasnije mere za ubrzano ostvarivanje reforme“ najavljivala je intenziviranje reformskog kursa u cilju „dubokog

24 Dragan Marković; Sava Kržavac (1978): Liberalizam: od Đilasa do danas, 2. Politička kriza u Savezu komunista Srbije i novi revolucionarni kurs. Beograd: Sloboda, str. 213.

25 (1968): Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U: Politika, 14.06.1968, str. 1; Vukmanović, str. 312, 317–339.

preobražaja naše privrede i društva“ u cilju povećanja efikasnosti ekonomije i podizanja kvaliteta životnog standarda „radnih ljudi“, povećanja zaposlenosti i uopšte jačanje „materijalne osnove društva“ kao fundamentalnog preduslova bržeg razvoja „nauke, obrazovanja, kulture, zdravstva i socijalne zaštite.“ Sledeća tačka *Smernica*, „Samoupravna struktura treba da kontroliše i tržišne odnose“, direktno se odnosila na antitržišne napade na reformu sa levo egalitarnih pozicija, koji su se često čuli tokom protesta u Beogradu. Odlučni u stavu da je tržišna orijentacija temelj reforme koja je bila u toku, jugoslovenski komunisti su poručivali da su svesni „protivrečnosti“ i „deformacija“ koje ona nosi, ali i da rešenje problema nije u prevaziđenim i oprobanim formulama „administrativnog upravljanja privredom“ i vraćanju na etatističke obrasce, već u „svesnom samoupravnom usmeravanju tržišne privrede.“ Ovaj delimično apstraktni stav je zapravo značio da bi „radni čovek“ kao „nosilac društvene reprodukcije“ kao i samoupravna struktura celokupnog društva trebalo da budu osposobljeni da „usmeravaju i kontrolišu tržišne odnose i usklađuju ih sa načelima socijalističkog društva“, čime se delimično izlazilo u susret učesnicima protesta, jer se nedvosmisleno nagoveštavalo doziranje i ograničavanje tržišnih mehanizama u privredi. Deo *Smernica*, „Sticanje, utvrđivanje i raspodela dohotka“ bio je najdirektniji odgovor na leve, egalitarističke zahteve demonstiranata. Priznaje se da „ima velikih razlika u dohocima [...] pojedinih grana delatnosti i grupacija koje nisu zasnovane na rezultatima rada“, već na temelju monopola, ekstraprofita i sl., čime se stvaraju „neopravdane razlike i rađaju politički problemi.“ Zbog toga najviši organi SKJ smatraju da je neophodno „usavršiti uslove i mere koje utiču na sticanje dohotka i istovremeno razraditi instrumentarij koji će delovati u pravcu ekonomski normalnog izdvajanja sredstava za proširenu reprodukciju i za lične dohotke, a u zavisnosti od realno ostvarenih rezultata [...].“²⁶

Važan deo *Smernica* odnosio se na „sprečavanje otuđivanja sredstava od proizvođača“, kao i onemogućavanje monopolističkih pojava i zatvaranja tržišta. Tržišno je pledirao i deo dokumenta koji se zalagao da se „unutrašnji ekonomski odnosi u radnim organizacijama, celokupno samoupravno dogovaranje i odlučivanje, uređuju na ekonomskim kategorijama, odnosno na objektivnim merilima rezultata rada...“ Ipak, *Smernice* su se odlučno suprotstavljale pokušajima da se „radni ljudi dovedu u položaj najamnih radnika“, kao što su odlučno usprotivile svakoj menadžerskoj i tehnokratskoj tendenciji u privredi. Poreska politika je trebalo da

26 Smernice, str. 1–2.

obezbedi pravedniji sistem progresivnog oporezovanja, te da na taj način „svi građani koji stiču viši lični dohodak, više i doprinose podmirivanju zajedničkih potreba.“ Zbog toga je „razvijanje socijalističke solidarnosti“ postavljeno kao važan cilj vladajuće elite. S druge, strane samo je opšti porast proizvodnje mogao dovesti do „podizanja realnih ličnih dohodaka i za istovremeno smanjivanje razlika među njima.“ Direktna odgovor vladajućih komunista na optužbe demonstranata je bio i stav da se moraju onemogućiti visoka lična primanja, kao i dohodak na osnovu posedovanja materijalnih dobara, nekretnina, zemljišta i sl. Takvi slučajevi su „predmet opravdanih političkih osuda“, konstatuje se u Smernicama.

Ključni deo *Smernica* vrlo je direktno izlazio u susret studentskim težnjama. U tom je kontekstu zapošljavanje obrazovanih ljudi, stručnjaka, naročito mladih, proglašeno za „jedan od uslova za uspešno ostvarivanje reforme“, a u cilju ispravljanja „inače nepovoljne kvalifikacione strukture.“ Odgovor na studentske kritike sadržavao je i stav iz dokumenta da su obezbeđena sredstva „za povećanje obima stambene izgradnje“. Obecavana je i stroga „kontrola radnih ljudi nad upotrebom budžetskih sredstava na svim nivoima“, kao i odlučno slamanje otpora protiv „primene nauke u proizvodnji“ u cilju prožimanja naučnih ustanova i radnih kolektiva.²⁷

Predsedništvo i Izvršni komitet CK SKJ su konstatovali da se obrazovni sistem sporo i neefikasno reformiše, te da ga je potrebno „temeljito menjati“ u cilju razvitka „savremenih proizvodnih snaga i stvaralačkih sposobnosti omladine i radnih ljudi i izgrađivanja socijalističkih odnosa.“ Sve to bi se postiglo doslednom reformom univerziteta, čime bi se otvorile „dalje perspektive visokog školstva“. Takođe, kao „neophodno“ je ocenjeno stvaranje uslova za „puno učešće studenata u samoupravljanju da bi mogli odgovorno uticati na rešavanje svih pitanja visokog školstva i svog vlastitog položaja“, kao i da „samostalno upravljaju objektima studentskog standarda.“ Indikativno je zvučao i stav da će se SK „odlučno zalagati za poboljšanje socijalne strukture studenata u korist radničke i seoske omladine.“

Smernice su vrlo jasno i beskompromisno osudile i jedan deo političkih zahteva demonstranata koji su komunisti smatrali posebno destruktivnim po svoj politički monopol. Reč je o „antisamoupravnim pojavama“ koje se sa „buržoaskih pozicija“, a „pod plaštom borbe za demokratiju suprotstavljaju napretku socijalizma i samoupravne demokratije“. U toj grupi posebno su akcentovani zahtevi za političkim pluralizmom, tj. višestranačkim sistemom, kao i „ultralevičarski radikalizam“. Na

²⁷ Ibid, str. 2–3.

političkom planu posebno je istaknuta potreba za nastavkom doslednog i energičnog procesa reorganizacije Saveza komunista u cilju njegovog „revolucionisanja“ kroz „neprestanu akciju na rasvetljavanju i rešavanju vitalnih problema društva.“²⁸

Suštinski, *Smernice* su potvrdile da, nakon izvesnog nesnalaženja, nema odustajanja od dotadašnjeg pravca izgradnje jugoslovenskog društva, da nema zaokreta u razvoju samoupravljanja i provođenja osnovnih postulata privredne i društvene reforme. Nastale prevashodno kao rezultat snažne težnje vladajućih komunista da povrate izgublenu inicijativu i vlastito samopouzdanje, *Smernice* su političku aktuelnost izgubile vremenskim udaljavanjem od događaja zbog koga su nastale i na koji su sasvim direktno reagovala. Deo stavova iz ovog dokumenta će biti inkorporiran u nove partijske programe usvajane na republičkim partijskim kongresima krajem 1968., kao i na kongresu SKJ u februaru 1969. godine. One se nakon toga više neće pominjati u političkom životu Jugoslavije, a kao direktna posledica *Smernica* mogu se smatrati i neki usvojeni zakoni, najavljeni u ovom dokumentu, poput zakona o zapošljavanju mladih stručnjaka, zakona o participaciji studenata u upravljanju studentskih ustanova, o povećanju minimalnog ličnog dohotka, itd.

Egzaktnije kvantifikovanje uticaja studentskih demonstracija 1968. na političku situaciju u Jugoslaviji u osnovi je veoma kompleksno, čak i nemoguće. Reč je o izuzetno heterogenom sastavu učesnika i podržavalaca, a sami zahtevi su bili krajnje idejno difuzni, od ultralevih ideja maoizma, do liberalno-demokratskih težnji. Političke prilike u Jugoslaviji su se u to vreme odvijale pod snažnim uticajem aktuelne transformacije privrednog sistema započetog reformom iz 1965. godine, širenjem reformske baze na čitavo društvo; politički život zemlje je bio i pod intenzivnom refleksijom Brionskog plenuma, kao katalizatora složenog procesa debirokratizacije sistema, reorganizacije monopolističke Partije, ali i tada započetog novog ustavnog utemeljenja i suštinske decentralizacije Jugoslavije. Pod teretom ovih strujanja je počela 1968. godina, a ubrzo nakon studentskih nemira, čitava zemlja, a posebno njena politička klasa su bili ozbiljno uzdrmani definitivnim porazom reformskog socijalizma u Čehoslovačkoj i promocijom nasilja, koje je kroz metode *prve zemlje socijalizma*, progovorilo o suštinskom karakteru sistema u čije ime je nastupalo, a žrtva sovjetskih tenkova je mogla postati i Jugoslavija. Takođe, od ranije se znalo da će 1968. biti godina republičkih kongresa Saveza komunista, na kojima je pod uticajem svih pomenutih faktora, sprovedena do tada najradikalnija smena generacija i prevladavanje mlađih,

28 Ibid., str. 3–4.

obrazovanijih i reformski nastrojenih kadrova.

Rečju, transparentniji ekonomski odnosi, intenzivirali su socijalne protivrečnosti i zakonomerno zaoštrili političke odnose u zemlji. Kao rezultanta je proizašao studentski protest, kao autentična pobuna prvih generacija rođenih, odraslih i školovanih u socijalističkoj Jugoslaviji, koje su prvi put od 1945. stavile režim pred izazov javnog i masovnog neslaganja sa monopolističkom Partijom, kao do tada jedinom tumačem opšteg interesa. Koliki je bio realni uticaj junskih događaja na složene tokove državne i partijske politike, čini se nemogućim za precizniju identifikaciju. Liberalni delovi nikada sasvim monolitnog Saveza komunista su pouku šezdesetosmaške pobune videli koliko u nužnosti, još više u odlučnosti da se reformski procesi nastave, ubrzaju i prodube, dok su konzervativni elementi u navedenim događajima iščitavali potvrdu svojih uverenja o neophodnosti „stezanja kursa“ i odustajanja od doziranog otvaranja privrede i nastavka evolutivne demokratizacije jugoslovenskog društva. Ne bi trebalo zanemariti ni modalitet zaustavljanja studentske pobune. Makijavelističkim činom verbalne ekvilibristike, koristeći lični autoritet, predsednik Tito je zaobilazeći legalne institucije sistema, Partiju, svoje saradnike, direktno komunicirao sa nezadovoljnicima, ukinuvši svakog posrednika između sebe i mase. Time je Tito nesumnjivo jačao autokratski karakter svoje vlasti, ali i utvrđivao čvrstorukaški obrazac jugoslovenskog poretka, kao i domaće političke kulture.

U mnoštvu zgusnutih političkih događaja, protivrečnih interesa i nejasnoća o daljem kursu autentičnog puta u socijalizam, kritičkoj historiografiji, čak i da je mnogo više posvećena izučavanju navedenih fenomena, bilo bi veoma teško da utvrdi i čak izmeri dugoročniji i dalekosežniji politički uticaj studentskih nemira u Jugoslaviji iz juna 1968. godine. U osnovi, premisa o studentskom pokretu '68. kao istorijskoj prekretnici ili vododelnici u daljem toku razvoja jugoslovenskog društva nema elementarnog utemeljenja, posmatrano u kontekstu političkih i socijalnih procesa koji su mu usledili. Zbog svega rečenog, u pristupu temi studentskog protesta 1968., kao uostalom i čitavoj istoriji socijalističke Jugoslavije, ne bi smelo da bude posmatranja iz perspektive *binarnih opozicija*, već pre svega potrebe da se iznjansirano objasne važni istorijski procesi, ideje i pojave, suprotstavljajući višedimenzionalan i multiperspektivan pristup svakoj vrsti ideoloških i političkih šematizama, apriorizama i unisonosti, kao i rasprostranjenim mitologizacijama i romantizacijama istorije, jer prošlost i istorija najčešće nisu kongruentni pojmovi.

Bibliografija

- (1968): Smernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U: Politika, 14.06.1968.
- (1971): Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967., 1968. i 1971. godine). Beograd; Sarajevo: Komunist; Oslobođenje.
- Bešlin, Milivoj (2008): Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskih odnosa. U: Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 77-78, str. 165–187.
- Bešlin, Milivoj: Nacionalno pitanje u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka. (magistarski rad u rukopisu).
- Bilandžić, Dušan (1999), Hrvatska moderna povijest, Zagreb: Golden Marketing.
- Calvocoressi, Peter (2003): Svjetska politika nakon 1945, Zagreb: Globus.
- Crampton, J. Richard (2006): Eastern Europe in the Twentieth Century – and After. London; New York: Routledge.
- Džeba, Krešo; Beslać, Milan (1965): Privredna reforma: što i zašto se mijenja. Zagreb: Stvarnost.
- Eidlin, Fred H. (1981): Capitulation, Resistance and the Framework of Normalization: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response. U: Journal of Peace Research, Vol. 18, No. 4, str. 319–332.
- Geler, Mihail; Nekrič, Aleksandar (2002): Utopija na vlasti: istorija Sovjetskog Saveza. Podgorica: CID.
- Gustinčič, Jurij (1969): Češkoslovaška 1968. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Jakovljević, Aleksandar N. (2002): U vrtlogu sećanja: od Stolipina do Putina, knj. 1. Beograd: LIR BG: Forum pisaca.
- Kar, Edvard Halet (2001): Šta je istorija. Čačak; Beograd: B. Kukić; Gradac.
- Kardelj, Edvard (1973): Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena. Beograd: Komunist.
- Kuljić, Todor (2009): Od Marksa do Krunskog saveta. U: Politika, 7.05.2009.
- Laker, Volter (1999): Istorija Evrope 1945–1992. Beograd: Clio.
- Marković, Dragan, Kržavac, Savo (1978): Liberalizam: od Đilasa do danas, 2. Politička kriza u Savezu komunista Srbije i novi revolucionarni kurs. Beograd: Sloboda.

- Marković, Dragoslav Draža (1987): Život i politika 1967–1978, I. Beograd: Rad.
- Milosavljević, Olivera (2008): Jugoslavija je bila naša prva Evropa. U: Biserko, Sonja (ur.): Snaga lične odgovornosti. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, str. 13–149.
- Mlynář, Zdeněk (1985): Mraz dolazi iz Kremļa. Zagreb: Globus.
- Orlov, Aleksandr Sergeevič i dr. (ur.) (2000): Hrestomatija po istorii Rossii s drevnejših vremen do naših dneja. Moskva: Prospekt.
- Pelikan, Jiří (1982): Praško proljeće. Zagreb: Globus.
- Petrović, Slavko (1966): Privredna reforma: društveno-ekonomski i politički značaj. Beograd: Centar za društveno-političko obrazovanje Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“.
- Popov, Nebojša (1989): Contra fatum: Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd: Mladost.
- Savez komunista Jugoslavije (izd.) (1971): Ustavne promene. Beograd: Komunist.
- Šefer, Berislav (1969): Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma. Beograd: Stručna štampa.
- SKJ CK (1968): Deseta sednica CK SKJ. Beograd: Komunist.
- Stojanović, Stanislav (s.a.): Doktrina ograničenog suvereniteta i „autonomni socijalizam“. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret.
- Vrhunec, Marko (2001): Šest godina s Titom (1967-1973), Zagreb; Rijeka: Nakladni zavod Globus; Adamić.
- Vukmanović, Svetozar Tempo (1985): Memoari 1966-1969. Beograd; Zagreb: Narodna knjiga; Naprijed.
- Živanov, Sava (1969): Staljinizam i destaljinizacija. Novi Sad: Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje.

Umetnost protesta:
Utjecaji 1968. na umetničku/kulturnu
produkciju u Jugoslaviji

Krunoslav Stojaković

TEATAR POD UTJECAJEM FILOZOFIJE

KAZALIŠTE I STUDENTSKI PROTESTI U JUGOSLAVIJI 1960-TIH GODINA

1. TEORIJSKI PRISTUP: UTJECAJ INTELEKTUALACA NA KOGNITIVNU AFIRMACIJU SOCIJALNIH POKRETA

Po njemačkom historičaru Joachimu Raschkeu utjecaj intelektualaca na kognitivnu afirmaciju i teoretski razvitak socijalnih pokreta značajan je naročito u smislu da se neartikulirano nezadovoljstvo s određenim točkama socijalnog, ekonomskog itd. poretka državnog sustava upućuje u konkretne i teoretski artikulirane abstrakcije socijalnog stanja:

„Svim ka vrijednostima i normama orijentiranim pokretima nužno su potrebni intelektualci sa kapacitetom stvaranja novih normativnih konteksta. Oni [tj. intelektualci, K.S.] posjeduju specifične interese (borba protiv cenzure, na primjer), učestvuju u radikalizaciji, i kroz svoj specifičan način rada (apstrakcija, sistematizacija) faktor su pri prijenosu subjektivnog nezadovoljstva u opći oblik.“¹

Ovakav opći, tj. idealno-tipski pristup oblikovanju kognitivne afirmacije socijalnih pokreta u Jugoslaviji se konkretizirao naročito na polju filmskih i kazališnih rasprava o ulozi vlastite umjetnosti i intelektualnog utjecaja suvremenih filozofskih teorija, naročito u recepciji Praxis-filozofije. Već od polovice pedesetih godina javlja se nezadovoljstvo općim položajem umjetnosti, ali i konkretnim pokušajima hegemonijalnog ideološkog aparata SKJ i kontrole političke pouzdanosti umjetnika. Borba protiv cenzure, pitanje estetskog oblika umjetničkog djela, konkretno: suprostavljanje dogmi socijalističkog realizma i težnja ka liberalizaciji političkih odnosa – glavne su crte dotadašnjeg umjetničko-intelektualnog angažmana.

¹ Cit. Joachim Raschke (1985): *Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriß*. Frankfurt am Main; New York: Campus, str. 186.

2. OBLIKOVANJE PRAXIS-FILOZOFIJE

Iako se javljaju pojedinačni intelektualci sa kritičnim stavovima o određenim problemima društvenih odnosa već i pedesetih godina,² sistematska konkretizacija analize društvenog i kulturnog poretka Jugoslavije postaje tek šezdesetih godina vidljivija, a glavna faza lijeve društvene kritike nastaje nakon 1960. godine i promjenama u teoretskim tokovima unutar jugoslavenske filozofije.³ Kao posljedica Bledskog sastanka jugoslavenskih filozofa, 1963. godine na Korčuli se održava prvi sastanak nedogmatskih filozofskih stručnjaka na temu „Socializam i kultura“, a od slijedeće godine, pa sve do zabrane 1974. taj skup pod imenom „Korčulanska ljetnja škola“ postaje i međunarodni pojam intelektualne otvorenosti jugoslavenske filozofije i sociologije, u čijem radu učestvuju Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, Agnes Heller, Ernst Bloch, Erich Fromm, Karel Kosik, Leszek Kołakowski i drugi velikani tadašnje filozofske znanosti.

Pored škole se 1964. godine pod krovom Hrvatskog filozofskog društva objavljuje i prvi broj časopisa „Praxis“, gdje se okuplja mlađa generacija jugoslavenskih znanstvenika poput Gaje Petrovića, Milana Kangrga, Rudija Supeka, Danka Grlića, Predraga Vranickog, Svetozara Stojanovića, Mihaila Markovića i Zagorke Golubović. Naslov „Praxis“ proizilazi iz uvjerenja da je zapravo čovjek kao subjekt pokretač povijesti i progresivnih kretanja, a ne aparati ili institucije, što znači eksplicitnu negaciju dominantnog kolektivističkog tumačenja povijesnih preokreta, najvidljivije u staljinizmu i teoriji odraza. U prvom broju časopisa Predrag Vranicki definira „praksu“ kao opće humanističku kategoriju: „Praksa je [...] polivalentna kategorija, jer obuhvaća sve strane čovjekova bivstvovanja.“⁴ „Praxis“ kao „otvorena filozofska udruga“ je od početka djelovanja u centru javne, a naročito intelektualne pažnje. Zasnovana iz otpora protiv do tada vladajuće struje unutar jugoslavenske filozofije, već prvi broj donosi glavne točke budućeg shvaćanja filozofske discipline, ali i prve napade.⁵ Polazeći od Marxove maksime kritike svega postojećeg – maksime, koju i vladajući

2 Vidi na primjer Rudi Supek (1952/1953): Zašto kod nas nema borbe mišljenja? U: Pogledi, br. 1, str. 903–911.

3 Jugoslovensko udruženje za Filozofiju (izd.) (1960): Neki problemi teorije odraza. Referati i diskusija na IV. stručnom sastanku Jugoslovenskog udruženja za Filozofiju na Bledu 10. i 11. novembra. Beograd: JUF. Vidi i Lino Veljak (1979): Marksizam i teorija odraza. Filozofijski temelji teorije odraza. Zagreb: Naprijed.

4 Predrag Vranicki (1964): Uz problem prakse. U: Praxis, br. 1, str. 36.

5 Milan Kangrga (2002): Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti. Split: Kultura&Rasvjeta, naročito str. 23–43.

SKJ preuzima u svoj program 1958. godine –, „Praxis-“, filozofija, ili točnije filozofi koji se okupljaju oko časopisa, teorijski radikalno definiraju vlastito djelovanje, ali i djelovanje same filozofske discipline. Po Predragu Vranickom u njegovoj dvotomnoj historiji marksizma uloga i značenje filozofije leži:

„[...] ne u tome, da se postojeći svijet dogmatski anticipira već kroz kritiku starog svijeta da se novi svijet pronađe. Iako konstrukcija budućnosti nije naša stvar, jasno je šta mi sada moramo učiniti, mislim na nepoštednu kritiku svega postojećeg – bezpoštedno u smislu da kritika se ne smije plašiti svojih rezultata, ali i da ne smije se plašiti konflikata sa postojećim vlastima.“⁶

Iz ovog citata ne samo da se vidi teorijski pokušaj interpretacije vlastite akademske discipline kao društveno aktivne znanosti, već i shvatanje društvenog razvitka (prograsa) kao permanentne težnje ka novom, višem stupnju humanističkog poredka društvenih odnosa. Međutim, pojavljivanje časopisa Praxis 1964. godine djeluje ne samo plodno na teorijsko-akademski diskurs unutar uže filozofske discipline, već pruža cijeloj kulturnoj sferi mogućnost slobodnog i nekonvencionalnog umjetničkog djelovanja. U sociologiji kulture taj proces je analiziran kao sukob između starije, tj. afirmirane i neafirmirane, mlađe struje unutar određenih umjetničkih polja. Ta „nearfirmirana“ struja agira kao heretik jednog umjetničkog polja i postaje ozbiljni izazov ortodoksnoj umjetničkoj skupini.⁷ Naravno, unatoč svim otvorenijim strukturama u usporedbi sa Istočnom Europom, u jednopartijskom sistemu Jugoslavije ta pozicija nije samo bila izazov umjetničkoj, već i političkoj dogmatici.

3. INTELEKTUALNI UTJECAJ FILOZOFIJE NA UMJETNOST

Ja se u okviru ovog teksta koncentriram prvenstveno na kazališnu umjetnost i njene unutrašnje teoretske diskurse, no, jasno je da bi se paralele mogle navesti i u oblasti filma, gdje su mladi redatelji poput Dušana Makavejeva, Želimira Žilnika, Aleksandra Petrovića ili Živojina Pavlovića u srodnim filozofsko-teoretskim konceptima tražili idejno sredstvo vlastite afirmacije kao redatelja autorskih filmova.

6 Predrag Vranicki (1983): Geschichte des Marxismus, Bd.1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 83.

7 Vidi Pierre Bourdieu (2001): Die Regeln der Kunst. Genese und Struktur des literarischen Feldes. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 404–405.

U recepciji i u sagledavanju teoretskih diskursa šezdesetih godina jedna umjetnost važi kao *primus inter pares*, kao seizmograf društvenih odnosa – a to je kazalište.

Iz kruga Praxis-ovih suradnika se naročito zagrebački filozof Danko Grlić istakao opširnim analizama kazališta. Za njega je kazalište najneposrednija umjetnost i zbog toga i najodgovornija za formiranje kritičke svijesti društva:

„Vrijednost se, naime, umjetničkog uopće, a teatarskog čina posebno, može pokazati u svoj svojoj punini i time što utječe na promjenu čitave vanjske, takozvane neumjetničke zbilje, što dakle neprestano i bitno humanizira, a to znači revolucionira cjelokupni čovjekov svijet.“⁸

I dalje:

„Ukoliko još zavrjeđujemo da se zovemo ljudi, ukoliko baš sve nije u nama otupljeno, ukoliko još bilo što i bilo kada na nas može djelovati, istinski nas teatarski čin ne može ostaviti ravnodušnim. Nešto će se pred nama otvoriti, o nečem ćemo se neminovno zapitati, nešto će se u nama pomaknuti, promijeniti, nešto ćemo naslutiti, nešto ćemo, dakle, htjeti, a to samo ljudsko htijenje vrijednije je od svih giganata civilizacije i svih novčanih i političkih moći zajedno. [...] Teatar nama samima, bez estetskog ili bilo kojeg drugog posrednika, pokazuje naše vlastito lice, zato i jest i samo je zato teatarski čin od prvih dionizijskih gozbi do danas - svečanost. I to ne samo glumca ili režisera, već i za gledaoca.“⁹

Teatar za Danka Grlića označava dakle tribinu permanentne umjetničke revolucije koja svojim djelovanjem teži ka humanističkom progresu, isto kao i što filozofija teži permanentnom preispitivanju društvenih struktura.

Konkretizacija tih teorijskih postulata se tokom šezdesetih godina uočava naročito u mladim, malim i “neovisnim” teatrima poput SEK – *Studentsko eksperimentalno kazalište*, *Teatar ITD*, *Atelje 212* i, kao festival, *BITEF – Beogradski internacionalni teatarski festival*. Međutim, utjecaj lijevo-marksističke filozofije najuvjerljivije se pojavljuje na studentsko-amaterskim scenama koje u Jugoslaviji u okviru

⁸ Danko Grlić (1979): *Marksizam i umjetnost*. Zagreb: Školska knjiga, str. 40–41.

⁹ *Ibid.*, str. 52.

Internacionalnog festivala studentskih kazališta dobijaju međunarodno prestižan prostor javnog djelovanja.

Osnovan 1962. godine u Zadru (od 1963. godine se održava u Zagrebu), taj festival postaje jedna od glavnih referenci studentskog političkog teatra.

Na tom festivalu se pored teaterskih predstava održavaju i javne tribine, gdje se diskutiralo o položaju kazališta u društvu, o političkoj situaciji svijeta (rat u Vijetnamu i u Jugoslaviji je bio u žarištu pažnje omladine), ali i sve više o studentskom pokretu. Zabranjeni broj zagrebačkog časopisa „Prolog“ 1968. god. je na primjer trebao objaviti diskusije na temu „Studentski pokret i studentski teatar“. Za mlade kazališne kritičare bilo je sasvim jasno čime bi se vremenski aktualni teatar trebao baviti. 1968. godine beogradski kritičar kazališta Borislav T. Anđelić sasvim jasno insistira na političkoj povezanosti kada kaže:

„Danas u svetu Dučkea, Milera, Holečeka, ili Kon-Bendita, u svetu gde bolest, rat i glad odnose dnevno hiljade ljudi, žena i dece u Bijafri i ne samo tu nego na svetu uopšte, studentsko pozorište nema druge alternative do da bude istinska studentska tribina, koja će biti sveža i iskrena u svom otkrivanju čoveka danas; da bude nepotkupljivo i bezobzirno smelo; da bude istinski revolucionarno.“¹⁰

Da bi se tako zamišljeno kazalište omogućilo i afirmiralo, nužno je bila potrebna produkcija društveno angažovanih djela domaćih autora što, kako su tvrdili tadašnji kazališni kritičari, u Jugoslaviji nije postojalo u dovoljnoj mjeri. Ako je osnovna karakteristika dramskog pisca da „bude protiv zakona nagona, protiv fizičkog i psihičkog ugnjetavanja čovjeka, da bude protiv društva čiji je krajnji cilj materijalni standard a koje je revolucionarne ideale i umne vrijednosti cinički bacilo“, onda se po Darku Gašparoviću takav dramski pisac (osim Miroslava Krležje) u Jugoslaviji još nije pojavio.¹¹

Iz opisanog odsustva kritičnih domaćih pisaca na jugoslavenskim scenama su se naročito izvodili strani autori angažovanih dramskih djela. U sličnom smjeru kao i Gašparović argumentira i već spomenuti Borislav Anđelić:

10 Borislav T. Anđelić (1968): *Setva nezadovoljstva*. IFSK 8. U: Polja, izd. 14, sv. 121, str. 24–25.

11 Darko Gašparović (1968): *Mogućnost kritičkog angažmana u suvremenoj hrvatskoj drami*. U: *Prolog*, br. 1, str. 6–11.

„Pitanje studentskog teatarsko-političkog angažmana sve više počinje da gubi svoj smisao pred upornim insistiranjima naših dramskih kolektiva na kreiranju predstava kritičkih tekstova stranih autora. Naime, svi znamo da je mnogo lakše napadati nekoga ko je daleko i to još rečima koje su tuđe, u kontekstu društvene strukture koja nam je takođe strana – a to je upravo ono što rade mnoga naša pozorišta. Na festivalu oni su nam govorili o zatvorima marinskih jedinica Sjedinjenih Država, o ratu u Vijetnamu i mladom anarhisti Malkolmu, ali na način gde je dimenzija sopstvenog realiteta izgubila značenje, jer i mi imamo zatvore, jer i mi imamo »svoje Vijetname« i svoje »Malkolme«, pa zašto onda otvoreno ne progovoriti o njima!“¹²

Nije teško protumačiti da autor aludira na primjer na tematizaciju Golog otoka i sličnih „afera“ u Jugoslaviji. Međutim, posle 1968. godine javljaju se i domaći autori sa kritičkim tekstovima, Aleksandar Petrović sa dramom „Druga vrata levo“, Primoš Kozak sa „Kongresom“, „Neprijatelj“ Ivana Bakmaza itd. No, kao najznačajnija „predstava“ političkog teatra u Jugoslaviji zasigurno važi recitacija Büchnerovog „Robespierre-a“ Steve Žigona u dvorištu Filozofskog fakulteta u Beogradu tokom studentskih demonstracija u lipnju 1968. To je, po Milomiru Marinoviću,

„događaj koji predstavlja upravo politički teatar u svom esencijalnom stanju. [...] Činjenica je da je jedan ogroman deo, čak svi koji su to posle podne bili između ta četiri zida Rektorata Beogradskog univerziteta, prihvatili Bihnerove reči kao govor Steve Žigona i da su tako reagovali. To reagovanje je predstavljalo, pre svega, brisanje granica, prelazak onog čarobnog praga između umetnosti i dela iza kojeg i jedno i drugo ostaju ono što jesu, ujedinjeni u novom kvalitetu, ulazak pozorišta u politiku [...]“¹³

Zajednička crtica kritičkog teatra i filozofije šezdesetih godina jeste bila usmjerenost ka preispitivanju postojećih društveno-političkih odnosa i struktura i zalaganje za „permanentnu borbu“ protiv konzervatizma i dogmatizma, kako na političkom tako i na umjetničkom planu. Tako na kraju ostaje Brechtova izreka iz koje upravo ta zajednička težnja idealno proizlazi:

12 Anđelić: Setva nezadovoljstva, str. 25.

13 Milomir Marinović (1969): Mogućnosti političkog teatra. U: Gledišta, izd. 10, sv. 2, str. 237–243, ovdje: 239.

„Ako ste svijet poboljšali, tada poboljšavajte poboljšani svijet. Ako ste čovječanstvo promijenili, tada mijenjajte promijenjeno čovječanstvo.“¹⁴

No, spomenute zajedničke točke teorijskih rasprava ne znače, naravno, da se veza teatra i filozofije linearno odvijala, već omogućavaju sagledati jednu intelektualnu srž burnih šezdesetih godina, čiji je vrhunac 1968. godine činila studentska pobuna.

14 Bertolt Brecht (1967): Das Badener Lehrstück. U: Brecht, Bertolt: Gesammelte Werke. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bibliografija:

- Andjelić, Borislav T. (1968): Setva nezadovoljstva. IFSK 8. U: Polja, izd. 14, sv. 121, str. 24–25.
- Bourdieu, Pierre (2001): Die Regeln der Kunst. Genese und Struktur des literarischen Feldes. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Brecht, Bertolt (1967): Das Badener Lehrstück. U: Brecht, Bertolt: Gesammelte Werke. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gašparović, Darko (1968): Mogućnost kritičkog angažmana u suvremenoj hrvatskoj drami. U: Prolog, br. 1, str. 6–11.
- Grić, Danko (1979): Marksizam i umjetnost. Zagreb: Školska knjiga.
- Jugoslovensko udruženje za Filozofiju (izd.) (1960): Neki problemi teorije odraza. Referati i diskusija na IV. stručnom sastanku Jugoslovenskog udruženja za Filozofiju na Bledu 10. i 11. novembra. Beograd: JUF.
- Marinović, Milomir (1969): Mogućnosti političkog teatra. U: Gledišta, izd. 10, sv. 2, str. 237–243
- Milan Kangrga (2002): Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti. Split: Kultura&Rasvjeta.
- Raschke, Joachim (1985): Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriß. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Supek, Rudi (1952/1953): Zašto kod nas nema borbe mišljenja? U: Pogledi, br. 1, str. 903 –911.
- Veljak, Lino (1979): Marksizam i teorija odraza. Filozofijski temelji teorije odraza. Zagreb: Naprijed.
- Vranicki, Predrag (1964): Uz problem prakse. U: Praxis, br. 1, str. 35–42.
- Vranicki, Predrag (1983): Geschichte des Marxismus, Bd.1. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Branka Ćurčić

NOVOSADSKA NEOAVANGARDNA SCENA, „TRIBINA MLADIH“ I UTICAJI 1968. GODINE¹

Događanja juna 1968. godine u Novom Sadu su bila znatno manjih razmera u odnosu na turbulentna studentska previranja u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu. Organizovan je niz studentskih i profesorskih zborova na različitim fakultetima Novosadskog univerziteta, kojima je uglavnom izražavana podrška i solidarnost sa Akciono-političkim programom i proglasima studenata Beogradskog univerziteta. Izvršen je i izvestan broj dodataka programu u vidu zahteva za socijalnom pravdom, za ravnopravnom raspodelom proizvedenog viška vrednosti, za manje karijerizma, za smanjenje nezaposlenosti, za uklanjanjem korupcije na lokalnom nivou, itd.² Po već prepoznatljivom scenariju studentske zahteve je prepoznala i uvažila lokalna politička nomenklatura. Međutim, izostanak direktnih previranja u Novom Sadu 1968. godine ne znači da ovaj događaj nije imao šire, manje direktne posledice i uticaje, posebno na kulturnu scenu Novog Sada. Izbegavajući nepromišljene generalizacije, ovaj tekst je posvećen delovanju novosadske neoavangardne umetničke scene, čija javna istupanja i početak intenzivnog rada korespondiraju sa celokupnom atmosferom preispitivanja društveno-političkog ustrojstva Jugoslavije nakon 1968. godine.

U tom smislu pomenuta izložba i istraživanje pod nazivom „Trajni čas umetnosti“ se realizuje da bi se dao kontekstualni uvid u progresivne i angažovane umetničke prakse u Novom Sadu i da bi se ukazalo na kompleksno društveno i političko okruženje koje je značajno određivalo ove prakse, pri čemu se pre svega misli na glavne ekonomske i političke preokrete u tadašnjoj Jugoslaviji (pre svega na ekonomske reforme 1965. godine i njihov ishod, studentski pokret 1968. godine, restrukturiranje društvenog i političkog života u Jugoslaviji početkom 1970-ih godina, itd.). U odnosu na kontekst „Trajni čas umetnosti“ prikazuje odnos takozvanih Novih umetničkih praksi prema kulturnom establišmentu i dominantom diskursu soc-realizma, prema zvaničnim

1 Tema ovog teksta je u velikoj meri obrađena istraživačkim projektom, izložbom i nizom publikacija po nazivom „Trajni čas umetnosti, Novosadska neo avangardna scena 1960-ih i 1970-ih godina“, koje od 2005. godine vodi Centar za nove medije_kuda.org iz Novog Sada, http://www.kuda.org/en/continuous_art, poslednji pristup: 12.09.2009.

2 Nebojša Popov (2008): Društveni sukobi. Izazovi sociologiji. „Beogradski jun“ 1968. Beograd: Službeni glasnik, str. 76–77.

institucijama kulture (Tribina mladih i studentski i književni časopisi), prema modelima samoorganizacije, umrežavanja sa kulturnom i intelektualnom scenom iz Zagreba, Ljubljane, Beograda, prema diskusiji o autonomiji umetnosti, alternativnim oblicima organizovanja društvenog i političkog života, praktikujući kritiku i tražeći levu poziciju u društvu tadašnje Jugoslavije. Ove prakse su u lokalnu i širu marginalizovane i bavljenje njima ne znači samo bavljenje istorijskim faktima, već značajnom referencom koja može doprineti stvaranju političke genealogije savremenih umetničkih i intelektualnih praksi.

NEOAVANGARDA I TRIBINA MLADIH

Tribina Mladih je nastala u atmosferi tzv. umerene demokratizacije Jugoslavije koja je usledila posle Titovog razlaska sa Informbiroom i približavanja Zapadu (neki tvrde da se taj nagli talas „demokratizacije“ desio posle susreta Tita sa Čerčilom 1953. u Londonu). Tribina mladih je osnovana 1954. godine kao omladinski odsek Narodnog univerziteta koji je osnovan iste godine. U tom periodu traje i umanjeње uticaja dogmatskog soc-realizma u umetnosti, u korist umerenog modernizma, ali ne u obliku otvorenog sukoba kako se to obično predstavlja, niti kao utabavanje puta za restauraciju modernizma kao nastavka buržoaske kulture pre Drugog svetskog rata. U ovom periodu je uspostavljena sloboda izražavanja, kulturna razmena (tako se u to vreme u Novom Sadu slušao jazz), ali i značajno preispitivanje osnova jugoslovenskog samoupravljanja, pre svega inspirisan atmosferom protesta 1968. godine.

Tokom i nakon 1968. godine na Tribini mladih u Novom Sadu se dešavao upliv ovog kritičkog „duha“, dakle u jednu zvanično omladinsku i kulturnu instituciju, koja se razvila u nezavisni poligon za razne vrste eksperimenata. Aktivnosti na Tribini mladih su u velikoj meri bile inspirisane radikalnim zahtevima beogradskih protesta 1968. godine (pre svega u vidu zahteva za demokratizacijom umetnosti) i ispoljavale su se u raznim aktivnostima: kroz izložbe, performanse, ali i urednički, autorski i prevodilački rad oko magazina koji su izlazili u okviru Tribine mladih (Polja, Új Symposion na mađarskom jeziku), zatim u magazinu INDEX, glasilu Saveza studenata Vojvodine i u okviru filmske kuće Neoplanta (gde su svoje prve filmove producirali Dušan Makavejev, Karpo Aćimović Godina i Želimir Žilnik). U ključnom periodu za neoavangardne prakse urednica Tribine mladih je bila Judita Šalgo, književnica, pesnikinja i kritičarka u periodu od 1968-71. godine (a imala je svoje „prethodnike“ u Žilniku kao glavnom

uredniku 1961-63. i u Dejanu Poznanoviću kao uredniku časopisa Polja od 1958-62.). U periodu od 1968-69. godine, većina protagonista novosadske neoavangardne scene se formirala u okviru studentskog časopisa Index, da bi angažmanom Judite Šalgo dobili "otvorena vrata" na Tribini mladih, gde postaju urednici filmske, muzičke, govorne i izdavačke delatnosti. Ova činjenica takođe ruši uobičajenu tezu da su progresivne prakse u Jugoslaviji bile moguće samo u „drugoj javnosti“, u off i intimnim prostorima. Njihove aktivnosti su se ticale kolaborativnog i grupnog rada, aktivističkih praksi i intervencije u umetničkom i društvenom polju, kritike robnog statusa umetničkog dela, promišljanja političkog potencijala umetnosti, itd. Članovi neoavangardne scene u Novom Sadu su bili: Slavko Bogdanović, Slobodan Tišma, Mirko Radojičić, Miroslav i Božidar Mandić, Janez Kocijančič, Peđa Vranešević, Branko Andrić Andrla, Kiš-Jovak Ferenc, Čedomir Drča, Vladimir Kopicl, Ana Raković, itd. Koji su delovali i pojedinačno i u okviru grupa (KÔD), Januar, Februar, Mart, itd.).

„[...] Bitan aspekt umetničke strategije, koji je zajednički činilac ovih grupa, jeste tretiranje redukcija značaja autorstva, što je u velikoj meri bilo naglašeno u okviru grupe Januar, Februar i Mart“. Članovi grupe Kôd i su činili ove grupe, radili su, stvarali i izvodili pod nazivom grupa Januar tokom januara, tokom februara su nastupali pod nazivom grupa Februar. Njihovi performansi (Dom Omladine, 1971.) su nailazili na negativan odziv publike, a kasnije i medija. Na akciji pod nazivom „Zakuska novih umetnosti“ pravili su umetničke radove od izmeta, otvoreno i javno izazivajući politički poredak (Otvoreno pismo jugoslovenskoj javnosti, 1971. godine, koje su između ostalih poslali i Titu).

Kritika jugoslovenskog društva „Tribine mladih“ je u to vreme dolazila sa nedogmatskih, radikalno levičarskih pozicija (u to vreme postojao je veliki broj anarholiberalnih, marksističkih, situacionističkih, trockističkih i maoističkih ideja), koje su ugrožavale ekskluzivno pravo države na marksističku praksu i levičarsku ideologiju. Reakcija države bila je u skladu sa pobedom tvrdog krila partije (između 1972. i 1974.). Do tada su kultura, mediji, čak i politika i ekonomija bili prilično slobodni segmenti društvenog i kulturnog života.³

Namera ovog istraživanja je da se napravi odstupnica od uobičajenih romantičnih pogleda na cenzurisane umetničke prakse kao dela socijalističkog društva, već da se one posmatraju kao „kritičko obogaćenje socijalističkog diskursa“ i van utvrđene

3 Kristian Lukić; Zoran Pantelić (2005): Medijska ontologija – Mapiranje društvene i umetničke istorije u Novom Sadu. Trajni čas umetnosti. Frankfurt: Revolver.

metodologije istorije umetnosti koja ove prakse postavlja isključivo u vezu sa međunarodnim pokretom konceptualne umetnosti.

PREOKRET – IZ JAVNOG U PRIVATNI PROSTOR

Preokret u opisanim praksama se dešava u periodu od 1972-74. godine, uslovno rečeno zatvaranjem relativno otvorenog kulturnog polja, što je reflektovalo preovladavanje „tvrde“ političke struje u tadašnjoj Jugoslaviji. Posledica toga u Novom Sadu je bila drastična: smenjeni su dotadašnji urednici časopisa koji su izlazili na Tribini mladih, kao i urednica Tribine mladih, a neoavangardnim umetnicima je uskraćeno delovanje u okviru ove institucije. Ovom promenom u krugu novosadskih kulturnih institucija nije više postojao relevantan okvir koji bi na adekvatan način mogao da prati promene u društvenoj i političkoj klimi grada. Na polju umetnosti i kulture ovaj vakum, koji postoji od nestajanja kritičkog diskursa vezanog za Tribinu mladih, uticao je na kontinuirani nedostatak javne kritičke refleksije fašizma 1990-ih godina, desnog ekstremizma početkom 2000 i neoliberalizma danas. Savremena instrumentalizacija umetnosti i kulture pod okriljem „kreativnih industrija“ se u Novom Sadu širi na nekritički način.

Nakon povlačenja sa Tribine mladih, novosadski neoavangardni umetnici nastavljaju svoje delovanje u „drugoj javnosti“, pre svega u privatnom prostoru Ateljea DT20 Bogdanke i Dejana Poznanovića, gde organizuju čitanja relevantne literature, diskusije, izložbe, performanse. Međutim, delovanje kroz ovaj intimni prostor predstavlja među-fazu ka krajnjem ishodu njihovih praksi – a to bi bilo napuštanje praktikovanja umetnosti.

NEVIDLJIVA UMETNOST – KONAČNO RAZREŠENJE NOVOSADSKNE NEOAVANGARDE

Nakon opisanih perioda, protagonisti novosadske neoavangardne prakse usmeravaju svoje delovanje u organizovanje gradske komune i zajedničko igranje fudbala! Dva umetnika sa scene, Slobodan Tišma i Čedomir Drča, su počeli da realizuju radove koji nose nazive *Nevidljiva umetnost*, *Nevidljivi bend* i *Nevidljivi umetnik*, najavljujući time svoj prestanak proizvodnje umetnosti. U periodu od 1972. do 1978. godine realizovali

su „performans“ – THE END, pri čemu su svaki dan ispred lokalnog dragstora sa prijateljima ispijali američku coca-cola i ruski kvas. U njihovom slučaju objava kraja bavljenja umetnošću je takođe značila izvođenje protesta i kritike koja bi možda mogli biti aktuelizovani danas. Ovim aktivnostima su apstinirali od učestvovanja u intelektualnoj produkciji u okviru zvanične kulturne institucije (kojom su, kako oni svedoče, izbegli institucionalizaciju i birokratizaciju) ali i alternativne kulture, takođe sprovodeći kritiku produktivizma i ekonomizacije u okviru mainstream umetničkog sveta. Iako su prestali da se bave produkcijom umetnosti u konvencionalnom smislu, pri navedenim okupljanjima nisu obustavili diskusije i preispitivanje samih umetničkih praksi. Iako formalno nazvane „performansima“, na ove aktivnosti ne treba gledati kao na umetničke intervencije, već pre kao na dokumente njihove društvene intervencije i pokušaja da konstituišu izvestan način promišljanja i delovanja. Izvesno nezadovoljstvo ovih umetnika je pratilo njihovo napuštanje Tribine mladih, ali sudeći po sećanju nekih od aktera neoavangardne scene, prihvatili su odlazak kao neophodan korak van potencijalne institucionalizacije i birokratizacije njihovog rada. Distancirali su se od rada u zvaničnoj instituciji, ali su uspeli da izbegnu fiksiranost na instituciju i da kreiraju prostor koji predstavlja korak dalje u odnosu na postojeće strukture i institucije.

U spekulativnom duhu ovog teksta, postavlja se pitanje: Kako je i da li je moguće ove prakse aktuelizovati danas, posebno u smislu poslednjeg – redukcije produktivnosti? U savremenim umetničkim i društvenim kritikama pojavljuje se koncept *slacking-a*⁴ (u bukvalnom prevodu – besposličarenja), ali ne kao dela paradigme „napuštanja rada“, već odustajanja od imperativa da se radi i kreira po svaku cenu (*over-productivism*) i da se ne preispituju uslovi tog rada, a da se pri tome namerno apstinira od dokonosti i drugih oblika konzumerizma. Ovaj koncept kritikuje savremenu umetničku i kulturnu produkciju koja sve više potpada u domen kreativnih industrija kao funkcija nematerijalnog rada, sa imperativom na kreativnosti i produktivnosti: danas imamo sve više i više umetnosti, izložbi, ali i projekata različite vrste. Novi zahtevi za ekspanzijom slobodnog tržišta pozivaju da se bude kreativna, inovativna, da se misli na nekonvencionalne načine, da se bude samo-motivisana, fleksibilna, da se neprestano proizvode ideje, a da se pri tome nekritički odnosi prema negativnim uslovima takvog oblika proizvodnje. Opisani projekat zapravo poziva na smanjenje

4 Stephen Wright (2009): Online diskusija: Productivism, Cutting Slack: paradoxes of slackerdom. URL: <http://northeastwestsouth.net/taxonomy/term/240>, poslednji pristup: 09.09.2009.

produkcije, ali i na promišljanje prekarnih uslova u kojima radimo, na samokritiku, i kritiku generalne spremnosti da se dela neprestano, bez refleksije.⁵

⁵ Bertrand Russell: Useless Knowledge (1935), citirano u Katherine Carl (2009): Mladen Stilinic's Praise of Laziness. URL: <http://northeastwestsouth.net/node/307#comment-482>, poslednji pristup: 10.09.2009.

Bibliografija:

Carl, Katherine (2009): Mladen Stilinic's Praise of Laziness. URL: <http://northeastwestsouth.net/node/307#comment-482>, poslednji pristup: 10.09.2009.

Lukić, Kristian; Pantelić, Zoran (2005): Medijska ontologija – Mapiranje društvene i umetničke istorije u Novom Sadu. Trajni čas umetnosti. Frankfurt: Revolver.

Popov, Nebojša (2008): Društveni sukobi. Izazovi sociologiji. „Beogradski jun“ 1968. Beograd: Službeni glasnik.

Wright, Stephen (2009): Online diskusija: Productivism, Cutting Slack: paradoxes of slackerdom. URL: <http://northeastwestsouth.net/taxonomy/term/240>, poslednji pristup: 09.09.2009.

Natalja Kyaw

RAČUNAJTE NA NAS. PANK I NOVI TALAS / NOVI VAL U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

„Pošto kod nas nema razloga za protest omladine, pank je [...] suvišan. Ako i ima problema, neka ih reši omladinska organizacija.“¹

NESVRSTANI PANK

Pank muzika već 1977. stiže u Jugoslaviju.² Britanski radio voditelj John Peel vrlo brzo prepoznaje potencijal prvog pank benda *Pankrti*³ i pušta njegov prvi singl u svojoj uticajnoj emisiji na *BBC Radio 1*. Veliki muzički časopisi *Melody Maker* i *New Musical Express* s interesovanjem prate razvoj nesvrstane muzičke scene,⁴ koja u Titovoj godini smrti 1980. doživljava poseban procvat i koja sebe vidi kao najvitalniju istočno od Velike Britanije. Govori se o *Novom talasu / Novom valu*, jednom muzičkom pravcu nastalom iz panka i vrlo bliskom ovom pravcu, pri čemu pojam u bivšoj Jugoslaviji uključuje i pank bendove.

U zapadnim potrošačkim društvima pank se predstavljao kao kritika društva, odnosno države. Delom je to bio čist stav zastrašivanja građanskog, delom izraz

1 Prolaznik u jednoj anketi Fakulteta za sociologiju, politologiju i društvene nauke Univerziteta u Ljubljani iz 1981., cit. prema: Alenka Barber-Kersovan (2005): Vom ‚Punk-Frühling‘ zum ‚Slowenischen Frühling‘. Der Beitrag des slowenischen Punk zur Demontage des sozialistischen Wertesystems. Hamburg: Krämer, str. 407.

2 Za razliku od Jugoslavije socijalističke zemlje istočnog bloka poprilično su usled cenzure i zabrana putovanja zaostajale za razvojem rok muzike.

3 Kod reči *Pankrti* radi se o austrijacizmu; ‚Bangert‘ je pogrdan naziv za vanbračno dete; istovremeno ime aludira na ‚Punk‘.

4 Vidi npr. Chris Bohn (1980): Non-aligned Punk. U: *Melody Maker* (22.03.1980), cit. prema: Igor Mirković (2004): Sretno dijete. Zaprešić: Fraktura, str. 120, ili recenzije prvog singla *Pankrta* u oba navedena časopisa, up.: Petar Pero Lovšin (*Pankrti*). U: Branko Kostelnik (2004): Moj život je novi val. Razgovori s prvoborcima i dragovoljcima novog vala. Zaprešić: Fraktura, 44. U avgustu 1981. Chris Bohn veliča u *New Musical Express* istoimeni album prvenac beogradske grupe *Električni Orgazam* u jednoj recenziji, poredeći je sa legendarnim projektom Andyja Warhola *The Velvet Underground*. Vidi Chris Bohn (1981): Električni Orgazam. Električni Orgazam. (Jugoton – Yugoslav import). U: *New Musical Express* (08.08.1981), str. 28. Ploču u Engleskoj distribuirao *Rough Trade*. 1983. godine žiri, sastavljen od izdavača i kritičara osam vodećih evropskih časopisa stavlja beogradske idole na treće mesto od deset najperspektivnijih bendova Evrope. Vidi Mirković, str. 177.

jednog (još) ambivalentnog individualnog anarhizma, a delom jednog istovremeno antikapitalističkog, antisovjetskog i antimilitarističkog ubeđenja. Ovi stavovi imali su posledice između ostalog po konkretno odvijanje života ili po umetničku produkciju (npr. osnivanje nezavisnih produkcijskih kuća i formi distribucije). U slučaju Jugoslavije postavlja se pitanje – kako su se pank i novi talas / novi val mogli razvijati pod uslovima samoupravljačkog socijalizma? Da li je muzika bila zamišljena politički ili uopšte relevantna? Kako su reagovali partijski i državni aparat na provokacije bendova?

Na neka od ovih pitanja, za jednu od šest jugoslovenskih republika, odgovore je dala Alenka Barber-Kersovan u svojoj izvanrednoj disertaciji o pank proleću u Sloveniji.⁵ Njena osnovna teza glasi, da je pank talas uveo demokratizaciju društva i time tzv. Slovenačko proleće. Jedna istorija panka i novog talasa / novog vala u Jugoslaviji ostaje, međutim, deziderat, iako su već objavljeni jedna enciklopedija, brojni članci, (auto)biografska literatura, kao i zbornici sa intervjuima i dokumentima.⁶ Ovde se radi o pokušaju da se skiciraju osnovne crte nove omladinske kulture i njenih uslova postojanja u Jugoslaviji i da se potstakne na istraživanje, zasnovano na arhivskoj građi.

POLITIČKA ARTIKULACIJA NA MUZIČKOJ SCENI

Kod pitanja, na kom smislu muzičke grupe imaju politički značaj, prva pomisao jesu tekstovi pesama koji u svojoj semantici (mogu da) izveštavaju o realnom svetu. Na nivou teksta moguć je širok spektar iritacija, provokacija i – manje ili više jasno i

5 Vidi op. cit.

6 Petar Janjatović (22001): *Ilustrovana Ex-YU-Rock enciklopedija 1960-2000*. Novi Sad: Prometej; Sabrina Petra Ramet (1991): *Social Currents in Eastern Europe. The Sources and Meaning of the Great Transformation*. Durham: Duke University Press, str. 212-239; Sabrina Petra Ramet (1992): *Balkan Babel. Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*. Boulder: Westview Press, str. 126-151; Sabrina Petra Ramet (1994): *Shake, Rattle, and Self-Management. Making the Scene in Yugoslavia*. U: Sabrina Petra Ramet (ur.): *Rocking the State, Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, str. 103-132; Gregor Tomc (1994): *The Politics of Punk*. U: Jill Benderly; Evan Kraft (ur.): *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*. New York: St. Martin's Press, str. 113-134; Gregor Tomc (2004): *We Will Rock YU. Popular Music in the Second Yugoslavia*. U: Dubravka Đurić; Miško Šuvaković (ur.): *Impossible Histories. Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia. 1918-1991*. Cambridge, Massachusetts; London: MIT Press, str. 442-465; Kostelnik; Mirković; Sava Savić; Igor Todorović (22006): *Novosadska Punk verzija. Prilog istoriji novosadske punk-hardcore scene*. Novi Sad: Ustanova Studentski kulturni centar; Velimir Čurguz Kazimir; Milena Petrović (ur.) (1983): *Drugom stranom. Almanah novog talasa u SFRJ*. Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije; Igor Bavčar (1985) (ur.): *Punk pod Slovenci. (Knjižnica revolucionarne teorije, 17)*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS; Peter Lovšin; Peter Mlakar; Igor Vidmar (2003) (ur.): *Punk je bil prej. 25 let punka pod Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

otvoreno – kritike. Prilikom nastupa pauze između pesama dobro se mogu iskoristiti za kontekstualizaciju pesama i komentarisanje aktuelnih događaja i problema. Na nivou dela ovo se sprovodi putem paratekstova, tj. naslovljavanjem, odnosno prpratnim tekstovima na naslovnica i omotima ploča, nosačima zvuka često dodatim knjižicama ili snimljenim delovima govora,⁷ pri čemu već i sam umetnički dizajn omota kao takav može komunicirati sadržaje. Ništa manje važni, objavljeni intervjui služe pozicioniranju u vezi sa pogledima na svet, odnosno prikazivanju određenih vrednosnih predstava.

Pa ipak, u pank muzici odlučujuću ulogu ne igraju samo tekstovi, već upravo *gestus* i *habitus* (muzičara isto koliko i obožavalaca). Ne radi se dakle samo o tome, *šta*, nego i o tome, *kako* se nešto peva, odnosno svira. Tako jugoslovenska himna, izvedena s poštovanjem, može imati jedno sasvim drugo značenje, nego kada je citira *Disciplina Kičme* u pesmi *Pečati* u jednom solu na bas gitari pod distorzijom, posebno ne u vreme *Solidarności*, budući da je melodija jugoslovenske himne identična melodiji poljske himne.⁸ Pank habitus, koji se odražava u celokupnom nastupu i spoljašnjoj pojavi kao odeći ili frizurama, ima za cilj ostentativno ograđivanje od građanskog i tzv. *šminkera*. U Jugoslaviji je pored toga bio raširen izgled previše prilagođenog štrebera i birokrate. Performans na bini početkom osamdesetih godina dobija medijsko proširenje u vidu muzičkog spota; brišu se granice između muzike, umetnosti i pozorišta.

Mesta održavanja koncerata bila su polazne tačke i mesta susreta jedne subkulture koja je tzv. fanzinima⁹ sebi stvarala jednu autonomnu platformu za razmenu

7 O raznovrsnim aspektima paratekstova na omotima nosača zvuka vidi: Johannes Ullmaier (1999): Paratexte im Pop. Ein Text über das Beiwerk zum Text. U: Testcard. Beiträge zur Popgeschichte, br. 7, str. 54–93.

8 Slušaj *Disciplina Kičme*: Sviđa mi se da ti ne bude prijatno. Helidon 1983. Da li je aluzija na poljsku himnu bila namerna ostaje ipak špekulacija. 1981. godine je *Azra* pesmom *Poljska u moje srcu* izrazila solidarnost prema *Solidarności*. Slušaj *Azra*: Sunčana strana ulice. Jugoton 1981 (dupli LP); i *Laibach* je pesmom *Jaruzelsky* (1982) izneo politički stav. Slušaj *Laibach*: Rekapitulacija 1980.-1984.. Walter Ulbricht Schallfolien 1985 (dupli LP). 1982. u Ljubljani je održan dobrotvorni koncert za poljski sindikat. Muzičke scene dve zemlje bile su neverovatno povezane preko bivšeg studenta na razmeni Gregora Brzozowicza – urednika i organizatora stranog programa u varšavskom omladinskom kulturnom centru Riviera-Remont i saradnika jedne rok emisije trećeg programa Radija Varšave. Vidi Dragan Kremer (1982): Dossier. Brygada Kryzys. U: Start, br. 342, 22.02.1982, str. 71. Tako su između ostalih bendovi *Šarlo Akrobata* i *Električni Orgazam* 1981. održali nekoliko koncerata u Poljskoj. Vidi Kostelnik, str. 304–305.; Mirković, str. 164–165. Idoli su zbog izricanja ratnog prava morali da otkazu svoju posetu. Zauzvrat je poljski pank bend *Brygada Kryzys* 1981. održao dva koncerta u Beogradu i potpisao ugovor sa *Jugotonom*. Tokom poljske turneje bendova *Pankrti* i *Otroci socijalizma* 1984. došlo je do skandala; tek uz pomoć diplomatskih napora oni su uspjeli da napuste zemlju. Up. Barber-Kersovan, str. 163. Jugoslovenski uticaj na poljsku muzičku scenu ogleda se u *Jugoton-Tribute* albumu, vidi *Jugoton*. Zig Zac Music Company 2001.

9 O cenzuri fanzina u Sloveniji vidi Tomc (1994), str. 122 i 130.

mišljenja. Simboli muzičara i obožavalaca (nacrtani na bedževima / naslikani na delovima odeće) ne samo da prenose političke poruke, nego su kao i izgled, deo jednog znakovnog koda, koji markira pripadnost sceni. Ona je mladim ljudima pružala alternativnu identitetsku ponudu u odnosu na zvaničnu ideologiju i morala je biti sumnjiva državi.

DRŽAVNE INTERVENCIJE

Pank bendovi su i u većini kapitalističkih zemalja – bar u početnoj fazi – imali problema sa cenzurom,¹⁰ iako su uslovi produkcije i receptivni kontekst tamo bili sasvim različiti. U Titovom samoupravljачkom socijalizmu nije bilo ni nekakve centralne institucije za cenzuru, ni cenzure pre ili tokom umetničkog procesa – ocenjivan je uvek konačni proizvod. Zadužene komisije krajem sedamdesetih godina bile su tad već fiksirane na tekstove; forma im je uveliko bila nevažna.¹¹ Ovo će se pokazati kao povoljno za jugoslovensku pank muziku, čiji je najvažniji umetnički postupak bio prenatlažena afirmacija socijalističkih parola.

Ako je državnim produkcijskim firmama neka produkcija i izgledala previše rizično, jugoslovenski bendovi mogli su na osnovu slobode putovanja u inostranstvo – posebno u susednu Italiju – da je izmeste.¹² Pošto su u svakoj jugoslovenskoj republici postavljana druga merila, došlo je do jednog pravog turizma snimanja između Slovenije, Hrvatske i Srbije. Najznačajniji za novi talas / novi val bio je vizionarski producent Siniša Škarica pri zagrebačkoj produkcijskoj kući *Jugoton* koji se prema cenzuri bitno ležernije odnosio nego njegove srpske kolege u *PGP RTS*.¹³ Krajem sedamdesetih godina dodatno se pojavljuju i privatni tonski studiji¹⁴ i produkcijske kuće, kod kojih nije bilo cenzure,¹⁵ kojima, međutim, nisu stajale na raspolaganju državne strukture komercijalizacije.

Oprobano sredstvo za priritomljavanje umetnica i umetnika bio je tzv. *porez na šund*, o čijem nametanju je odlučivala Komisija za predlaganje gramofonskih ploča¹⁶ –

10 Tako su na primer britanski *Sex Pistols* dobili zabranu nastupa i zato na turneje išli pod pseudonimom (slično je u Jugoslaviji postupao *Laibach*). Njihov hit *Anarchy in the UK* nije puštan na radiju. Bend *Crass* zbog svojih polički brizantnih tekstova imao je probleme sa policijom i Skotland Jardom.

11 Vidi Nebojša Čonkić Čonta (*Pekinška patka*) u Kostelnik, str. 200.

12 Dosada je neistraženo, da li je upravo ova okolnost primorala na dalje slabljenje cenzure, kako bi se zadržao neki uticaj na delo.

13 PGP RTB je skraćenica za *Produkcija gramofonskih ploča Radiotelevizije Beograd*.

14 Trebalo bi pomenuti *Studio Akademik* u Ljubljani i beogradski tonski studio Druga maca.

15 Up. Mirković, str. 143.

16 *Ibid.*, str. 89.

popularno ‚Komisija za šund‘, koja je osnovana pri Republičkom komitetu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu.¹⁷ Za razliku od kulturnih tvorevina smatranih vrednima, šund nije bio oslobođen poreza na dodatnu vrednost. Ekonomska razmišljanja mnoge bendove brzo su opametila, jer je *šund-etiketa* značila da se na pločama teško moglo zaraditi.¹⁸ Zbog mnogo više cene prodavano je osim toga manje primeraka. Mnogi ovu oznaku nosača zvuka, međutim, nisu posmatrali kao sramotu, već štaviše kao pravo odlikovanje.¹⁹

Samocenzura sezala je sve do muzičkih redakcija radijskih stanica. Za širenje i popularizaciju inostranog pank a i nju vejva kao i domaćeg novog talasa / novog vala veliki značaj imali su slovenačka studentska stanica *Radio Študent*, proizašla 1969. iz studentskog pokreta, i beogradski radio *Studio B* oko srpskog ‚Johna Peela‘, Slobodana (Slobe) Konjovića²⁰ – ustanove koje su posedovale jednu ludačku slobodu.

Urednici državnih produkcijskih kuća, koji su intuitivno otkrili granice onoga što bi za režim još nekako bilo prihvatljivo, vršili su – već i iz ekonomskih razloga – pritisak da se promene pojedini redovi teksta ili da se prilikom snimanja nekog albuma odustane od određenih naslova kako bi se preduhitrilo oporezivanje ploče. Kako bi tekst tačno trebalo da glasi po pravilu se zajednički dogovaralo. Neretko su se planirane reči i redovi zamenjivali prvim što je bendovima padalo na pamet.²¹

U najgorem slučaju od originala ne bi ostao ni jedan jedini red, kao kod jugoslovenske pank himne *Narodna pjesma benda Paraf*.²² Ipak, uživo su na nastupima bendovi pevali originalne verzije svojih pesama, pa su se one među obožavaocima brzo širile. Grupe, čiji je afinitet prema političkim tekstovima uveliko bio poznat, morale su da pre koncerta predviđeni repertoar prilože odgovornom policijskom službeniku.²³ Sviranje uz nacionalističke simbole ili simbole religiozne konotacije, koje bi pogađalo propisano bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda, ali i bilo kakav iskaz bez poštovanja prema Titu ili tzv. narodno-oslobodilačkoj borbi (NOB), koja je predstavljala legitimacijsku osnovu socijalističke Jugoslavije, bilo je jednako kršenju tabua.

17 Vidi *ibid.*, str. 50.

18 Vidi Valter Kocijančić (*Paraf*) u Kostelnik, str. 94–95 i 109.

19 Mirković, str. 50, govori čak o besplatnoj reklami za date ploče i bendove. Skoro svi albumi jugoslovenskog pank a i mnogi komercijalnog novog talasa / novog vala bili su oporezovani. Privajanjem pogrdnog pojma jedan slovenski pank bend sebi je dao ime *Šund*.

20 Vidi npr. Srđan Gojković Gile (*Električni Orgazam*) u Kostelnik, str. 298.

21 Vidi npr. Gregor Tomc (*Pankrti*) u Kostelnik, str. 26.

22 *Paraf: Narodna pjesma*. Na: Riječki novi val antologija. Dallas Records 2008 (CD). Up. cenzurisane verziju pesme *Paraf*: A dan je tako lijepo počeo... RTV LJ 1980.

23 Up. Zdrave Čabrijan i Vim Cola (*Paraf*) u Kostelnik, str. 116.

U ekstremnim slučajevima organizatori su prekidali koncerte. Kada je *Laibach* 1983. u Zagrebu na Muzičkom biennalu pod motom *Mi stvaramo budućnost* istovremeno pustio film o istoriji Jugoslavije, koji je nosio naslov *Revolucija još traje*, i projektovao pornografske odlomke na platno, organizatorima su u pomoć morali da uskoče čak i policija i Jugoslovenska narodna armija.²⁴

Bendovima je najčešće uspevalo da se na tzv. informativnim razgovorima opravdaju za tekstove, pošto su ih prethodno već koncipirali višeznačno, a i pošto je policiji više bilo stalo do zastrašivanja, nego do kažnjavanja.²⁵ Ovo važi i za praćenje članova bendova, koje se odvijalo toliko očigledno, da je stvoren utisak da je smisao upravo taj, da oni, na koje se to odnosilo, primete da su pod prismotrom.²⁶

Jedna od metoda represije koja nije bila u sukobu sa principima pravne države, pa zato i omiljena, bila je marginalizacija. To znači konkretno: zabrana pristupa većem broju recipijenata putem stavljanja na raspolaganje što je moguće manjih koncertnih sala, zakazivanjem nepovoljnih termina za nastup na festivalima (npr. rano popodne) i pre svega putem isključivanja iz masovnih medija.²⁷ U retkim slučajevima objavljivanje ciljanih pogrešnih informacija trebalo je smanji interesovanje za dati predmet ili da zastraši.

Sa ovim problemima bili su, međutim, suočene samo radikalnije grupe. Protagonisti jugoslovenskog pank a i novog talasa / novog vala poznavali su pravila igre svog sistema i uglavnom su ih se pridržavali, mada su uvek iznova tražili granice, koje su u Sloveniji bile drugačije nego u drugim republikama. Upravo u Srbiji, gde je moguća sudbina disidenata uvek bila prisutna, moralo se biti opreznijim. „Ja sam znao da ne smije ići ono otvoreno politički, jer će nas staviti u zatvor”²⁸, kaže pevač *Pekinške Patke* iz Novog Sada.

Uglavnom se radilo o mladima, u principu apolitičnim, ili o mladim studentima, kojima je bilo stalo da sebi stvore slobodan prostor i izgrade sopstveni identitet. To je impliciralo ironičan stav prema zvaničnoj kulturi koja je smatrana ukočenom i staromodnom, ali ne i suprotstavljenost *per se* Titovom socijalizmu. U slučajevima

24 Vidi *Laibach* u *ibid.*, str. 321–322.

25 Vidi Davorin Bogović (*Priljavo Kazalište*) u *ibid.*, str. 150.

26 Vidi Petar Pero Lovšin (*Pankrti*) u *ibid.*, str. 50.

27 Pojedini bendovi svoju marginalizaciju danas objašnjavaju geografskim položajem izvan simetrane Ljubljana-Zagreb-Beograd. Vidi Valter Kocijančić (*Paraf*) u *ibid.*, str. 90.

28 Nebojša Čonkić Čonta (*Pekinška Patka*) u *ibid.*, str. 199.

da sistem nije bio dovoljno represivan za buntovnički imidž, tu i tamo se pomalo i varalo.²⁹

Na većinu bendova država se mogla brzo navići. Socijalistički omladinski savezi muzičke grupe izvukli su iz njihovih garaža i podruma, stavili im njihovu infrastrukturu – prostorije za probe, koncertne sale, omladinsku štampu, muzičke festivale – na raspolaganje i time ih učinili javnim fenomenom.³⁰ Tako je npr. *Polet*, organ Socijalističkog saveza omladine Hrvatske u odlučujućoj meri učestvovao u razvoju scene i koristio je da bi stvorio vezu sa njenom publikom. Nova redakcija od zastarelog časopisa, koji izvan saveza omladine skoro nije čitan, napravila je *taj* časopis za scenu, čiji su svež format uskoro imitirali drugi jugoslavenski magazini.³¹ *Polet* je štitió bendove koji su imali probleme sa cenzurom ili bili kritikovani u drugim medijima.³² Ukoliko bi, međutim, omladinski funkcioneri, odnosno novinski urednici iz perspektive starijih komunista prevršili meru, bili bi sklonjeni na druge, često i više pozicije.³³

Pokušavalo se dakle, da se vitalizam i kritika mlađih putem struktura komunističkih omladinskih saveza sprovedu u državne kanale, a time i kanale, koji se mogli lakše kontrolisati.³⁴ Sve veća distanca između socijalističke omladine i Saveza komunista Jugoslavije pokazivala se pritom u diskrepanciji u shvatanju i (javnoj) oceni pankaa.

OSNOVE ISTORIJSKOG RAZVOJA

Ne samo politički, već i kulturno, socijalistička Jugoslavija je nakon razilaženja Tita i Staljina 1948. krenula jednim drugim putem u odnosu na zemlje istočnog bloka. Rukovodstvo je pedesetih zemlju otvorilo za angloameričke muzičke uticaje, posebno za džez, koji su kao kapitalistički prethodno bili zabranjeni. Šezdesetih je rokenrol stigao u Jugoslaviju. Razvijeno je domaće tržište soft roka i šlagera, na kom

29 Tako je Jasenko Houra iz *Prljavog Kazališta* 1978. u jednom intervjuu lamentirao o cenzuri. Vidi *Prljavo Kazalište*. Punk u HNK. U: *Polet*, 03.10.1978, str. 50, cit. prema Mirković, str. 50. Upitan u vezi sa tim 2004. godine, Houra se više ne može setiti nikakvih problema sa cenzurom.

30 Detaljnije o tome vidi *ibid.*, str. 132–133.; u vezi sa Slovenijom vidi Barber-Kersovan, str. 451–464.

31 Up. Mirković, str. 49.

32 Vidi Jasenko Houra (*Prljavo Kazalište*) u Kostelnik, str. 138.

33 Vidi Mirković, str. 100.

34 Slično se postupilo šezdesetih pojavljivanjem rokenrol muzike, koja je instrumentalizovana, kako bi se mladim ljudima odvukla pažnja od političkih problema u vezi sa studentskim protestima. Vidi Radina Vučetić (2006): *Rokenrol na Zapadu Istoka. Slučaj Džuboks*. U: *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1-3, str. 71–88, ovde str. 75 i 77–78.

su se originalne pesme pevale na srpskohrvatskom. 1968. godina objavljivanjem prve jugoslovenske rok ploče sa u celosti samokomponovanim pesmama (*Grupa 220: Naši dani*) predstavlja prekretnicu. Preplitanja elemenata tradicionalne narodne muzike sa rokom stvorile su jedan nov, jugoslovenski podžanr – tzv. Yugo-Rock³⁵. Do sredine sedamdesetih tekstovi pesama vrteli su se oko ljubavne tematike.

To se od 1975. promenilo sa slovenačkim *Buldožerom*, koji je jednim provokativnim rok teatrom u jednakoj meri iritirao i partijske funkcionere i publiku. Iako je *Buldožer* bio jedna *freak* grupa „na tragu radova Frenka Zape (Frank Zappa)“³⁶, on je postao uzor budućoj generaciji muzičara.³⁷ *RTB i Jugoton* odbijali su da objave drugi album *Buldožera*, *Zabranjeno plakatiranje*, čiji je neuhvatljivi crni humor bio sumnjiv. Kada je ploča 1977. konačno izašla u produkciji slovenačke kuće *Helidon*, sa strahovanjem očekivani skandal je izostao; zauzvrat se u rok kritici digao glas protiv gluposti cenzora.³⁸

Osnivanje „prv[og] punk bend[a] iza željezne zavjese“³⁹ 1977. godine sprovedeno je kao svestan čin. Slovenačkom studentu sociologije Gregoru Tomcu pažnju u vezi sa pankom kao novim fenomenom omladinske kulture privukli su članci u časopisima *Times* i *Newsweek*. Nakon toga on je otputovao u London da istraži pank i nabavi što je moguće više nosača zvuka, jer su oni u Jugoslaviji bili nedostupni ili su se pojavili tek nekoliko godina kasnije.⁴⁰ U međuvremenu, budući pevač, Peter Lovšin,⁴¹ tražio je pogodne članove benda. Grupa, koja je sebi dala ime *Pankrti*, bila je čvrsto ubeđena

35 Tipični predstavnici jugo-roka su *Smak*, *YU grupa ili Bijelo Dugme*. *Bijelo Dugme* oko Gorana Bregovića bio je komercijalno najuspešniji rok bend bivše Jugoslavije, za koji je zagrebački kritičar Dražen Vrdoljak uveo pojam pastirski rok. U tim vodama kretali su se Novoprimitivci – npr. *Zabranjeno pušenje ili Crvena jabuka* – osamdesetih godina. O ideološkoj dopadljivosti jedne verzije roka bliskoj narodu vidi Mirković, str. 13. Umesto toga, o tome kao o „neofolku“ govori Eric D. Gordy (1999): *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, str. 103–165, ovde str. 107; *Bijelo Dugme* on opisuje i kao „Proto-Neofolk“, *ibid.*, str. 123. „Yugo-Rock“ se osim toga koristi i kao nadređeni pojam za jugoslovensku rok muziku uopšte.

36 Janjatović (22001), str. 38.

37 Vidi npr. Jasenko Houra (*Prijava Kazalište*) u Kostelnik, str. 127. Up. i Mirković, str. 87.

38 Up. *ibid.*, str. 88. Gregor Tomc (*Pankrti*) danas zato smatra, da su tekstovi *Buldožera* „were quite justifiably interpreted as subversive and not at all in keeping with the spirit of socialism.“, Tomc (2004), str. 453. Ni prva ploča *Buldožera*, *Pljuni istini u oči* nije ponovo izdata, nakon što je prvi tiraž od 13.000 rasprodan u roku od mesec dana. Vidi *ibid.*, str. 452.

39 Petar Pero Lovšin (*Pankrti*) u Kostelnik, str. 42.

40 Tako npr. uzorni album *Sex Pistolsa*, *Never Mind the Bollocks, Here's The Sex Pistols* (1977) u Jugoslaviji nije izašao iz diplomatskih razloga. Up. Mirković, str. 21–22. Strani nosači zvuka morali su se po pravilu nabavljati preko privatnih kontakata u inostranstvu, putovanjima ili naručivati poštom.

41 Lovšin je bio sin jednog visokog funkcionera u Centralnom komitetu Saveza komunista Slovenije. Vidi Barber-Kersovan, str. 162.

da će nakon prvog nastupa biti zabranjena.⁴² To nije bio slučaj. Na daljim koncertima, posebno u Zagrebu i Beogradu, oni su na publiku ostavili jak utisak.

Pankrti su svoj prvi singl sa provokativnim naslovima *Lublana je bulana* i *Lepi in prazni* snimili u Italiji. On je objavljen 1978. u tiražu od 2000 primeraka u izdanju studentskog kulturnog centra ŠKUC i nije bio dostupan preko zvaničnih kanala; uprkos tome, u roku od samo nedelju dana bio je rasprodat.⁴³ Za razliku od toga, „kontrarevolucionarni“⁴⁴ prvi album *Dolgcajt* distribuirala je 1980. državna produkcijska firma RTV LJ; istoimena radio stanica, međutim, nije puštala ove i druge naslova *Pankrta*.

Dva glavna predstavnika pank scena imala je i u Rijeci sa *Parafom* i u Novom Sadu sa *Pekinškom Patkom*; ovi poslednji su pank slušali u noćnim emisijama na stanici *Radio Luxemburg*.⁴⁵ Paraf, koji je nastao istovremeno kad i *Pankrti*, inspirisale su fotografije britanskih pank bendova u časopisu *Melody Maker*; samu muziku nisu poznavali.⁴⁶ Sociolog i teoretičar kulture Igor Vidmar – postavši kao novinar i saradnik različitih kulturnih ustanova ključna figura jugoslovenskog pank – uz pomoć svojih partijskih kontakata pomogao je *Pankrtima* i *Parafu* pri prvom koraku ka izlaženju u javnost, isto kao što je, ubrzo zatim, pomogao međunarodno uspešnoj grupi *Laibach*, čiji je „ideološki vođa“ postao.⁴⁷

Zagrebačka scena manje je postala poznata po svom panku, već više po svom roku i novom valu. Uprkos tome Zagrepčanima, bendu *Prljavo Kazalište* uspelo je da 1978. objave prvi jugoslovenski singl⁴⁸ na čijem omotu je bila odštampana reč pank – iako je već pomenuti, nekoliko nedelja kasnije objavljeni singl *Pankrta* bio prvi, na kome je na vinilu zaista bila odštampana pank muzika.⁴⁹

Zagreb je sa *Filmom* i *Haustorom* imao da prikaže dva druga uspešna benda novog vala. Prava zvezda scene postao je ipak Branimir (Džoni) Štulić sa svojim bendom *Azra*⁵⁰ : 1981. u zagrebačkom omladinskom klubu *Josip Kulušić* sedam dana zaredom

42 Gregor Tomc (*Pankrti*) u Kostelnik, str. 19.

43 Up. Ali H. Žerdin (2003): Kratki kurz zgodovine panku. U: Lovšin; Mlakar; Vidmar, str. 22–23.

44 Ibid., str. 29.

45 Vidi Savić; Todorović, str. 18.

46 Vidi Valter Kocijančić (*Paraf*) u Kostelnik, str. 93–94.

47 Likom Igora Vidmara jugoslovenski pank bio je povezan sa studentskim pokretom. On je u Studentskom kulturnom centru organizovao seriju koncerata *ŠKUC R.O.P.O.T.*, pod čijim imenom je objavljivao i nosače zvuka. Osim toga bio je voditelj jedne emisije na *Radio Študentu* i DJ u popularnom *Disco FV*, član žirija festivala *Novi rock* i zastupnik panku u javnosti. Vidi Barber-Kersovan, str. 435–436.

48 *Prljavo Kazalište*: Televizori/Majka/Moje djetinjstvo. Jugoton 1978.

49 Up. Mirković, str. 53.

50 Bend se nazvao tako po pesmi Hajnriha Hajnea *Der Asra*.

držao je koncerte.⁵¹ Štulić, koji je bio dosta stariji, od ranih sedamdesetih bio je komponovao širok repertoar zahtevnih balada za akustičnu gitaru. Pod utiskom prvog koncerta *Pankrta* u Zagrebu u jesen 1977. preko noći on se oprostio od svog hipi imidža i modifikovao svoj način sviranja.⁵² Iako se *Azra* pre može svrstati u rok, plastični i delom politički obojeni opisi miljea precizno su pogađali duh vremena i time postavili jedan trend.⁵³

Beogradska scena je konačno kasni izdanak, koji od 1980. nudi jednu novu raznovrsnost kreativnih i energičnih bendova (*Šarlo Akrobata*, *Idoli* i *Električni Orgazam*). Pritom se nastup engleskog pank benda *The Ruts – sa Parafom* iz Rijeke kao predgrupom – u Studentskom kulturnom centru (*SKC*) u januaru 1980. tumači kao inicijalna kapisla za osnivanje bendova i širenje novog muzičkog stila.⁵⁴ Mladim bendovima je u *SKC*-u kao prostorija za probe stavljen na raspolaganje podrum koji nije bio korišćen.⁵⁵

Državni muzički festivali širom federacije imaju velik značaj za razvoj jugoslovenske scene. Ubrzo nakon omladinskog festivala u Subotici 1980. Jugoton je na kompilaciji *Beograd: Paket Aranžman* predstavio nove bendove *Idole*, *Električni Orgazam* i *Šarla Akrobatu* – album danas važi za najvažniji album jugoslovenskog novog talasa / novog vala.⁵⁶ Bendovi su nakon toga sa kratkim vremenskim razmacima imali gostovanja u drugim gradovima i imali su svoje najveće grupe obožavalaca često ne u svom gradu ili republici. Mladi ljudi bili su – konačno i putem omladinskih časopisa i muzičkih magazina⁵⁷ – stalno informisani o novostima iz drugih mesta i republika. Ono što su partijski funkcioneri propovedali sa tek prosečnim uspehom, razvilo se iz jedne sopstvene dinamike: bratstvo i jedinstvo se živelo tako što su se muzičari i obožavaoci prijateljavali, putovali od koncerta do koncerta i prevazilazili republičke granice u svakom pogledu.⁵⁸ Zajednička pop kultura povezivala je bar industrijalizovane regije

51 Vidi Janjatović (22001), str. 17.

52 Branimir Štulić zabeležio je ovu promenu čak u jednom stihu svog prvog hit singla *Balkan*: „Brijem bradu, brkove / da ličim na Pankrte“. Slušaj Azra: *Balkan/A šta da radim*. Suzy 1979.

53 Vidi Mirković, str. 37.

54 U vezi sa ovom tezom vidi *ibid.*, str. 135, i Bratislav Nikolić (2004): Na slovo, na slovo... *Pank*. 28.12.2004. URL: http://www.b92.net/kultura_old/index.php?view=32&did=6182, poslednji pristup: 05.05.2009.

55 Srđan Gojković Gile (*Električni orgazam*) u *ibid.*, str. 296. Isto tako postupao je i zagrebački *Studentski Centar*.

56 O (pomalo nerazjašnjenj) istoriji nastanka kompilacije vidi Mirković, str. 142–143; o njegovom značaju vidi *ibid.*, str. 145.

57 Pored *Poleta*, *Mladine* i *Vidika* trebalo bi istaći muzičke magazine *Džuboks* i *Pop ekspres*.

58 O umrežavanju muzičke scene vidi Petar Pero Lovšin (*Pankrti*) u Kostelnik, str. 43; Iztok Turk (*Videosex*) u *ibid.*, str. 371; Srđan Gojković Gile (*Električni orgazam*) u *ibid.*, str. 298.

Jugoslavije, nezavisno od etničke ili religiozne pripadnosti i maternjeg jezika.⁵⁹ Može se dakle govoriti o *jednoj* čvrsto umreženoj i interaktivnoj sceni.⁶⁰

Ipak, bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda bilo je krhko, posebno nakon Titove smrti 1980. godine. Studentski nemiri u martu 1981. na Kosovo unzemirili su urednike i cenzore. *Jugoton* je u poslednjem momentu odlučio da *Haustor* na svom prvom albumu mora odustati od pesme *Radnička klasa odlazi u raj*; već odštampani omot bio je uništen.⁶¹ I *Azrin* hit *Poljska u mom srcu*, koji je bez zamerke snimljen na vinil, zbog događaja u Prištini nije smeo biti pušten u televizijskoj emisiji *Nedeljno popodne*.⁶² Paranoična atmosfera postaje očigledna u jednoj izjavi u *Časopisu za pitanja bezbednosti i društvene samozaštite*, u kojoj se grafiti „PUNK“ tumače kao skraćenica za *Pomozite Ustanak Naroda Kosova*.⁶³

I u Sloveniji, gde se sve jače razvijala jedna društveno kritička alternativna scena postajalo je sve nervoznije. Socijalistički savez omladine sa dve strane je bio pod pritiskom: komunistički organi prebacivali su mu neuspeh u pacifikaciji mladih, a predstavnici scene su zahtevali jednu novu orijentaciju i pluralizaciju Saveza.⁶⁴ Savezu omladine nije, međutim, ostalo ništa drugo, nego da i dalje podržava pank, jer bi se u suprotnom „scena, koja inače nije štedela na oštroj kritici, mogla okrenuti protiv njega, a ako bi hiljade mladih svoje zahteve artikulisali isključivo preko pank, društvena uloga Saveza bila bi dovedena u pitanje.“⁶⁵ Osim toga, Savez omladine došao je do zaključka da je u panku izražena društvena kritika itekako bila opravdana.⁶⁶ Zbog slovenačke afirmacione strategije prema panku na saveznom XI kongresu Saveza socijalističke omladine Jugoslavije 1982. došlo je do sukoba.⁶⁷

Tzv. nazi-punk afera zaoštrila je sukob između slovenačkog omladinskog Saveza i konzervativnih komunista: u novembru 1981. ovi su u štampi lansirali hajku

59 Vidi Gregor Tomc (*Pankrti*) u *ibid.*, str. 23–24, koji ističe nešto jedinstveno u jugoslovenskoj istoriji, naime da su srpski pankeri na koncertima pevali slovenačke pesme, a koji nikako drugačije ne bi došli na ideju da uče slovenački.

60 O razmeni između Zagreba i Beograda vidi Mirković, str. 141.

61 Vidi Janjatović (22001), str. 89.

62 Vidi Mirković, str. 164.

63 Vidi Barber-Kersovan, str. 408. Časopis je bio informacioni list Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove u Beogradu.

64 Vidi *ibid.*, str. 456–458.

65 *Ibid.*, str. 459.

66 Savez socijalističke omladine Slovenije se pankom kao društvenim fenomenom bavio 1981. u publikaciji *Punk pogledi*, na kulturnoj sednici Saveza u aprilu 1981. i 1982. na svom XI Kongresu. Vidi *ibid.*, str. 457–458.

67 Vidi *ibid.*, str. 496–498.

– kampanju, u kojoj su članovi benda *4 R* optuživani, da žele da osnuju partiju sa fašističkim programom.⁶⁸ Mada su 1984. svi optuženi zbog nedostatka dokaza oslobođeni, građanke i građani bili su nahuškani na scenu, tako što je pank predstavljen kao fašistoidan ili kao pokušaj podririvanja iz kapitalističkog inostranstva. „Ali se punk scena u Sloveniji poslije ovog više nikad nije posve oporavila“⁶⁹, a represija policije i u školi nad mladima se pojačala.⁷⁰

O sličnom pokušaju zastrašivanja radilo se kada je Savez komunista Slovenije isključio Igora Vidmara zbog njegovih aktivnosti na alternativnoj sceni. 1983. on je zbog nošenja dva bedža, čije antifašističko značenje ili nije shvaćeno ili se nije htelo shvatiti, osuđen na dve kazne od po petnaest dana zatvora.⁷¹ Pod sumnjom fašistoidnosti, Vidmar je u svojoj radio emisiji iz inata puštao *Das Deutschlandlied* u izvedbi pevačice *Nico* – što je imalo za posledicu kraj njegove karijere na *Radio Študentu*.⁷² U ovom kontekstu mora se pomenuti da su od 1982. zbog radikalne *art punk grupe Laibach*, čiji je bio menadžer, a koja je na škakljiv i lukav način istovremeno povezivala antifašističku, staljinističko-socrealističku i fašističku estetiku tridesetih godina,⁷³ slovenačke birokrate – što je i razumljivo – bile više nego uplašene.

Najkasnije sa ekonomskom krizom koja se 1982. u vidu nestašica određenih dobara – posebno benzina – pokazala i u svakodnevnom životu, razigranost i optimizam prethodnih godina u muzici su nestali. Scena se podelila na elitne (avangardne) projekte – kao što je slučaj sa drugim mračnim albumom *Električnog Orgazma*, *Lišće prekriva Lisabon* – i komercijalne nastupe. Ambiciozni bendovi gajili su delom nerealistične nade za karijerom na angloameričkom govornom području; oni su probali i išli na turneje bez prestanka. Sa pojavom zamora popuštali su i početna energija i spontana kreativnost, pa kasniji albumi novog talasa / novog vala, uprkos i dalje visokim brojkama u prodaji, nisu ni izbliza bili onako uticajni kao rani albumi. Sredinu osamdesetih godina obeležili su bendovi kao *Ekatarina II*, odnosno *Ekatarina*

68 Dalje se grupa u istom dahu dovodila u vezu sa grafitima sa kukastim krstom i sa mučenjem jednog učenika, koje je dovelo do njegove smrti. Provokativno ime *4 R* po rečima benda nije bila skraćena za 4. rajh, nego za *Štirje rokovnjaci*. Vidi *ibid.*, str. 404–407.

69 Gregor Tomc (*Pankrti*) u Kostelnik, str. 30.

70 Vidi Barber-Kersovan, str. 415 i 424; Tomc (1994), str. 121–122.

71 Kod prvog se radilo o bedžu benda *Dead Kennedys*, *Nazi Punks Fuck Off*, na kome se video precrtan kukasti krst, a na drugom o bedžu na kome su kontrapunkt kukastom krstu činili srp i čekić, iznad čega je bilo napisano *Crazy Governments*. Vidi Barber-Kersovan, str. 436–438. Pretenzija države na monopol nad antifašizmom – koji je bio njegova osnova legitimacije – ovde je očigledna.

72 Vidi *ibid.*, str. 437–438.

73 Vidi *ibid.*, str. 187–194. O odnosu prema citatima najrazličitijeg karaktera kod *Laibacha* vidi Johannes Ullmaier (1995): *Destruktive Coverversionen*. U: Testcard. Beiträge zur Popgeschichte, br. 1, str. 79–81.

Velika okupljen oko Milana Mladenovića i *Disciplina Kičme* oko Dušana (Koje) Kojića; oba benda nastala su raspadom *Šarla Akrobate*. Tekstovi pesama postali su ozbiljniji, muzički izraz tvrđi ili depresivniji.

Širom Jugoslavije popularni *Idoli* početkom 1982. na svojoj ploči *Obrana i poslednji dani* nastupili su sa srpsko-pravoslavnom simbolikom, a naslov na omotu odštampali ćirilničnim slovima, koji imaju konotaciju srpskog.⁷⁴ Iako je u tom trenutku jedna ovakakva igra još predstavljala jednu ambivalentnu provokaciju, a veteran *Idola* Vlada Divljan i danas instistira na tome da se jednostavno radilo o jednom građanskom odbijanju socijalističkih dogmi, album je izvan Srbije kod obožavalaca naišao na nerazumevanje.⁷⁵ I zagrebačko *Prljavo Kazalište* je od početka koketiralo sa hrvatskim patriotizmom.⁷⁶ Često kao nacionalističkom tumačenom pesmom *Mojoj majci* grupa je krajem osamdesetih podgrejavala nacionalističku atmosferu u Hrvatskoj; početkom devedesetih sa ratnim pesmama išla je na turneju po hrvatskoj dijaspori. Jačanje nacionalističkih tenzija kod grupa kao npr. *Grč* iz Rijeke evociralo je apokaliptične vizije krvavog kraja Jugoslavije, koje su ostvarene u marcijalnim pesmama kao što su *Noćas se Beograd pali* ili *Nož u mojoj ruci*.

RAČUNAJTE NA NAS! DRŽAVA I OMLADINA

Pankrti vs. Balašević

Jedan problem, koji pri eroziji socijalističke Jugoslavije ne treba potceniti, bio je sukob generacija.⁷⁸ Mladima, koji su svake godine na Dan mladosti slavljani kao budućnost socijalizma, sve teže je padalo da se identifikuju sa (partizanskim) idolima Drugog svetskog rata koji su izgradili socijalističku Jugoslaviju. Nekadašnji junaci osedeli su i polako su se povlačili. 1979. umro je otac samoupravljačkog socijalizma, Slovenac Edvard Kardelj.⁷⁹

74 Album je dobio ime po romanu Borislava Pekića (1977). Na omotu je bio oslikan jedan detalj sa odeće jedne ikone Sv. Nikole, koji podseća na kukasti krst. Vidi *Idoli: Obrana i poslednji dani*. Jugoton 1982. Prvobitnu ideju, reprodukciju Belog anđela sa freske u manastiru Mileševa, *Jugoton* je odbio. *Džuboks* je 1985. ploču ocenio kao najbolji jugoslovenski rok album 20. veka.

75 Vidi Mirković, str. 176–177.

76 Vidi Davorin Bogović (*Prljavo Kazalište*) u Kostelnik, str. 146. Bend je provocirao između ostalog i tabu temom homoseksualnosti.

77 Slušaj Rijeka-Paris-Texas. Helidon 1987 (Sampler).

78 I igrani film *Dečko koji obećava* (1981) predstavlja pank i novi talas / novi val kao sukob generacija. Istovremeno, film je neskriveni izraz seksizma, koji je u sceni latentno bio dominantan.

79 Vidi Mirković, str. 65.

Fotelje idealističkih osnivača i osnivačica socijalističke Jugoslavije zauzimali su sad „sivi aparatčici, ljudi bez ikakve suvisle vizije, nedorasli čak i utopijskim idejama svojih prethodnika.“⁸⁰ Diskrepancija između privatno izraženih mišljenja i javno prikazivanih sadržaja značajno je rasla. Ukočeni komunistički rituali nisu više delovali savremeno; parole su postale fraze bez smisla i nisu dopirale do onih kojima su bile upućene. Pesme panka i novog talasa / novog vala vraćale su ih – preterano afirmativno, ali sa prepoznatljivo ironičnom distancom – kao iskrivljen eho.

Mnogi partijski funkcioneri, uprkos liberalizaciji sedamdesetih godina, ostali su sumnjičavi prema rok muzici. Srpski kantautor Đorđe Balašević osvrnuo se na ove strahove 1978. u jednoj pesmi, vezanoj za tradiciju pesama radničkog pokreta. U ime cele jedne generacije Balašević garantuje da ratna generacija može da računa na mlade, čak i ako oni sviraju i slušaju rok: mladi su svesni partizanskog nasleđa i borili bi se za mir, ukoliko do toga dođe. Tako i naslov i refren pesme glase: Računajte na nas.⁸¹

Balašević očigledno nije računao na *Pankrte*, kojima je klanjanje režimu kao njihovoj meti za ismejavanje bilo dobrodošlo, posebno što je pesma u vreme Titove agonije i nakon njegove smrti puštana u svakoj prilici:

„Pogotovo u ovom, politički osjetljivom periodu, kada su se svih strana stizali iskazi najčvršće odlučnosti da ćemo, što god se dogodilo, ostati nepokolebljivi na Titovom putu, mediji su je agresivnim ponavljanjem pokušavali proglasiti himnom generacije, a ljubljanski punkeri na tu su salvu licemjerja odgovorili točno onako kako se nama činilo da treba.“⁸²

Album prvenac *Pankrta, Dolgcajt*, mladima je u prigušenoj atmosferi državne žalosti izgledao kao čamac za spašavanje, kojim su se štitili od preterane ozbiljnosti, koja je bila zahvatila njihovo okruženje.⁸³ Kao papagaji *Pankrti* su u svojoj pesmi ponavljali: *Računite z nam*⁸⁴. Dok je rečenica „računajte na nas“ kod Balaševića još imala ohrabrujuće značenje, *Pankrti* u svojoj verziji naglašavaju „z“ (tj. „s“), što u

80 Ibid.

81 Slušaj Rani Mraz: Računajte na nas/Strašan žulj. PGP RTB 1978.

82 Mirković, str. 115. Vidi i Janjatović (22001), str. 22.

83 Up. Mirković, str. 115.

84 Slušaj Pankrti: Dolgcajt. RTV LJ 1980.

datom značenju deluje skoro kao pretnja.⁸⁵

I kod *Pankrta* jedna grupa („mi“) obraća se jednog drugoj („vi“). Pesačinje jednom preteranom identifikacijom „nas“ sa očekivanjima sistema prema uzornoj omladini, naime: da grade puteve i pruge (implicitno: u okviru *omladinskih radnih akcija*), da učestvuju na sednicama (implicitno: Socijalističkog saveza omladine) i da odbijaju drogu.

Zbunjujuće deluje tek refren, koji u vidu preterano afirmativnih imperativa zahteva totalnu vlast „njih“ nad „nama“. Prividna nemoć „nas“ pritom se ukida u narednoj rečenici: „Predvsem pa: računite na nas“ – jer se ovde nagoveštava moguće uzvratanje „nas“, s kojim „oni“ moraju da računaju. U drugom delu nadmoćna sila „oni“ pesme isvrće se u paradoksnim stihovima kao „Vključte nas, isključte nas“ u jedan bespomoćan akcionizam: nebitno, da li se „oni“ odnose uključujuće ili isključujuće, ono „mi“ za „njih“ konačno deluje nedostižno.

Druge pesme *Pankrta* imaju istu tematiku i koriste se istim postupkom. U *Lepi in prazni* u stihovima poput „Ni več upanja, povozu ga je tank“ još jače se pokazuje da *Pankrtima* nije stalo jednostavno samo do jedne adolescentske pobune protiv „odraslih“. Delom nasilnom represijom različitih reformskih pokreta u Jugoslaviji, na koju se tenk ovde odnosi, došlo je do jednog zaustavljanja društva, koje su mladi osećali u vidu jedne gušeće dosade. *Pankrti* opisuju neprijatnost na obe strane: „Ni več akcije, bojite se nas. Kva bi se pretvarjal, hočete kopije vas. [...] Sami starci, ubil ste nas.“

Pank je za omladinu u tom trenutku bio jedna od malobrojnih mogućnosti za artikulaciju neslaganja i drugačijeg. Odlikovanjem albuma *Dolgcajt Pankrta* uglednom nagradom *Sedam sekretara SKOJ-a* „oni“ su zagrlili svoju buntovničku decu, težeći ka jednoj podeli omladine. Na pitanje zašto bend nije odbio nagradu, Gregor Tomc više od 20 godina kasnije odgovara:

„Vjerojatno znaš da je u drugoj Jugoslaviji bilo nemoguće bilo što javno raditi izvan političkog sistema. Stalno si na neki način surađivao s njima. Za nas bi bila totalna hipokrizija, da bi na jednoj strani pristajali na cenzuru, potpisivali ugovore i pravili druge kompromise, a onda, kad nam oficijelna hrvatska omladina ponudi neku nagradu, odjednom bi postali jako principijelni, ideološki

⁸⁵ Iskaz pesme je toliko jasan, da se Igor Mirković pogrešno seća naslova („Ne računajte na nas“). Up. Mirković, str. 115.

čisti kao suza i vrištali: ‚Ne, mi smo radikalni, mi smo borci protiv vašeg sistema!‘ [...] (M)i se nismo borili protiv sistema. Svirali smo rock muziku koja je imala izvjesne subverzivne konotacije – najviše zbog toga, jer su na vlasti bili politički paranoici – i u tome smo uživali. Da bi to mogli raditi, u svakidašnjem životu bili smo prisiljeni sa sistemom sklapati brojne dogovore i zbog toga nismo čak ni pretjerano patili.“⁸⁶

Iako je dodeljivanje nagrade izazvalo bučnu reakciju u konzervativnim krugovima,⁸⁷ podrška i afirmacija benda u korenu je sasekla njegov subverzivni potencijal. Sa izuzetkom scene u Sloveniji, koja se sve više radikalizovala, pank muzika u Jugoslaviji – na nivou radova kao i na nivou aktera – bila je manje kritička prema sistemu nego u kapitalističkim zemljama, a državne intervencije su se u najvećem delu prihvale.⁸⁸

Idoli: Maljčiki

Fotograf Dragan Papić kreirao je *Idole* kao sofisticiran umetnički koncept. Spretnim marketingom – brojnim fotografijama u omladinskoj štampu, jednom grafiti-akcijom u Beogradu i besplatnim singlom kao dodatkom u jednom izdanju *Vidika* – muzičari su mnogo pre svog prvog javnog nastupa postali poznati.⁸⁹ Televizijski urednici Boris Miljković i Branimir Dimitrijević za svoje prve rok emisije (*Rokenroler*) na TV Beogradu napravili su za pesmu *Idola, Maljčiki* jedan od prvih jugoslovenskih muzičkih video-spotova.⁹⁰

U njemu bend nastupa u odeći i izgledu birokrata pored odevenih radnika i jedne kolhoz-seljanke⁹¹ sa predimenzioniranim čekićima, sa belim platnom u pozadini, „kao da su sišli sa sovjetskih propagandnih plakata“.⁹² Ovom aluzijom na herojsku statu *Radnik i kolhoz-seljanka* (1937) Vere Ignateve Muchine parodira se staljinistička estetika. Ali i avangardna estetika ruskih konstruktivista i revolucionarnog pesnika

86 Gregor Tomc (*Pankrti*) u Kostelnik, str. 33–34.

87 Vidi Manca Košir (1982): Biti drugačiji, biti svoj. Usred zahuktalog života. U: *Danas*, 27.07.1982, str. 70.

88 O Sloveniji vidi Barber-Kersovan, str. 504–505; Barber-Kersovan skloni je potcenjivanju politizacije pank muzike i pank scena, kao i represije u kapitalističkim zemljama.

89 Vidi Mirković, str. 136–137.

90 Vidi *ibid.*, str. 143–144. Osim toga, oni su vizualizovali pesme *Malena (Idoli)*, *Niko kao ja (Šarlo akrobata)* i *Krokodili dolaze (Električni orgazam)*.

91 *Od kolektivnoe chozjajstvo*, rus. = kolektivna privreda. Prim. prev.

92 *ibid.*, str. 144.

Vladimira Majakovskija, čiji se, nekada tako bitan, karakter apela pobija jednim radnikom, koji se dosađuje i žvače žvaku, u spotu se svodi na pop dodatak.

Tekst se sastoji iz jedne neprekidne preterane afirmacije sorealističkog diskursa. Lirski subjekat opisuje svoj svet kao da je zaista kao na nekom propagandnom plakatu: pevajući radnik vredno radi i raduje se zbog svojih doprinosa isto kao i zbog bogate žetve i socijalističkih pobeda budućnosti.⁹³ Jedna strofa na ruskom pojačava vezu sa staljinizmom, koja je ovde verovatno svesno odabrana kao strategija da bi se zaobišle eventualne poteškoće sa cenzurom. Dekonstrukcijom socijalističke radne etike⁹⁴ ne napada se, međutim, samo staljinizam, već i – na ruskom primeru – socijalizam u celosti i time ideološka osnova socijalističke Jugoslavije.

Činjenica da je cenzura pesmu, čak i unutar jedne ustanove, naime *Radio Televizije Beograd (RTB)*, različito ocenila, nije baš doprinela stabilizaciji sistema: dok je naslov ostao isključen sa radija, video snimak već je išao na televiziji. Takve nedoslednosti cenzuru su postepeno vodile *ad absurdum*.

Afera nacističkog plakata

Tzv. afera nacističkog plakata dovršila je 1987. jednu za socijalističku državu konstitutivnu tradiciju – nošenje štafete na Dan mladosti. Po principu rotacije Republika Slovenija je bila na redu da koncipira omladinsku štafetu i poster za Dan mladosti, kao i da započne štafetu.⁹⁵

Oko grupe *Laibach* u međuvremenu se formirao umetnički kolektiv pod imenom *Neue Slowenische Kunst (NSK)*⁹⁶, koji je preuzeo strukturu političkog pokreta ili partije, i svoj rad zasnivao na manifestu *Laibacha. Novi kolektivizam*, jedna podgrupa *NSK*, na godišnjem konkursu predala je jedan nacrt plakata za Dan mladosti. Savezni odbor za obeležavanje Dana mladosti je odabrao taj predlog. Kasnije se otkrilo da se pritom radilo o modifikovanoj verziji jednog nacističkog plakata Richarda Kleina. Samo simboli su zamenjeni: nacistička zastava jugoslovenskom zastavom sa petokrakom, nemački orao iznad kukastog krsta golubom iznad jugoslovenskog grba i konačno jedna baklja štafetom.⁹⁷

93 Slušaj Maljčiki: Paket Aranžman. Jugoton 1981.

94 Vidi Barber-Kersovan, str. 341.

95 Up. Radonja Leposavić (ur.) (2005): *Vlastito iskustvo*. Beograd: Samizdat B92, str. 162.

96 *Neue slowenische Kunst* = nova slovenačka umetnost. Prim. prev.

97 Vidi opis i ilustracije u *ibid.*, str. 162 i str. 164–165.

Iako je plakat Richarda Kleina već bio prerađena verzija jednog norveškog postera za olimpijske igre iz 1932. godine, odbor je bio napadnut zbog toga što mu se dopala „fašistoidna estetika“.⁹⁸ Plakat *Novog Kolektivizma* bio je, istina, jedna uspešna retrospektiva identičnih optužbi na račun pankaa i *Neue Slowenische Kunst*, koja je provocirala jednu „paranoičnu reakciju od strane totalitarne kulture“.⁹⁹ Optužba protiv umetnika, međutim, ujedno se i završila na tome. To što nisu završili u zatvoru, umetnici pripisuju ojačanom slovenačkom civilnom društvu u rastućoj nezavisnosti Slovenije.¹⁰⁰

Afera nacističkog plakata ne dešava se slučajno u vreme kada je čak i Socijalistički savez omladine Slovenije kritikovao svečanosti povodom Dana mladosti. Tako je Predsedništvo Univerzitetske konferencije Saveza Socijalističke Omladine Slovenije 1986. zahtevalo:

„Mi mislimo da je krajnje vreme da završimo sa ovim zastarelim ritualima. [...] Zahtevamo da se štafeta i smotra na stadionu „Jugoslovenske narodne armije“ ukinu. Umesto „štafete mladosti“ mi predlažemo demonstracije nezaposlenih. Umesto smotre na stadionu preporučujemo skup protiv verbalnog delikta, protestne marševe protiv naoružavanja Jugoslavije, mitinge za stvaranje civilnog društva, itd.“¹⁰¹

Pošto se jugoslovenski omladinski savez nije mogao saglasiti sa jednim alternativnim predlogom Socijalističke omladine Slovenije, po kratkom postupku štafeta je ukinuta.¹⁰²

98 Up. Barber-Kersovan, str. 498.

99 Orig. cit.: „[...] paranoid reaction from the totalitarian culture [...]“ u Roman Uranjek (IRWIN). U: Leposavič, str. 163.

100 Vidi Roman Uranjek (*IRWIN*) u ibid., str. 163–164.

101 Cit. prema David Tasič: Štafeta, Rojstvo, življenje, smrt. U: *Mladina*, 19.12.1986; ovde cit. prema Barber-Kersovan, str. 499.

102 Up. ibid.

REZIME: DRŽAVNO POTPOMOĞNUT RASPAD DRŽAVE?

Nova omladinska kultura u Jugoslaviji je – u jednoj meri kao u nijednoj drugoj socijalističkoj zemlji – ne samo u najvećem delu tolerisana, nego je čak dobijala i podršku i tek time postala javni fenomen. Pri nastajanju pank a i novog talasa / novog vala sledeći faktori igrali su odlučujuću ulogu:

- Uvoz međunarodnog pank talasa na tri nivoa:

a) multiplikatori (putem radio stanica, novinskih članaka)

b) nosači zvuka (putovanjima u inostranstvo)

c) bendovi (domaći kopiranjem novog stila, strani turnejama po Jugoslaviji)

- Ciljana podrška mladih bendova infrastrukturom socijalističkih omladinskih saveza, koja nije bila okrenuta ka profitu (prostorije za probe, koncerte sale, omladinska štampa, festivali)

- Protekcija aktera

a) interna, od strane liberalnijih funkcionera u različitim organima i

b) javna, od strane intelektualaca na ključnim pozicijama državnih ustanova

- Nedoslednosti i slabljenje cenzure

- Konflikt generacija

- Kriza državnog socijalizma (*Solidarnost*), socijalističkih vrednosti, ekonomije i federativnog sistema (gubitak moći centra i slabost cele države)

Kao i na Zapadu, subverzivni potencijal muzike ubrzo je neutralizovan komercijalizacijom. Samo se u Sloveniji radikalizuje jedan elitni krug umetnika i intelektualaca oko grupe *Laibach*, kome u vezi sa sukobom oko „fašistoidne estetike“ – uprkos svim pokušajima represije i limitacije – uspeva da u aferi nacističkog plakata odnese pobeđu.

U Sloveniji dominira teza, da je oštra kritika pank a početkom osamdesetih godina izrodila sve ostale društvene pokrete.¹⁰³ Slavoj Žižek *Pankrte* opisuje čak kao „lokomotivu Slovenačkog proleća“¹⁰⁴. Gregor Tomc ovu ulogu odlučno odbija:

103 Up. Vlasta Jalušič (2002): Kako smo hodile v feministično gimnazijo. Ljubljana: Založba / *cf., str. 29.

104 Slavoj Žižek: Novi Sad. Začetak konca. U: Mladina, 15.07.1988, str. 11, cit. prema Barber-Kersovan, str. 515.

„Nije punk bio nikakav simptom dezintegracije samoupravnog socijalizma, što je prvi tvrdio Žižek i što su onda za njim svi ponavljali. Punk je bio muzika. Mislim da smo mi u Pankrtima previše voljeli samo muziku i bili kao ljudi previše autonomni, da bi htjeli sudjelovati u nekom agitpropovskom, novoljevičarskom projektu.“¹⁰⁵

I njegov kolega Peter Lovšin saglasan se s njim, da bend nije nastupao protiv sistema ili protiv Tita: „Mi recimo nikad nismo vikali dolje crvena buržoazija. Jer smo imali samo jednog pravog crvenog buržuja. A i za njim smo svi plakali.“¹⁰⁶

Bez obzira na to, tačna je tvrdnja Barber-Kersovan da je pank ironizirao političke stavove i time dekonstruisao ideološku supstancu socijalističkog samoupravljanja.¹⁰⁷ Alternativna kultura nastala iz muzičke scene zaista je dovela do pluralizacije životnih stilova; u kojoj meri je ovo doprinelo demokratizaciji društva, ostaje pod znakom pitanja – konačno, slabljenjem cenzure profitirale su nacionalističke struje.

Dalije početna strategija integracije panka u strukture socijalističkih saveza omladine – protiv otpora u sopstvenim redovima – bila zasnovana na centralnoj političkoj odluci i u kojoj meri su sve više nacionalistički delujuća republička rukovodstva nakon Titove smrti subverzivni potencijal muzičke scene ciljano koristili u svojoj borbi sa Beogradom, ostaje jedno otvoreno pitanje za dalja istraživanja, jer

„je socijalistički režim već bio dobrim delom oslabljen, mada ne u tolikoj meri da nije mogao scenu da natera na kolena, da ‚alternativnim‘ institucijama oduzme osnovu finansiranja ili ih čak zatvori. Pošto se to, međutim, nije desilo, može se pretpostaviti da establišmentu ili bar jednom delu uopšte nije bilo stalo da učutka alternativnu scenu.“¹⁰⁸

S nemačkog preveo:

Đorđe Tomić

105 Gregor Tomc (*Pankrti*) u Branko Kostelnik, str. 17.

106 Petar Pero Lovšin (*Pankrti*) u *ibid.* str. 48.

107 Up. Barber-Kersovan, str. 514.

108 *Ibid.*, str. 510.

Bibliografija:

- Barber-Kersovan, Alenka (2005): Vom "Punk-Frühling" zum "Slowenischen Frühling". Der Beitrag des slowenischen Punk zur Demontage des sozialistischen Wertesystems [Od „pank proleća“ do „slovenačkog proleća“. Prilog slovenačkog panka demontaži socijalističkog sistema vrednosti]. Hamburg: Krämer.
- Bavčar, Igor (ur.) (1985): Punk pod Slovenci. (Knjižnica revolucionarne teorije, 17). Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
- Bohn, Chris (1981): Elektricni Orgazam. Elektricni Orgazam. (Jugoton – Yugoslav import). U: New Musical Express, 08.08.1981, br. 28. [Faksimil na CDu: Električni Orgazam: Breskve u teškom sirupu. Vol. 1. Neobjavljeni live snimci ,80. Automat Records 2006]
- Ćurguz Kazimir, Velimir; Petrović, Milena (ur.) (1983): Drugom stranom. Almanah novog talasa u SFRJ. Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Gordy, Eric D. (1999): The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, str. 103–165.
- Horvat, Hrvoje (2005): Johnny B. Štulić. Fantom slobode. Zagreb: Profil.
- Jalušič, Vlasta (2002): Kako smo hodile u feministično gimnazijo. Ljubljana: Založba / *cf..
- Janjatović, Petar (ur.) (2008): Pesme bratstva, detinjstva i potomstva. Antologija ex yu rok poezije. 1967–2007. Novi Sad: Vega media.
- Janjatović, Petar (ur.) (2001): Ilustrovana YU Rock enciklopedija 1960–2000. Novi Sad: Prometej.
- Kostelnik, Branko (2004): Moj život je novi val. Razgovori s prvoborcima i dragovoljcima novog vala. Zaprješić: Fraktura.
- Košir, Manca (1982): Biti drugačiji, biti svoj. Usred zahuktalog života. U: Danas, 27.07.1982, str. 70–72.
- Kremer, Dragan (1982): Dossier. Brygada Kryzys. U: Start, br. 342, 22.04.1982, str. 70–73.
- Leposavić, Radonja (ur.) (2005): Vlastito iskustvo. Beograd: Samizdat B92, str. 162–165.
- Lovšin, Peter; Mlakar, Peter; Vidmar, Igor (ur.) (2003): Punk je bil prej. 25 let punka pod Slovenci. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Mirković, Igor (2004): Sretno dijete. Zaprešić: Fraktura.
- Nikolić, Bratislav (28.12.2004): Na slovo, na slovo...Pank. URL: http://www.b92.net/kultura_old/index.php?view=32&did=6182, poslednji pristup: 05.05.2009.
- Ramet, Pedro (1988): The Rock Scene in Yugoslavia. U: *Eastern European Politics and Societies*, god. 2, br. 2, 396–410.
- Ramet, Sabrina Petra (1991): *Social Currents in Eastern Europe. The Sources and Meaning of the Great Transformation*. Durham: Duke University Press, str. 212–239.
- Ramet, Sabrina Petra (1992): *Balkan Babel. Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*. Boulder: Westview Press, str. 126–151.
- Ramet, Sabrina Petra (1994): *Shake, Rattle, and Self-Management. Making the Scene in Yugoslavia*. U: Ramet, Sabrina Petra (ur.): *Rocking the State. Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press, str. 103–132.
- Rossig, Rüdiger (02.11.2003): YU-Rock. A Brief History. URL: <http://www.balkanrock.ruediger-rossig.de/YURock-vert.html>, poslednji pristup: 16.09.2009.
- Savić, Sava; Todorović, Igor (22006): *Novosadska punk verzija. Prilog istoriji novosadske punk-hardcore scene*. Novi Sad: Ustanova Studentski kulturni centar.
- Škarica, Siniša (2005): *Kad je rock bio mlad. Priča s istočne strane (1956-1970.)*. Zagreb: V. B. Z..
- Tomc, Gregor (1994): *The Politics of Punk*. U: Benderly, Jill; Kraft, Evan (ur.): *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*. New York: St. Martin's Press, str. 113–134.
- Tomc, Gregor (2004): *We Will Rock YU. Popular Music in the Second Yugoslavia*. U: Đurić, Dubravka; Švaković, Miško (ur.): *Impossible Histories. Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918-1991*. Cambridge, Massachusetts; London: MIT Press, str. 442–465.
- Ullmaier, Johannes (1995): *Destruktive Cover-Versionen [Destruktivne verzije naslovnica]*. U: Testcard. Beiträge zur Popgeschichte, br. 1, str. 60–87.
- Ullmaier, Johannes (1999): *Paratexte im Pop. Ein Text über das Beiwerk zum Text [Paratekstovi u popu. Jedan tekst o prilogu tekstu]*. U: Testcard. Beiträge zur Popgeschichte, br. 7, str. 54–93.
- Vučetić, Radina (2006): *Rokenrol na Zapadu Istoka. Slučaj Džuboks*. U: *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1-3, str. 71–88.

Vladan Jeremić

POLITIKE VIZUELNIH REPREZENTACIJA I INTERPRETACIJA ARHIVA JUGOSLOVENSKOG PANKA I NOVOG TALASA (1979-1984)¹

Dve izložbe pod naslovom “Poslednja pobuna I i II”² koje su krajem 2007. i početkom 2008. godine predstavljene u Beogradu, imale su nameru da prikažu autentičnu vizuelnu dokumentaciju beogradskog panka i nju vejava. Organizator je bio Dom omladine Beograda, a autor izložbi urednik muzičkog programa Dragan Ambrozić. Kao urednik likovnog programa Doma omladine Beograda bio sam kustos izložbe i bavio sam se delom projekta koji se bavio samom vizuelnom prezentacijom izloženih eksponata. Materijali su dobijeni od pankera iz tog perioda koji su bili aktivni u grupama kao što su: Totalna destrukcija, Disstress, Radnička kontrola, Pasta ZZ, Krvna zrnca, Petar i Zli vuci, TV Moroni, Bezobrazno zeleni, Nekrofilija, Berliner Strasse, Disinfect, Arhivska Zabava, Kazimirov kazneni Korpus, itd. A ljudi koji su učestvovali u sakupljanju materijala i doprineli konstrukciji ovog arhiva bili su tadašnji akteri i članovi muzičkih sastava kao što su: Aleksandar Zoograf, Vladimir Arsenijevic Vlajsa, Rosa, Djordjo Obradovic Gvido i Peca Panker.

Autor Dragan Ambrozić u svom tekstu, a o razlogu za pokretanje ovog projekta piše: „[...] Nastavak izložbe autentičnog grafičkog materijala koji je nastao kao deo pank i nju vejav scene u Beogradu, otkriva nesvakidašnju likovnu zaostavštinu, sačinjenu od proizvoda samih aktera muzičke scene – članova grupa, autora fanzina, plakata i dokumentarnih fotografija. Nju vejav i pank su predstavljali prvi pravi prodor našeg autentičnog rokenrola u kulturni život Beograda, a suštinski novi kvalitet kulturnom životu Beograda, koji su pre trideset godina doneli sa sobom, dao je temelje modernom kulturnom životu kakvog smo znali osamdesetih. Nikakav povratak ovim temeljima savremenog građanskog života kod nas nije moguć, ako se ne uspostavi odnos sa osnovnom maticom iz koje su direktno proistekla sva ključna subkulturna gradska zbivanja u poslednje tri decenije.“ Izložbe su prenesene u Indiju, Novi Sad,

1 Ovaj tekst je dopunjena verzija mog istoimenog izlaganja u sklopu projekta *Konferencija: 1968 i novi socijalni pokreti u Jugoslaviji*, tokom juna 2009. godine u Novom Sadu.

2 Kao relevantni izvori i materijali za ovaj tekst poslužili su neformalnih intervju i e-mail prepiske sa jednim brojem istorijskih aktera i akterki, te realizacija izložbi „Poslednja pobuna I i II“ 2007. i 2008. godine u Beogradu, na kojima sam radio kao urednik likovnog programa Doma omladine Beograda.

Zrenjanin, Šabac, Niš i Rumu i imale veliki uspeh kod publike, i pored toga što su se pojavili kritični glasovi pojedinih istorijskih aktera. Projekat je započet, ali još uvek nije sistematično dovršen. Polovina vizuelnog materijala još uvek nije u potpunosti izložena, a kritički diskurs nije proizveden.

Da bi se položaj pank a i novog talasa, posebno u okviru interpretacija nadolazećih istorijskih događaja u Jugoslaviji uspešno sagledao, potrebno je osvrnuti se na period nakon 1968. godine, koji je karakterisala izgradnja novih kulturnih paradigmi i punktova. Ovi punktovi su funkcionisali kao otvorena mesta u kojima su se uobličavale nove kulturne prakse. Jedno od takvih novokreiranih mesta je bio i Studentski kulturni centar u Beogradu. Takoreći klima kulturnih promena, koja je nastala nakon studentskih protesta 1968. godine, dovela je do stvaranja neo-avangardnih umetničkih praksi i sistematičnog prepoznavanja novih vrednosti (npr. početak konceptualne umetnosti u Jugoslaviji, zatim kritičko pozorište, književnost i film krajem 60-ih i početkom 70-ih godina). Stvaranje Studentskog kulturnog centra i transformisanje bivše namene ove zgrade (zgrada u kojoj je smešten SKC je bivši Dom udbe, kao i bivši Oficirski dom vojske Kraljevine Jugoslavije u periodu između dva svetska rata), jesu pre svega politička odluka rukovodstva da se mladima obezbedi prostor za kulturne aktivnosti i kontrolisana vidljivost u samom centru grada, odvojenog od Studentskog grada u Novom Beogradu.

SKC počinje da se formira kao mesto gde se liberalne i kritičke leve ideje, nadahnute hipi pokretom i *new age* idejom ispoljavaju kroz kulturno-umetničke aktivnosti. Ukratko, tadašnja aktivnost mladih se pozicionira kroz prizmu kulturne produkcije savremene zapadne kulture i umetnosti. SKC takođe predstavlja i jedan test-sajt (ili „kulturni geto“ u odnosu na ono što u jednoj široj jugoslovenskoj produkciji, u medijima ili u generalnoj kulturoj politici, koju zastupaju neki potpuno drugačiji faktori u poslednjoj deceniji postojanja SFRJ), u kome se pod direktorskom palicom Dunje Blažević realizuju programi i izmešta polje kulturnog delovanja. Ovde deluje grupa konceptualnih umetnika (umetnička petorka na čelu sa Marinom Abramović), i veliki broj marginalizovanih umetnika. Mladi umetnici počinju da se pojavljuju u drugačijem kontekstu i preispituju pozicije umetnika u medijima i delovanje umetnika kao autora (Dragan Papić i Goran Đorđević). Ovaj pokret početkom 70-tih utiče na mlađe umetnike i muzičare čije se interesovanje vezuje za pank i novi talas. U SKC-u se pokreće i prva prodajna galerija koju je vodio Slavko Timotijević, jedan od tadašnjih urednika programa. U pomenutoj prodajnoj galeriji SKC-a, ali i u velikoj

galeriji SKC-a koju je vodila Biljana Tomić, krajem 70-tih i početkom 80-tih godina organizuju se i prve izložbe vizuelne kulture pank: stripovi, fanzini, fotografije i plakati. Fragmentarno i disperzivno, rađaju se ideje i afiniteti, preuzimaju se trzišne koncepcije popularne kulture, težeći svojevrsnom „liberalnom okviru“.

Pank se u Beogradu i Novom Sadu izmigoljio kasne 1976. godine, a prvi tadašnji beogradski koncerti organizovani su u SKC-u, Staroj pivari u Skadarliji i u Likovnoj akademiji u klubu Akademija. Okupljanje beogradskih pankera je započelo u Nušićevoj ulici u centru grada, i to zbog jedinog dragstora koji je radio do ponoći. Nije bilo lako doći do nove pank ploče, mada je putovanje u zemlje zapadne Evrope i SAD bilo moguće bez viza i stresa. Neki su putovali u London da kupe nove „modne asesoare“. Pank oprema se nije mogla kupiti u specijalizovanim radnjama, jer takve radnje nisu ni postojale u Jugoslaviji. Postojeći princip je bio „uradi sam“, kao famozno i kreativno rešenje. Npr. metalni lanac oko vrata preuzet je iz toaleta sa ručke za pustanje vode, a obične kožne jakne bušene su zatvaračima od flaša umesto nitnama. U člancima tadašnjih malobrojnih tabloida pankeri su deklarirani kao blesava i zastranela omladina.

Beogradski pankeri su više bili preokupirani fenomenološkom i estetskom karakteristikom pank, a manje političnošću i ideologijom pokreta. Stoga je teško govoriti o nekakvim raznorodnostima i suptilno definisanim političkim zastupanjima pank pravaca, kao npr. u zapadnoj Evropi i SAD, gde je pank izvorno i nastao. Politika koju su protagonisti pank zastupali je bila i ostala različita. Prilično negativna u svojoj desnoj varijanti, sa vidljivim deficitom grupa kao što su u to vreme bili npr. Crass i druge antikapitalističke grupe zapada.

Kasnih 70-tih se zahuktava reklamna industrija sa promocijom konzumerizma i konačno skoro svaka porodica ima mogućnosti da kupi televizijski aparat u boji. Osamdesete donose estradni šoubiznis, menadžerski pionirizam i građenje mita o slobodnom preduzetniku, te imidžu kao bitnom faktoru medijske reprezentacije. Ovu deceniju karakteriše nekritičko idealizovanje visokog standarda konzumentske kulture, a nacionalistički oktopod isplivava na medijsku površ. U zenitu pank 1980. godine, u prelomnoj godini u kojoj umire državni i partijski vođa Josip Broz Tito, postalo je jasno da je jugoslovenski socijalizam na izmaku. Postavlja se još uvek nerazjašnjeno pitanje, koliko je pank u Jugoslaviji kao buntovni anti-establišment mladih bio okrenut protiv jugoslovenskog identiteta?

Izvor problema i konfuzija koje nastaju oko ideja vezanih za pank pokret jeste u

stavu njegovih protagonista prema tržištu, medijima, kao i nekritičkom sagledavanju popularne i konzumentske kulture. Sama fenomenologija pank-a kao mode, eksperimenta u mediju i popularnoj kulturi, bio je protagonistima i protagonistkinjama daleko važniji faktor od klasnog ili političkog faktora. Fotograf Dragan Papić sebe smatra jednim od rodonačelnika beogradskog novog talasa. Papić navodi kako je strategijama komunikacione gerile u medijskom prostoru toga vremena prouzrokovao niz subverzija. On pokreće projekat, a izdaje se i istoimeni muzički album „Artistička radna akcija“. Papić je zaslužan i za formiranje sastava „Dečaci“, koji kasnije menja ime u Vokalno-instrumentalni sastav „Idoli“. Neki od članova nekadašnje novotalasne grupe „Idoli“ danas vode jednu od najmoćnijih, surovo liberalnih marketinških agencija u Srbiji, onu koja kreira političku realnost u medijima.

Politička neartikulisanaost u smeru kritičkog levog diskursa, te deficit istinskih anarho-pank bendova i aktivnosti iz perioda izvornih konstrukcija, doveli su do tragičnih okolnosti zbog kojih je praktično izbrisana, tragično stradala ili transformisana, većina glavnih aktera i akterki pomenute scene. Fudbalski stadioni su bili iskorišćeni u političkoj borbi, a mnogi desno orijentisani pankeri-navijači uvučeni ratne okolnosti. Njihova politička inercija je bila zamenjena desničarskim političkim stavovima i radikalnom mržnjom koja je od druge polovine osamdesetih godina bila gurana od strane nacionalističkih medija. Afera iz Subotice iz 1981. godine sa grupom „Četvrti rajh“, te kasniji nesporazumi jugoslovenskih medija sa slovenačkom grupom „Lajbah“, otkrivaju na koji način je post-moderna estetika medijskog diskursa 80-tih kao i kritika samoupravnog socijalističkog sistema zapravo bila zastupljena i u svojoj suštini nazalost opozitna anarho-panku.

Sestrinstvo i jedinstvo?
Feminizam u Jugoslaviji

Marijana Stojčić

PROLETERI SVIH ZEMALJA – KO VAM PERE ČARAPE? FEMINISTIČKI POKRET U JUGOSLAVIJI 1978-1989

Prekretnica za razvoj feminističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji bila je međunarodna konferencija „DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?“ u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu 1978. godine, koju su organizovale žene iz Beograda, Zagreba, Sarajeva i Ljubljane. To je prvi feministički događaj feminizma drugog talasa u istočnoj Evropi.

Iako na prostorima koje danas imenujemo kao prostor bivše Jugoslavije postoji tradicija ženskog organizovanja još od 19. veka, nakon (samo)ukidanja Antifašističkog fronta žena 1953. godine do konferencije „Drug-ca Žena“, žensko pitanje je gotovo potpuno potisnuto sa društvene scene.

Položaj žena u Srbiji tokom 19. veka, potom u kraljevini Jugoslaviji u prvoj polovini 20. veka, kao i njihovo organizovanje ne razlikuje se bitno od položaja žena u svetu i problema koje su one želele da reše.¹

Istorijski, ženski pokret se i na jugoslovenskim prostorima² razvija kroz organizovanje ženskih društava čije su osnovne delatnosti u početku vezane prvenstveno za humanitarni rad i pomoć siromašnima, posebno ženama i deci. Za mnoge žene srednjeg i višeg sloja upravo je zalaganje za siromašne i potlačene postalo prva faza i sredstvo njihovog angažovanja u korist sopstvenog roda. Ukoliko su neke od tih organizacija i sadržavale poneku od feminističkih ideja, ona je ostajala u drugom planu ili je potpuno zanemarena.

U Austrougarskoj je od druge polovine 19. veka aktivno radilo mnogo ženskih društava, u početku organizovanih na *nacionalnoj*³ ili konfesionalnoj osnovi. Prve

1 „Feminizam se kod nas javlja početkom sedamdesetih godina, kao odjek opšteg pokreta za oslobođenje žene, koji je krajem šezdetih godina idejno pobedio u Evropi, a u Americi bio i delimično primenljiv. On je dopro u doba kad u nas započinje rad na preobražaju društva, a kreće ga, kao nerazdvojan deo novog socijalnog programa, sam Svetozar Marković. Sa ostalim reformističkim idejama novog socijalnog pokreta, on je i ideje o ženskoj emancipaciji prihvatio od Rusa, od svog učitelja Černiševskog, i pokušao je da ih prenese i raširi kod nas“. U: Ljubica Marković (1934): Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini. Beograd: Narodna misao, str. 4.

2 Opširnije o istoriji ženskog pokreta na našim prostorima videti u: Neda Božinović (1996): Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. Beograd: Devedesetčetvrti; Žene u crnom.

3 Pojmovi „nacionalno“, odnosno „nacija“ ovde su korišćeni verovatno radi distinkcije različitih etničkih

ženske organizacije bile su nacionalne ili verske. Formiranje organizacije u okviru jedne nacije povlačilo je za sobom formiranje istih ili sličnih u drugim *nacijama*. Značajno je naglasiti da se kod gotovo svih humanitarnih ženskih organizacija može naći značajan broj ekumenskih akcija. Štaviše, u okviru jedne nacionalne humanitarne organizacije, mogu se naći članice drugih *nacija*.

Do Prvog svetskog rata na celokupnom jugoslovenskom prostoru postoji široka mreža humanitarnih ženskih organizacija koje međusobno sarađuju.

Nakon Prvog svetskog rata na Balkanu je stvorena nova država – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (koja 1929. postaje Kraljevina Jugoslavija). Položaj žena bitno se razlikovao u zavisnosti od nacije i religije, kao i od zemlje u kojoj su živele pre stvaranja nove države. Zakonska regulativa je takođe krajnje šarolika.

U svim zemljama, ranije osnovana ženska društva obnavljala su svoj rad. Na inicijativu *Srpskog naroda ženskog saveza* (osnovanog 1906.) održan je njihov prvi kongres u Beogradu 1919. godine na kome je osnovan *NARODNI ŽENSKI SAVEZ SRPKINJA, HRVATICA I SLOVENKI*. Savez je okupio sva nacionalna, prosvetarska i humanistička društva, njih oko 200, na jednoj širokoj platformi koja je podrazumevala rad na razvijanju humanog, etičkog, kulturnog, feminističko-socijalnog i nacionalnog rada.

Savez se po osnivanju učlanio u *International Council of Women (ICW)* u čijem je radu aktivno učestvovao i prilagođavao se tadašnjim međunarodnim feminističkim standardima, zalažući se za obrazovanje žena, pravo glasa i izjednačavanje žena i muškaraca u svim oblastima društvenog života. Kasnije menja ime u *Jugoslovenski ženski savez*.

Uopšteno, između dva svetska rata, organizovanje žena se može razvrstati kroz dve glavne struje – u okviru radničkog pokreta i kao zaseban građanski pokret. U nekoliko navrata (kao što je zajednička akcija u kampanji za pravo glasa 1935.) zajedničke aktivnosti su brisale ideološke razlike.

Sa početkom Drugog svetskog rata ženske organizacije prestaju sa radom, ali se žene samoinicijativno okupljaju i aktivno uključuju u borbu za oslobođenje zemlje

grupa. S obzirom da je reč o 19. veku, periodu u kome je proces stvaranja moderne nacije, odnosno moderne (nacionalne) države još bio u toku, kasnije etničke i/ili nacionalne kategorije (Srbi, Hrvati, Slovenci, itd.) ovde su primenjene na različite (etničke) grupe, verovatno sa ciljem da se istakne postojanje drugih identiteta, kao i da se prikaže kako su „nacionalni“ identiteti u kontekstu „ženskog pitanja“ bili manje bitni ili čak nebitni. (Prim. uredništva)

kroz učešće u oružanim akcijama i rad u pozadini.⁴ Iz mreže ženskih organizacija koje su formirane u gotovo svim oslobođenim, a delimično i na neoslobođenim teritorijama, 1942. godine nastaje Antifašistički front žena (AFŽ). Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a, od 5. do 7. decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu, prisustvovao je i Josip Broz, što je simbolički bilo izuzetno važno. Konferenciju je ocenio kao istorijski događaj u borbi za ravnopravnost žena i istakao doprinos žena u borbi za oslobođenje zemlje: „Sve ono što danas čini naša vojska jeste 90% zasluga i naših junačkih žena Jugoslavije“.⁵ Takođe, govorio je o ciljevima AFŽ-a : ne samo pobjeda nad okupatorom, već i borba za konačno oslobođenje žena. Antifašistički front žena je bio kanal preko koga su žene artikulisale svoje zahteve za ravnopravnošću sa muškarcima u svim oblastima društva.

Nakon rata,⁶ pored mnogobrojnih zadataka koje je AFŽ sebi postavljao u obnovi i izgradnji zemlje, u centru njegove pažnje bilo je nastojanje da se celokupno posleratno zakonodavstvo zasnuje na principima ravnopravnosti žena i suprotstavljanje pokušajima polne diskriminacije. Početkom pedesetih godina osnivaju se i posebna ženska društva. Do svog utapanja u Socijalistički savez radnog naroda, AFŽ je predstavljao značajan društveno-politički faktor.

Ubrzo je Antifašističkom frontu žena zamereno da se suviše bavi političkim radom, pa je na svom Četvrtom kongresu 1953. godine, samoukinut. Umesto njega, osnovan je *Savez ženskih društava*, čiji primarni zadatak je bio prosvjećivanje seoske žene.

Ovo nije prošlo bez otpora. Mnoge od delegatkinja su ovo doživele kao degradiranje ženskih organizacija i samih žena. Kako Neda Božinović piše: „Dugo nakon toga žene su, naročito na selu, često rukovodećim ženama prebacivale ,što ukidoste naš AFŽ‘. Pričale su kako njihovi muškarci likuju: ,dosta je vašeg bilo!‘; ili ,gotovo je, gotovo!‘; ili ,nema više!‘. Isticale su da se muškarci stalno, imaju svoje kafane, fudbal, pa i Narodni

4 Jugoslavija je u ratu od 1941-1945 izgubila 1 700 000 stanovnika – od toga oko 600 000 žena. Računa se da je u Narodno-oslobodilačkom pokretu na razne načine učestvovalo oko 2 000 000 žena. U vojnim jedinicama bilo je oko 110 000 žena. Oko jedne petine njih je dobilo oficirske ili podoficirske činove. Od 305 000 poginulih boraca 25 000 su bile žene, a od 405 000 ranjenih 40 000 bile su žene. Videti više u: Božinović, str. 150. (Kako je broj žrtava u istoriografiji često predmet rasprave, i u odnosu na ovde navedene brojke treba zadržati određenu kritičku distancu, odnosno uporediti je sa drugim, novijim podacima. Prim. uredništva)

5 (1943): Drug Tito nama i o nama. U: Žena danas, br. 31, str. 3.

6 AFŽ je predstavljao žene Jugoslavije u međunarodnom pokretu žena i jedan je od osnivača Međunarodne demokratske federacije žena. Ukinut je na IV kongresu 1953. kao posebna ženska organizacija. Različite organizacije i društva koja se bave pitanjima od interesa za žene ujedinile su se u Savez ženskih društava Jugoslavije, iz koga je nastala Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije. Osnovana je 1961. u Zagrebu. Delovala je u sastavu SSRNJ (Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije).

front, dok njih više niko ne okuplja, a željne su da što god čuju i da razgovaraju o svojim „ženskim stvarima“.⁷ Nestanak AFŽ-a označava put postepenog vraćanja žena domaćinstvu, napuštanja političke aktivnosti i kraj intenzivnog zanimanja za menjanje odnosa među polovima u porodici i društvu.

Treba imati u vidu da je partizanska borba za oslobođenje od nacističke okupacije jedan od utemeljivačkih mitova nove države. Epska borba protiv okupatora bila je deo popularne mitologije, promovisana kroz filmove, knjige, muziku i zvanična izdanja. Doprinos žena kroz aktivno učešće u borbi i rad u pozadini predstavlja važan deo socijalističke retorike.

Za razliku od toga, istorija predratnog ženskog pokreta i ženskih organizacija gurnuta je u zaborav. Tek kasnih sedamdesetih, novi feminizam otkriva ponovo i taj deo istorije ženskog organizovanja. On se razvija u opoziciji sa državnim (zvaničnim) feminizmom koji je negirao bilo kakvu potrebu za autonomnim ženskim organizacijama, smatrajući da će rešenje klasnog pitanja biti istovremeno i rešenje „ženskog pitanja“⁸. Po tome, socijalizam sam po sebi rešava i pitanje ravnopravnosti žena; a feminizam je nepotreban, buržoaski i „uvezen iz inostranstva“.

Period od 1950. do 1970. je period ekonomskog prosperiteta i rasta životnog standarda u SFRJ; a od šezdesetih i otvaranja granica i ukupne liberalizacije društva, sa konstantnim rastom broja žena koje su se uključivale na tržište rada.⁹

Plaćeni rad i obrazovanje žena (praćeni vrlo naprednom zakonskom regulativom) viđeni su kao najvažniji faktori emancipacije žena.¹⁰ Žene Jugoslavije su prvi put učestvovala na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1945. godine. Ustavom iz

7 Božinović, str. 174.

8 O odnosu feminizma i leveice videti više u: Marilyn J. Boxer (2007): *On the Socialist Construction and International Career of the Concept Bourgeois Feminism*. U: *American Historical Review*, Vol. 112, No. 1, str. 131–158.

9 „Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih u društvenom sektoru pokazuje stalan porast: 1945. godine iznosilo je 29,3%, 1982. godine dostiglo je 36,5%, a u 1986. godini 38,0%. Ovo je učešće uporedivo sa podacima za razvijene evropske zemlje. Međutim, učešće žena u ukupnom broju zaposlenih veoma je različito kad se posmatraju pojedini delovi naše zemlje. Dok u SR Sloveniji ono iznosi 45,8%, u SR Hrvatskoj 40,9%, dotle je u SR Makedoniji 34,7%, SR Crnoj Gori 35,6% i SAP Kosovu 22,1%“. Podaci iz *Izveštaja SFRJ o primeni konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*, jun 1983. str. 18 i SGJ za 1986, „Statistički bilten SZS“ broj 15777, 1986, cit. Prema: Slobodanka Nedović (2005): *Savremeni feminizam / Položaj i uloga žene u porodici i društvu*. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija; Centar za slobodne izbore i demokratiju, str. 108.

10 „Nakon II svetskog rata broj nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina se konstantno smanjivao, pa je prema popisu stanovništva 1948. godine bilo je 26,7% nepismenih ljudi, od čega 15% muškaraca i 37,5% žena. Godine 1981. beleži se 10,8% nepismenih, pri čemu je udeo žena u ukupnom broju nepismenih bio četiri puta veći nego udeo muškaraca, a prema popisu iz 1991. godine procenat ukupnog broja nepismenih

1946. potvrđena je ravnopravnost žena u svim sferama društvenog života.¹¹ U svim zakonima koji su kasnije donošeni strogo je poštovan ovaj princip. Kroz zakon o braku [1946] izjednačen je položaj žena i muškaraca u braku, zakonima iz oblasti porodičnog prava iz 1947. izjednačena su prava bračne i vanbračne dece, zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je i osiguranje za sve rizike, što je obuhvatalo i plaćeno porodiljsko odsustvo i ostvarivanje prava na penziju pod istim uslovima i za žene i za muškarce, iako su žene ranije odlazile u penziju. Pravo na abortus je omogućeno zakonom iz 1951., Ustavom iz 1974. ženi se garantuje puno pravo na slobodno rađanje, a od 1977. dozvoljen je abortus bez ikakvih ograničenja do deset nedelja starosti ploda. U tadašnje jugoslovensko zakonodavstvo ugrađene su sve međunarodne konvencije koje se odnose na položaj žene.

Istovremeno postoje značajne razlike u nivou razvijenosti jugoslovenskih republika, između mogućnosti i kvaliteta života u razvijenim i nerazvijenim, ruralnim i urbanim krajevima zemlje. Nakon Ustava iz 1974., pojavljuju se i razlike u zakonskoj regulativi pojedinih pitanja između jugoslovenskih republika.

Uprkos naprednim zakonskim rešenjima i proklamovanoj ravnopravnosti muškaraca i žena, realnost svakodnevnog života bila je drugačija.¹² Predstava o dvostrukoj ulozi žene kao radnice i majke, kao one koja je primarno odgovorna za reprodukciju i porodicu, zapravo nikad nije dovedena u pitanje, što je rezultiralo dvostrukom opterećenošću žena, na radnom mestu i obavezama u kući. U to vreme naporedo opstaju i spajaju se dve predstave žene – žena kao „socijalistički radni čovek“ u javnoj sferi, sa zapadnom potrošačkom predstavom ženstvenosti u privatnoj sferi.

se smanjio na 6,2% pri čemu je udeo žena i dalje ostao veoma visok, čak 10% u odnosu na 2,2% muškaraca.“ U: Sanja Čopić: Položaj i uloga žene u društvu / Socio-ekonomske osnove položaja žene u društvu. U: Sanja Čopić; Brankica Grupković; Gordana Lazić i dr. (2001): Žene u Srbiji / Da li smo diskriminirane? Beograd: Sekcija žena UGS *Nezavisnost*; ICFTU CEE Women's Network, str. 29.

11 „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života“. U: Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine, član 24.

12 Pozivajući se na podatke objavljene u *Biltenu SZS* (br. 1181 iz 1981. godine) o visini primanja zaposlenih prema polu i kvalifikaciji za 1976. godinu, Slobodanka Nedović piše: „Prosečan lični dohodak žena niži je od prosečnog ličnog dohotka muškarca (sa odgovarajućom stručnom spremom) u svim delatnostima osim vodoprivrede. U industriji ove razlike se kreću od 11% u grupi nekvalifikovanih, do 33,8% u grupi kvalifikovanih, 32,6% kod visoko kvalifikovanih i 21,7% kod radnika sa visokom stručnom spremom, u korist muškaraca. Ovi podaci ukazuju na postojanje izvesnog oblika diskriminacije žena, koje teže dobijaju rukovodeće funkcije, duže čekaju na unapređenje i uopšte, ima ih znatno manje na složenijim, odgovornijim, pa time i bolje plaćenim mestima. Nepisano je pravilo da se čak i u radnim organizacijama sa velikom većinom ženske radne snage na rukovodećim mestima nalaze muškarci.“ U: Nedović, str. 110.

Dominantna ideologija svakodnevnog života je potrošačka. S druge strane, ne postoji bilo kakav značajniji feministički pokret, niti problematizovanje rodnih odnosa u društvu. Nasilje nad ženama kao tema, takođe ne postoji u javnom prostoru.

Predstava jugoslovenske žene kao „oslobođene“ i „pozapadnjačene“ zapravo oslikava iskustvo žena srednje i više srednje klase iz urbanih središta; iskustvo većine onih (muškaraca i žena) iz u ruralnih i *rurbanih* krajeva nikad nije našlo svoje mesto u mitologizovanoj slici o društvenom napretku. Taj jaz između centra i periferije je takođe ključan za razumevanje pozicije žena koje su organizovale konferenciju, kao i daljeg razvoja feminističkih grupa i samog pokreta u Jugoslaviji u godinama koje će uslediti.

Sredina sedamdesetih je vreme u kom drugi talas feminizma prodire na prostore tadašnje Jugoslavije. Generacija mladih obrazovanih žena iz urbanih centara, kao što su Zagreb i Beograd, činila je jezgro novog feminističkog pokreta ranih sedamdesetih. Ove žene su imale pristup obrazovanju, zaposlenju, ali su iskusile i razliku između proklamovane ravnopravnosti muškaraca i žena i svakodnevnog života: seksizma u privatnoj sferi, na tržištu rada i akademskoj karijeri. Na svojim putovanjima po zapadnoj Evropi i SAD, one se sreću sa feminističkim pokretom i feminističkim teorijama, prevode i ispituju primenljivost feminističkih teorija i iskustava u jugoslovenskom kontekstu.

Istovremeno, kao i feministički pokret u zapadnoj Evropi, ni novi feministički pokret u tadašnjoj Jugoslaviji ne bi bio moguć bez previranja '68 i treba ga sagledavati i iz perspektive studentske pobune, ali i intenzivne intelektualne debate o marksizmu i alternativama kapitalizmu i staljinizmu u krugovima levičarskih disidenata (okupljenih oko časopisa *Perspektive* i *Praxis* i Korčulanske letnje škole), koja se odvijala od ranih šezdesetih.¹³

13 "They [... students] also had access to books and texts of critical intellectuals in the East and the West. The works of Herbert Marcuse, for example, one of the intellectual founders of the New Left, was published in Serbo-Croatian from 1965 on. Other works of philosophers from the Frankfurt school were also widely published. In the magazine *Praxis*, which was edited by university professors in Belgrade and Zagreb, the discourses of the New Left were discussed. At an annual summer school on the Croatian island of Korčula near Dubrovnik, critical intellectuals including Marcuse, Erich Fromm, Lesek Kolakowski and Ernest Mandel were frequent guests. Every year between 1964 and 1974, hundreds of Yugoslav students were able to participate in discussions with them." (prevod na engleski). U: Božidar Jakšić: *Praxis* i Korčulanska ljetnja škola. Kritike, osporavanja, napadi. Cit. prema: Boris Kanzleiter; Krunoslav Stojaković (2008): 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste zwischen Ost und West" U: Boris Kanzleiter; Krunoslav Stojaković (ur.): 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde in Jugoslawien, 1960-1975. Bonn: Dietz, str. 15.

Ovo je vidljivo i u studentskim zahtevima '68. Studentski pokret svoje zahteve artikuliše unutar okvira zvanične ideologije, ukazujući na raskorak između proklamovanih vrednosti i razočaravajuće stvarnosti socijalizma.¹⁴

U Portorožu je 1976. godine, u organizaciji Hrvatskog sociološkog društva održan simpozijum o društvenom položaju žene i razvoju porodice u socijalističkom samoupravnom društvu koji označava početak prisustva savremenog feminizma u Jugoslaviji. Jedna od učesnica simpozijuma je i Žarana Papić, koja kasnije, 1978., zajedno sa Dunjom Blažević (tada direktorkom SKC) i Jasminom Tešanović, u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu organizuje konferenciju „DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?“.

Studentski kulturni centar je u to vreme, iako finansiran od strane države, centar svih alternativnih kulturnih dešavanja. Kako navodi Chiara Bonfiglioli, pozivajući se na reči Rade Iveković: „Tamo su se sretali politički disidenti i levičarske grupe, ali takođe i naučnici i umetnici, stranci i domaći, zainteresovani za umetnost, književnost, filozofiju, sve.“¹⁵

Ovaj skup se smatra prekretnicom u razvoju feminističkog pokreta u tadašnjoj Jugoslaviji. Značajan je i po tome što su se na njemu srele i žene koje su se, mahom pojedinačno i zasebno, već bavile feminističkom teorijom u čitavoj SFRJ, kao i feministkinje iz Evrope.

Originalni program je imao dva dela: susret jugoslovenskih feministkinja (od 24. do 26. oktobra) i susret sa feministkinjama iz inostranstva (27. do 29. oktobra), ali je ovaj drugi deo zapamćen kao ključni momenat konferencije. Na konferenciju je bilo pozvano približno trideset stranih učesnica iz cele Evrope i oko dvadeset pet žena iz Jugoslavije, uglavnom iz Zagreba i Beograda. Među njima su bile i: Helen Cixous, Hatz Garcia, Nil Yalter, Christine Delphy iz Francuske, Jill Lewis, Helen Roberts and Parveen Adams iz Ujedinjenog Kraljevstva, Dacia Maraini, Carla Ravaioli i Chiara Saraceno iz Italije, Ewa Morawska iz Poljske, Judith Kele iz Mađarske, Alice Schwarzer iz Nemačke,

14 „The conflict potential which had built up was not that of an antagonistic confrontation of students, who fundamentally questioned the basic political and moral values of the existing society as was the case, for example, in Western Germany, France or the USA. On the contrary, Yugoslav students subscribed to the hegemonic values and contrasted them with the disappointing political and social reality, which failed to fulfill the promises made by the party and the constitution.“ (prevod na engleski) U: Ibid., str. 13.

15 Chiara Bonfiglioli (2008): Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach? Thirty years after*. Master Thesis. Utrecht: Universiteit Utrecht. URL: <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2008-1031-202100/MA-thesis-C.Bonfiglioli.pdf>, poslednji pristup: 25.09.2009, str. 51.

Nadežda Čačinović-Puhovski, Slavenka Drakulić-Ilić, Đurđa Milanović i Vesna Pusić iz Zagreba, Nada Ler-Sofronić iz Sarajeva; Silva Mežnarić iz Ljubljane i Rada Iveković, Anđelka Milić, Jasmina Tešanović, Lepa Mlađenović i Sonja Drljević iz Beograda. (Za kompletnu listu učesnika/ca videti apendix.¹⁶)

Međutim, na konferenciju je došlo i mnogo onih iz Jugoslavije i inostranstva koji nisu pozvani/e, ili najavljeni/e. Osim toga, neki/e koji/e su najavljeni/e nisu došli/e (mada njihova imena stoje u spisku onih koji su učestvovali/e), tako da je relativno teško tačno utvrditi koliko je tačno učesnica i učesnika bilo. Chiara Bonfiglioli navodi da ih je otprilike bilo osamdeset. Ona navodi i reči Dragana Klaića koje sjajno opisuju atmosferu tih dana: „Rećiću ti da je to za mene bio vrlo važno, kao prva konferencija ove vrste, sa feminističkom agendom, koja je pokušala da okupi ljude iz Zagreba, Beograda, iz cele Jugoslavije i inostranstva. Bilo je oko osamdeset ljudi u ta dva dana. To je bio pokušaj feminističkog jezgra da izađe iz vrlo malih intelektualnih krugova, da privuče mlade ljude i dobije neku medijsku pažnju. Bilo je fascinantno dovesti sve te ljude iz inostranstva, sve vrlo različitih usmerenja. Bilo je vrlo dinamično i polemično, mada naravno usporavano zbog prevođenja. Sa italijanskog na engleski, sa engleskog na srpsko-hrvatski, nemački, francuski, španski... [...]. Sećam se osamdesetoro ljudi kako sede dva dana tamo, druže se u večernjim časovima i propituju jedni druge sa krajnjom radoznalošću.“¹⁷ Pored diskusija, deo programa su bili i izložbe i filmske projekcije umetnica i rediteljki (videti apendix¹⁸).

Teme, o kojima se na konferenciji razgovaralo, moguće je i čitati iz sadržaja ridera koji je Žarana Papić pripremila. On uključuje tekstove marksističkog i socijalističkog feminizma (tekstovi Alexandre Kollontai, Evelyn Reed i Sheile Rowbotham, feminističke analize koje spajaju marksizam i psihoanalizu Shulamite Firestone i Juliet Mitchell, teorije seksualne razlike Luce Irigaray, kao i tekstove o feminističkom

16 Preuzet iz: Marina Blagojević (ur.) (1998): Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, str. 49–50.

17 „I will tell you, for me it was very important as it was the first conference type event with feminist agenda trying to bring people from Belgrade and Zagreb and elsewhere in Yugoslavia together, plus a lot of people from abroad. There were some eighty people there in these two days. So the core feminist group was trying to go from this very small intellectual circle a little bit broader, bring some younger students and get some media attention. It was an exploration and an agenda setting meeting, and much of networking... and it was fascinating to get all these people from abroad, all of quite different orientations. It was very dynamic and polemic, but of course all slowed down by translations. So there was Italian to English, English to Serbo-Croatian, German, French, Spanish... (...) So I remember 80 people sitting there two days and socialising in the evening hours and questioning each other with utmost curiosity.“ U: Bonfiglioli, str. 53-54.

18 Preuzet iz Blagojević, str. 50.

pokretu u Italiji (Manuela Fraire i Rosalba Spagnolleti). Tekstovi domaćih autora/ki se prvenstveno odnose na analize jugoslovenskog društva sa feminističkog stanovišta, kao i na pitanja relevantnosti i primenljivosti feminizma u socijalističkom društvu.

Na konferenciji se razgovaralo o patrijarhatu, feminizmu i marksizmu, feminizmu i psihoanalizi, identitetu, seksualnosti, jeziku, nevidljivosti žena u kulturi i nauci, ali i o svakodnevnom životu žena, diskriminaciji žena u javnoj i privatnoj sferi, dvostrukoj opterećenosti žena, o nasilju nad ženama, o opstajavanju tradicionalnih patrijarhalnih uloga uprkos normativnim rešenjima koja garantuju ravnopravnost. Prvi put je javno dat kritički osvrt na rešavanje ženskog pitanja u Jugoslaviji. Ta kritika je bila feministička, ali ne antisocijalistička.¹⁹

Tu su se pokazale i razlike u shvatanjima i iskustvima domaćih i inostranih gošći. Domaće učesnice su imale akademski *background* bez ikakvog iskustva u praktičnom aktivističkom radu. I to je bila jedna od ključnih razlika u odnosu na gošće iz inostranstva. Takođe, one se nisu predstavljale kao *a priori* protiv sistema, već su potcrtavale ono što je zapravo odstupalo od onoga, što su proklamovane vrednosti društva.

Sve ove razlike videle su se i tokom konferencije, posebno u diskusijama sa učesnicama iz zapadne Evrope. Iskustvo iz '68 i izneverena nada da hijerarhija moći između muškaraca i žena može biti ukinuta jednim masovnim pokretom²⁰ čini zapadne gošće mnogo kritičnijim, ne samo prema mogućnošću oslobođenja žena kroz „formalnu“ emancipaciju – liberalnu emancipaciju kroz zakone, već i prema marksističkoj teoriji oslobođenja žena kroz klasnu borbu. Konferencija je nekako pozicionirala Jugoslaviju između Zapada i njegovih feminističkih rasprava, i istočne Evrope, gde niko nije čuo za feminizam, osim možda kao za „ružne lezbejke“.²¹ Iz

19 Dragan Klaić: „You have to understand that we were criticising Yugoslav self-management socialism as such. We were criticising the sexist elements of the Yugoslav's system with which we identified in general. In that sense it wasn't a radical critique of Yugoslav socialism... These were progressive leftist intellectuals, but anti-dogmatic, critical, especially of the official Yugoslav ideology and the ideological jargon and the ideological facade, but not anti-socialist... and with a steady critical analysis of capitalism, as well“. U: Bonfiglioli, str. 100.

20 Izuzetno dobar prikaz ovoga može se videti u filmu Helke Sander *Subjektivni faktor (Der subjektive Faktor)* iz 1981. godine. U pitanju je polubiografski prikaz perioda između 1967. i 1970. godine koji je Helke provela u Zapadnom Berlinu, gde je studirala na *Deutsche Film- und Fernsehakademie*. Aktivno se uključila u studentski pokret '68. i jedna je od osnivačica *Akcionog komiteta za oslobođenje žena (Aktionsrat zu Befreiung der Frauen)* 1968. Čuven je njen govor u septembru 1968. na konferenciji Socijalističke studentske asocijacije u kome žigoše seksističke stavove svojih muških kolega.

21 Ewa Morawska: „... So you have here three phases: the West with its bubbling feminist debates and legal adjustments; Yugoslavia with its very vibrant interest in what's going on in the West, and Eastern Europe where nobody heard of feminism and whatever they heard was „ugly lesbians“. U: Bonfiglioli, str. 78.

perspektive zapadnih feministkinja, jugoslovenske feministkinje nisu bile dovoljno radikalne; iz perspektive domaćih učesnica, gošće sa Zapada u najmanju ruku nisu bile dobro informisane o situaciji u Jugoslaviji, a povremeno, snishodljive i prepotentne. Jedan od izvora nesporazuma je bio i nerazumevanje stranih učesnica da mnoge teme oko kojih se okupljao feministički pokret na Zapadu (kao što su pravo na razvod ili pravo na abortus) u Jugoslaviji zbog napredne zakonske regulative uopšte nisu bila na dnevnom redu. Takođe, da u Jugoslaviji u to vreme ni ne postoji feministički pokret,²² kao i da žene koje su organizovale konferenciju ne predstavljaju nekakvu „jugoslovensku ženu“ na celoj teritoriji Jugoslavije. Položaj žena u Jugoslaviji se bitno razlikovao u zavisnosti ne samo od obrazovanja i mogućnosti da se putuje, već i od toga u kom delu Jugoslavije su živele i od toga da li je u pitanju urbano središte ili ne.

Još jedna od bitnih tačaka razmimoilaženja bilo je učešće muškaraca na konferenciji. Na konferenciji u Beogradu bio je prisutan značajan broj muškaraca. Ovo je bilo problematično za dobar deo zapadnih feministkinja. One, posebno francuske i italijanske, prisustvo muškaraca na konferenciji i njihovo učešće u diskusijama shvatile su kao uzurpaciju ženskog prostora. Nasuprot tome, najveći deo domaćih učesnica je podržavao prisustvo feminist friendly muškaraca na skupu. Dacia Maraini se seća tenzije na kraju prvog dana, kada su italijanske delegatkinje protestovale protiv toga što sociolog, muškarac²³ govori o represiji nad ženama. Tome su se usprotivile organizatorke, obrazlažući da su protiv diskriminacije i muškaraca i žena, da se protivne bilo kakvoj diskriminaciji zasnovanoj na polnoj razlici.²⁴

Iz današnje perpektive, može se slobodno reći da je konferencija „DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?“ bila od istorijske važnosti. Ne samo zato što je vratila proskribovanu temu – feminizam u javni prostor ili zato što je to prvi kritički osvrt na rešavanje „ženskog pitanja“ u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji, već prvenstveno zbog uticaja koji je imala na učesnike i učesnice²⁵ i potonji razvoj feminizma i feminističkih grupa. Ona je ohrabrila učesnike/ce da računaju na sebe i počnu da deluju u javnoj sferi i time na izvestan način, predstavlja utemeljivački događaj celokupnog kasnijeg razvoja feminističkog pokreta na ovim prostorima.

22 Ibid., str. 86.

23 U pitanju je Slobodan Drakulić.

24 Bonfiglioli, str. 86.

25 Rada Iveković: „Before the conference we did not exist. *We happened during that conference.* We did not know each other, Zarana put all of us together, and we were not a group. We hadn't the awareness that we could represent something. During that conference we understood that we were many, and that

Konferencija je bila prekretnica za razvoj feminističkih grupa koji je usledio. Ubrzo nakon konferencije u Zagrebu su između ostalih, Lydia Sklevicky, Rada Iveković i Slavenka Drakulić u okviru Hrvatskog sociološkog društva, formirale grupu *Žena i društvo*. Nakon povratka Sofije Trivunac iz Zagreba istoimena grupa je 1980. godine formirana i u Beogradu, pri Studentskom kulturnom centru. Za razliku od zagrebačke koja se više bavila teorijskim radom i na čijim tribinama je publika pretežno bila akademska, u beogradskoj grupi se više diskutovalo o vlastitim iskustvima i radilo na samoosveščivanju. Na tribinama u SKC-u, svake srede razgovaralo se na različite teme.²⁶ Kako se Lina Vušković seća: „Izbor tema je bio veoma širok i nismo pravile nikakvu posebnu strategiju, cikluse, izuzev kad je bilo reči o suviše opširnim pitanjima (npr. kada je prikazivana knjiga Šer Hajt ‚Heit Raport‘). Organizovale smo veći broj tribina o seksualnosti (te su tribine bile veoma dobro posećene, naročito kad su bila uključena gledišta psihoanalize), reproduktivna prava, uloga hrišćanstva, položaj žena u radu, silovanje, estetski rasizam, žensko pismo, jezik i pol, patrijarhalna mistifikacija naučnog jezika, analiza srpskih narodnih poslovice, analize dečije literature i bukvara, uticaj dečijih igara i igračaka u određivanju polne uloge...“²⁷

Saradnja sa feministkinjama iz drugih delova zemlje (posebno sa zagrebačkim) bila je vrlo intenzivna. Rada Iveković, Slavenka Drakulić, Jelena Zupa, Biljana Kašić, Vesna Kesić, Katarina Vidović, Slavica Jakobović, Vesna Pusić i druge redovno dolaze u Beograd. Na tribinama u SKC- u (naredne skoro tri godine) gostuju i drugi koji se nisu bavili isključivo feminizmom, ali je njihov rad bio povezan sa problem emancipacije žena (Vesna Pešić, Nebojša Popov, Lino Veljak itd.). Tribine su bile otvorene i za žene i za muškarce.

Od sredine osamdesetih formiraju se i čisto ženske grupe. U Ljubljani, prva ženska grupa LILITH nastaje 1985., a prva lezbejska grupa Lilith LL 1987. godine. Lepa Mladenović 1986. godine u Beogradu pokreće / obnavlja feminističku grupu *Žena i društvo*.

Sećajući se ovog perioda, Lepa Mladenović piše: „Druga prekretnica za razvoj feminizma i ženskog pokreta su datumi osnivanja *SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja*. Nakon prvih deset godina razrađivanja i diskusije o dimenzijama potčinjavanja žena, pojavile su se aktivistkinje koje su imale potrebu da krenu da rade sa ženama

each one of us did some feminist work, a bit of research, of critique.“ U: Ibid., str. 86.

26 Detaljnije o programu tribina u SKC u apendixu. Preuzet iz: Blagojević, str. 49-60.

27 Lina Vušković; Sofija Trivunac (1998): *Feministička grupa Žena i društvo*. U: Ibid., str. 47–48.

direktno. Feministkinje su uvidele da je muško nasilje nad ženama jedna transversala kroz sve živote žena i da zapravo ženske servise za žene treba počinjati od SOS telefona koji će dati prostora ženama, koje su preživjele nasilje da imaju svedokinje i da im se veruje. Prvi SOS telefon je nastao u Zagrebu 1988, drugi u Ljubljani 1989 i u Beogradu 1990. SOS telefoni su imali identična imena, prve instruktaze radile smo zajedno, pravila rada i principe diskutovale smo u istim radionicama, na prvim ženskim kampovima letovale smo skupa – razmene iz kojih smo tada učile jedna od druge inicirale su dragocenost feminističke politike solidarnosti u vreme ratova i režimskih politika nacionalističkog isključivanja drugih.²⁸ Mnogi od kontakata između žena (iz sada bivših republika) koji su tada uspostavljeni i razvijani tokom osamdesetih, nastavili su se i tokom ratova kada ih je bilo teško i opasno održati.

Krajem osamdesetih, tačnije 1987. održan je i Prvi jugoslovenski feministički skup u Ljubljani. Još tri jugoslovenska feministička skupa su održana su u Zagrebu i Beogradu, a poslednji „Good girls go to heaven, bad girls go to Ljubljana“ održan je u Ljubljani 1991., kratko pre nego što se zajednička država raspala u krvi. Ratovi su pred ženski pokret postavili nova pitanja i probleme. Gotovo sve učesnice konferencije „Drug-ca Žena“ su nastavile da budu aktivne osamdesetih, angažujući se dalje protiv rata i nacionalizma devedesetih godina. Od devedesetih, ženski pokret je tesno povezan sa antiratnim. Feministička kritika socijalističkog sistema započeta '78 nastavljena je kritikom nacionalističkih država koje su na ovim prostorima uspostavljene devedesetih.

28 Lepa Mladenović: Počeci feminizma. Ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani. U: Autonomni ženski centar: Istorija ženskog pokreta. URL: http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/#zena_i_drustvo, poslednji pristup: 25.09.2009.

Bibliografija:

- (1943): Drug Tito nama i o nama. U: Žena danas, br. 31.
- (1975): Žene Srbije u NOB. Beograd. Nolit.
- (1978): DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje – novi pristup? Međunarodni simpozijum 27.10.-1.11.1978. Beograd: Izdavačko-informativni program SKC.
- Blagojević, Marina (ur.) (1998): Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju.
- Bonfiglioli, Chiara (2008): Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach? Thirty years after*. Master Thesis. Utrecht: Universiteit Utrecht. URL: <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2008-1031-202100/MA-thesis-C.Bonfiglioli.pdf>, poslednji pristup: 25.09.2009.
- Boxer, Marilyn J. (2007): On the Socialist Construction and International Career of the Concept *Bourgeois Feminism*. U: *American Historical Review*, Vol. 112, No. 1, str. 131–158.
- Božinović, Neda (1996): Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. Beograd: Devedesetčetvrta; Žene u crnom.
- Ćopić, Sanja; Grupković, Brankica; Lazić, Gordana; Dobrosavljević-Grujić, Ljiljana: (2001): Žene u Srbiji / Da li smo diskriminisane? Beograd: Sekcija žena UGS *Nezavisnost*; ICFTU CEE Women's Network.
- Kanzleiter, Boris; Stojaković, Krunoslav (2008): 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste zwischen Ost und West. U: Kanzleiter, Boris; Stojaković, Krunoslav (ur.): 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde in Jugoslawien, 1960-1975. Bonn: Dietz.
- Marković, Ljubica (1934): Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini. Beograd. Narodna misao.
- Mladenović, Lepa: Počeci feminizma. Ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani. U: Autonomni ženski centar: Istorija ženskog pokreta. URL: http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/#zena_i_drustvo, poslednji pristup: 25.09.2009.
- Nedović, Slobodanka (2005): Savremeni feminizam / Položaj i uloga žene u porodici i društvu. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija; Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Papić, Žarana (1989): Sociologija i feminizam: Savremeni pokret i misao o oslobođenju žena i njegov uticaj na sociologiju. Beograd: Istraživački i izdavački centar SSO Srbije.

Vušković, Lina; Trivunac, Sofija (1998): Feministička grupa *Žena i društvo*. U: Blagojević, Marina (ur.): *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju. str. 47–48.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine.

Lidija Vasiljević

ŽENE I PROFESIONALNI I KLASNI IDENTITET

Kad sam pročitala da se Audrey Lord, 1989., tokom svog poetskog performansa na Stanfordu, publici predstavila rečima: „Ja sam crna feministkinja lezbejka ratnica pes–nikinja majka koja radi svoj posao“, a onda još dodala: „Ko ste vi i kako radite svoj posao“¹, uhvatila sam se kako razmišljam – šta bih ja rekla... Feministkinja, svakako, belkinja – to baš i nije nešto vredno spomena, majka – ok... moja seksualna orijentacija nije zanimljiva... važno je da sam psiho–terapeutkinja ... možda bi to zazvučalo previše ukočeno. Da li bi trebalo da spomenem svoje razne titule? Ne znam. Pravo pitanje bilo bi: šta je zapravo relevantno reći s obzirom na očekivanja publike? Uvek pokušavam da uhvatim odsjaj u očima slušalaca i rukovodim se time. Ovakav otvoreni tip samopredstavljanja nagnao me je na razmišljanje da li se jednako predstavljamo unutar feminističkih krugova i izvan njih?

Do pre nekog vremena, feministički krugovi su izbegavali nametanje razlika, čak i u obrazovanju, iz straha od elitizma.

Nekima od nas titula ispred je imena potpuno nebitna. Drugima pak, seksualna orijentacija nije tip političke borbe, a upoznavanje je malo formalniji zadatak. Kada se predstavljamo, zaranjamo duboko u vlastito samopoštovanje, analizirajući iznutra svoju biografiju, preispitujući lične kvalitete i uloge odigrane u životu.

Ponekad publika zahteva titule – reči koje su od važnosti unutar njihovih sistema. Titule su mera i formalni izraz našeg znanja i iskustva (ili bi to barem trebalo da budu). Ipak, ako želimo da prihvatimo neke mere, moramo prihvatiti ceo sistem mera, znajući da svaki takav sistem neumitno stvara hijerarhiju. Ako neka osoba ima bogato iskustvo koje se da izmeriti mernim kategorijama, postoji tendencija da bude proglašen/a stručnjakom. Stručnjak je formalizovani autoritet. Audrey Lord verovatno samu sebe ne bi proglasila autoritetom, ali neko drugi to čini – neko ko za tim ima potrebu. Uvek drugi proglašavaju nekog autoritetom.

Došlo je vreme za stvaranje nekih novih titula, koje će se formulisati tako da zvuče bliskije nefeminističkoj publici, vladinim predstavnicima i novinarima. Treba li

¹ Teresa de Lauretis (1990): Upping the Anti (sic) in Feminist Theory. U: Marianne Hirsch; Evelyn Fox Kelle (ur.): *Conflicts in Feminism*. New York: Routledge, str. 255–270.

feminizam da prihvati merenje na isti način na koji to čini mejnstrim?

Ulazeći u formalni sistem, vladine institucije i ministarstva, feministička borba se identifikuje s rodnom jednakošću ili rodnim mehanizmima. Institucije uvek žele podatke o određenim sposobnostima koje „dokazuju“ naš položaj u njihovom sistemu. Dokazi koji su im potrebni su više-manje formalizovani. Ovaj esej je rasprava o pojavi novog zvanja u Srbiji i jugoistočnoj Evropi. Pojam je nov, zbunjujuć i nepoznat većini ljudi.

Šta on znači u današnjem feminizmu, i menja li ideju borbe protiv hijerarhije? U savremenoj Srbiji, za potrebe različitih projekata, od rodnih stručnjaka se traži brzo formulisanje mišljenja, rodnih procjena i evaluacija. Ovi stručnjaci se uvoze, obrazuju u oblasti rodnih studija, a u Srbiji je 2006. godine studirala prva generacija postdiplomaca na rodnim studijima (na studijama *Rod i politika*).

Danas je lokalna rodna scena spremna za formalizovanje rodnih stručnjaka. Ovakvi stručnjaci su odnedavno vrlo traženi na tržištu rada.

Sada se postavlja pitanje koji su to kriterijumi relevantni za prozivanje nekog stručnjakom. Možemo li naučiti kako da postanemo feministkinje/feministi kroz akademski program i ko je kompetentniji za donošenje rodnih procena: magistar/ka ili doktor/ka rodnih studija, ili osoba s konkretnim aktivističkim iskustvom?

Je li previše zahtevati i jedno i drugo? Ovde postoji skrivena klasna podloga. Stvaramo li zapravo novu dihotomiju reprodukujući tradicionalni koncept i izmišljajući renesansnu feministkinju, sposobnu istovremeno da razumume teoriju i prenese feminizam u praksu? Ovaj esej spaja ideje savremene feminističke teorije, analizu oglasa za posao i rezultate malog istraživanja.

ŽENE I PROFESIONALNI I KLASNI IDENTITET

„Klasa je mnogo više od Marksove definicije iste kao veze sa sredstvima proizvodnje. Klasa uključuje vaše ponašanje, osnovne stavove, naučeno ponašanje, očekivanja od sebe i od drugih, koncept budućnosti, kako sagledavate i rešavate probleme, kako razmišljate, osećate i delujete.“²

2 Bell Hooks, cit. prema: Gill Hubbard (1996): *Why has feminism failed women?* U: *International Socialism*, br. 71, str. 143–154.

Životi žena su se promenili kao posledica Drugog svetskog rata, kada su žene postigle veći stepen nezavisnosti radeći u fabrikama i kancelarijama, što im je omogućilo i lični izvor prihoda. Zapravo, žene su dobile priliku da privremeno uživaju u nezavisnosti. Po završetku rata, od mnogih se očekivalo da odustanu od svojih poslova, vrte se kućama i nastave sa životima domaćica. Neke žene, naročito one iz obrazovane srednje klase, osećale su nelagodu i nezadovoljstvo zbog svog podređenog položaja u društvu. Iako su američke pripadnice srednje klase počele da pohađaju fakultete sredinom 50-ih godina prošlog veka, ipak ih je 60% prekidalo studije radi udaje.³ Situacija u bivšoj Jugoslaviji je u to vreme bila bitno drugačija. Država je bila na vrhuncu svoje socijalističke faze, a žene su se podsticale na studiranje, ekonomsku nezavisnost, ali, istovremeno, i na brigu o svojim muževima i deci, i obavljanje kućnih poslova. U ostatku zemalja jugoistočne Evrope, žene su takođe imale priliku dobro se obrazovati, ali ne i priliku za zaposlenje na važnim pozicijama. Kako je savremeni feminizam napredovao, tako su žene shvatale da muškarci nisu jedina društvena grupa koja podržava seksističko razmišljanje i ponašanje, odnosno da i žene mogu biti seksisti, pa ni anti-muška strategija nije više dominirala ženskim pokretima. Tokom sedamdesetih radilo se na stvaranju rodne pravde. Prema Hooksovoj, žene nisu mogle unaprediti feminizam bez suočavanja s vlastitim seksizmom, a sestrinstvo nije moglo postati moćno sve dok su se žene takmičile jedna protiv druge.⁴ Utopijske vizije sestrinstva utemeljene isključivo na svesti kako su sve žene na neki način žrtve muške dominacije, prekinule su rasprave o klasi i rasi.

Rasprave o klasi pojavile su se rano u savremenom feminizmu, prethodeći raspravama o rasi. Nastao je sukob između reformističke vizije ženskog oslobođenja, koja je jedno-stavno zahtevala jednaka prava za žene unutar postojećeg klasnog sistema, i radikalnijih i/ili revolucionarnijih modela, koji su pozivali na temeljne promene u postojećoj strukturi, kako bi se stare paradigme zamenile modelima zajedništva i jednakosti. Međutim, kako je feministički pokret napredovao, i privilegovane grupe dobro obrazovanih belkinja počele dobijati jednak pristup klasnoj moći kao i njihove muške kolege, feministička klasna štampa je u svojoj zbirci eseja *Class and Feminism*⁵ objavila revolucionarne uvide u klasne podele među ženama od sedamdesetih na ovamo. Ove rasprave nisu umanjivale feminističku tvrdnju da je

3 Ibid.

4 Bell Hooks; Amalia Mesa-Bains (2006): *Homegrown: Engaged Cultural Criticism*. Cambridge: South End Press, str. 152–155.

5 Vidi Bell Hooks (2000): *Feminism is for Everybody. Passionate Politics*. Cambridge: South and Press.

„sestrinstvo moćno“, već su jednostavno naglašavale da možemo postati sestre jedino kroz borbu suočavanja s načinima na koje su žene – na osnovu pola, različite rase i klasne pripadnosti – dominirale drugim ženama i iskorišćavale ih, kao i stvaranjem političke platforme koja će se baviti ovim razlikama.

Profesionalni uspesi postizali su se, ne zbog bivanja ženom, već usprkos tome. Klasni sistem u zapadnoj kulturi proizveo je određenu istoriju ženskog pokreta, usko povezanu s njegovim postojećim klasnim sistemom koji su žene pokušavale odbaciti. Većina kritičara u feminističkoj teoriji tvrdila je da je belačka srednja klasa samo još jedan uzorak za oponašanje.⁶

Kada je Betty Friedan pisala o depresivnim domaćicama srednje klase, žene u Jugoslaviji se sa tim verovatno nisu mogle identifikovati. U bivšoj Jugoslaviji nismo imali (službeni) klasni sistem, a razlike su se uglavnom temeljile na profesionalnom statusu, političkoj moći i važnosti, ili vezama. Charlotte Bunch tvrdi da je fakultetsko obrazovanje izrazito važno sredstvo političke borbe u feminizmu,⁷ jer podstiče žene na prihvatanje izazova obrazovanja, ne samo kao bitke za opismenjavanje, već i kao načina stvaranja kritičke i analitičke svesti.

FEMINIZAM I KLASA

Prema Teresi de Lauretis, unutar feminizma itekako postoje mnogobrojne i ozbiljne razlike. One koje se tiču rase i seksualnosti su verovatno najozbiljnije, ali tu su i druge: razlike u klasnoj i etničkoj pripadnosti, jeziku, obrazovanju, disciplinarnoj metodologiji, generacijskim, geografskim i rodnom pripadnostima (za one koje zanima mesto muškaraca u feminizmu); i razlike unutar feminizma u odnosu na teoriju.

Feministička teorija nije samo teorija rodne opresije u kulturi, kao što se često ponavlja u udžbenicima ženskih studija; niti je to esencijalistička teorija ženine prirode koju neki suprotstavljaju anti-esencijalističkoj, poststrukturalističkoj teoriji kulture. To je zapravo teorija o socijalnom subjektu ženskog pola, čije ustrojstvo i način društvenog i subjektivnog postojanja uključuju, pol i rod, ali isto tako – a na trenutke i očitije – rasu, klasu i etnicitet. Dakle, teorija koja se tiče ovih i drugih društveno-kulturnih podela i predstavljanja, je teorija u razvoju o ženskom subjektu koja se temelji na njegovoj specifičnoj i konfliktnoj istoriji, o kojoj se tek počinje pisati.

⁶ Vidi više o intersekcionalnosti u: Kimberly W. Crenshaw (2003): „Rod“, Genero br. 2. Beograd: Centar za ženske studije.

⁷ Hooks (2000), str. 131.

U svakom slučaju, feministička teorija nije inferiorna onoj koju neki nazivaju „muškom teorijom“, već je jednostavno različita; i upravo ova razlika me zanima, baš kao i brojne razlike, rasprave, unutrašnje podele i polarizacije, koje su rezultat feminističkog delovanja kroz razne institucije, diskurse i prakse od kojih se sastoji društvo, te njegovog samoanalitičkog razmišljanja o tom delovanju. Zanimaju me diskurzivne podele koje su označile feminizam kao rezultat podela (rasnih, spolnih, klasnih, etničkih, seksualnih itd.), a koje su jednostavno deo društva; zanimaju me diskurzivne i subjektivne granice koje je feminizam definisao i redefinisao zavisno od situacije, kroz istoriju, u procesu svojih veza s društvenim i kulturnim formacijama; zanimaju me, takođe, i paradoksi i kontradikcije koji čine istoriju koja je na snazi, i temeljnu različitost feminističke misli.⁸

Bell Hooks preispituje neke primere „novog feminizma“ kako bi pokazala kako isti prilagođava teoriju i izbegava pitanja rasne i klasne pripadnosti, „kako lukavo stvara utisak da se ove rasprave nikad nisu vodile unutar feminističkog pokreta“⁹. Citira agresivnu politiku tela Naomi Wolf,¹⁰ tvrdeći da ovakve feministkinje ignorišu ogromnu količinu radova koji se bave problemima rasne i klasne pripadnosti, te da uopštavaju kategoriju „žene“. „Feminizam moći“ (koji zastupa Naomi Wolf) negira svaku političku ubrojivost, svako učešće u sistemima eksploatacije, privilegija i opresije, te ignoriše veliki broj ljudi čija životna iskustva pobijaju ovakvo razmišljanje. Rezultat ovoga je feminizam lišen svoje radikalne političke važnosti, te premešten u privatnu sferu individualnog samoprocenjivanja. Citat „feministički pokret nije proizvod – nije li „festyle““¹¹, teži stvaranju feminizma (ne feminističkog pokreta), koji u centar pažnje postavlja iskustva materijalno privilegovanih belkinja, na način koji negira rasne i klasne razlike, ne samo u odnosu na izgradnju ženskog identiteta, već i u odnosu na ženski feministički pokret.“¹² Ovakvo brisanje, tvrdi Hooks, je „oportunističko“.

Meritokratija premešta krivicu s ekonomskog sistema i stavlja je na pleća pojedinca. Ovo dozvoljava privilegovanima da svoje bogatstvo čuvaju bez griže savesti ili brige za one manje srećne. Privilegovani veruju da su svoje bogatstvo postigli napornim radom – poverovali su da su to bogatstvo i zaslužili. Stoga, kako bi se uspostavila funkcionalna meritokratija, oni s obrazovanjem i veštinama moraju imati viši status u društvenom prostoru od drugih.

8 Up. Bell Hooks (1994): *Outlaw Culture: Resisting Representations*. New York: Routledge.

9 Hooks (2000), str. 93.

10 Ibid., str. 95.

11 Ibid., str. 99.

12 Ibid., str. 102.

PODRAZUMEVA LI NOVI FEMINIZAM I NOVE KLASSE?

U nekim kontekstima, povezanost lokalnih aktivista u razmenama iskustava, podstaknutim lobiranjem internacionalnih nevladinih organizacija (IGO), takođe je podstakla i geografsku, unutarnacionalnu decentralizaciju feminizma – odnosno njegovu difuziju izvan originalnog, uglavnom malog, „hege–monog jezgra“ aktivista, organizacija i problema.¹³ Sankcionisanje, čak i podsticanje učešća na konferencijama UN-a, od strane lokalnih, nacionalnih i međunarodnih javnih autoriteta, daje „službenu“ legitimnost tim povezanim aktivnostima pokreta – pružajući i dodatni podsticaj za učešće aktivistima, koji inače možda i ne bi imali priliku da to učine, otvarajući povremeno učesnicima pristup lokalnim i nacionalnim političkim mikrofonima.

Ono što je glavni problem većine društvenih pokreta, pa tako i feminističkog, jeste redukcija kriterijuma izabranih u svrhu predstavljanja celog pokreta. Ovakav pristup zanemaruje složenost društvene stvarnosti, pojednostavljuje je i stvara prostor za različite vrste suzbijanja.

Osim toga, vođe civilnog društva i zapadnjački „stručnjaci“ trebalo bi da prepoznaju i prihvate nasleđe socijalističkog feminizma, a ne da stalno iznova pokušavaju s organizacijom žena kao biološki homogene grupe, u opoziciji muškarcima. Žene odgojene u socijalizmu naučile su da veruju da su muškarci i žene iz radničke klase prirodni saveznici u borbi protiv buržoazije – žene pripadnice buržoazije i žene pripadnice radničke klase nisu delile slične interese.

Feministički pokret podelio se iznutra, stvarajući svoje vlastite klase, koje su, zbog političkog konteksta u Srbiji različite. Kao što Hooks tvrdi, unutar feminizma, privilegovane klase su u poziciji sticanje veće količine znanja, a imaju čak i privilegiju biranja konfrontacije (u određenim razdobljima svog života one biraju levičarstvo). Situacija je drugačija u pokretima u postkomunističkim zemljama. Žene ne žele više biti levičarke, jer su videle negativne posledice tog pokreta. Izbor liberalne države istovremeno je i izbor ulaska u klasni sistem.

Unutar međunarodnog feminističkog pokreta, pripadnice privilegovane klase, koje nikad pre nisu bile deo levičarske borbe za slobodu, naučile su konkretnu politiku klasne borbe suočavajući se s izazovima koje postavljaju manje privilegovane žene,

13 Vidi Arlene Stein (1995): *Sisters and Queers: The Decentering of Lesbian Feminism*. U: Marcy Darnovsky; Barbara Epstein; Richard Flacks (ur.): *Cultural Politics and Social Movements*. Philadelphia: Temple University Press, str. 133–153.

te učeci u tom procesu kako da brane svoje stavove, i kako da se konstruktivno nose s konfliktom. Uprkos konstruktivnoj intervenciji, mnoge privilegovane belkinje nastavile su da se ponašaju kao da feminizam pripada njima, kao da su one vođe pokreta.

Kao što je Blagojević objasnila, u jugoslovenskom femi-nizmu postojalo je „jezgro“ koje se zapravo sastojalo od žena koje su istovremeno učestvovala u velikom broju različitih grupa. Broj i kvalitet inicijativa pokazuje da je „jezgro bilo hiperaktivno tokom razdoblja od 1990. do 1997.“ Zapravo, hiperaktivnost je najverovatnije proizvod negativne mere getoizacije ženske scene tokom devedesetih godina. „Jezgro“ se uglavnom sastojalo od intelektualki koje su se tokom devedesetih intenzivno obrazovale na polju feminističke teorije, nakon iskustva s ratom, ali i kroz međunarodne kontakte, i pokazale su izvrsnu sposobnost učenja iz prošlosti i ličnih grešaka.¹⁴ Možemo reći da jezgro postoji i danas, ali se drugačije zove: to su danas stručnjaci, koji rade na gotovo svim projektima, koji većinu – ne zadovoljavaju.

POTEŠKOĆE SA RADOM I STRUČNJACIMA

Uprkos konstantnim naporima uložnim u definisanje razlike između pola i roda, konfuzija vezana uz granice između ova dva pojma se nastavlja: gde završava pol, a počinje rod? U samom središtu problema pristupu i konceptualizaciji roda, često je verovanje u „prirodnu“ distinkciju između rodova, u neku vrstu ženstvene ili muževne biti. Ovaj prirodni „koren“ ili bit, problematičan je pojam, budući da uzima u obzir ne samo biološke / anatomske razlike između muškaraca i žena, kako su isti određeni prirodom, već takođe teži proširenju ove „prirodnosti“, kako bi se obuhvatile rodne uloge koje se vezuju uz ove razlike.¹⁵

U mnogim zemljama, uključujući i Srbiju, na rod se i dalje gleda kao na *uvezeni* koncept zapadnjačkog / anglosaksonskog porekla. Ova činjenica izaziva odbijanje od strane onih koji ga povezuju sa specifičnim setom rodnih odnosa koje je promovisao pokret za oslobođenje žena 60-ih i 70-ih godina, te njegovim interpretacijama koje iritiraju muškarce. Kao rezultat toga, potraga za *rodnom jednakošću* često se pogrešno

14 Marina Blagojević (ur.) (1998): Ženski pokret u Beogradu 1998-99: Ka alterna-tivnoj ženskoj istoriji. Beograd: Centar za ženske studije u Beogradu.

15 Marcela Villarreal; Jacques du Guerny (2000): Why do we still have problems in population programmes after all these years? URL: <http://www.fao.org/sd/wpdirect/WPan0047.htm>, poslednji pristup: 12.07.2009.

interpretira kao zahtev da žene budu doslovno jednake muškarcima (odnosno da se ne razlikuju od njih), a pokret za *žensku moć* pogrešno se interpretira kao želja da žene zamene muškarce i preuzmu apsolutno svu vlast od njih.

Proces sređivanja rodnih odnosa odnosi se na organizovanje procesa i praksi, odgovornosti i kapaciteta za uključenje rodne perspektive. Radi se o pravilnom upotrebljavanju rodne stručnosti u stvaranju politike, izradi analiza rodnog uticaja u ovom procesu, organizovanja konsultacija i sudelovanja relevantnih grupa i organizacija u procesu.

Još jedan od razloga zbog kojih rodni pristup nije tako dobro prihvaćen u planiranju razvoja, kao što bi bilo poželjno, jeste postojanje poteškoća u merenju. Kao prvo, u merenju *odnosa* postoje praktični problemi koji nisu nerešivi, ali se ipak lakše rešavaju drugim metodama – kao što su kvalitativne metode – koje su slabo prisutne u institucijama zaduženim za praćenje razvoja. Ovo ima za posledicu dostupnost samo malog broja pokazatelja, a trenutno se još manje koristi. To otežava poređenje i procene trendova. Osim toga, samo mali broj dostupnih studija je utemeljen na empirijski pouzdanim dokazima, što je problem koji je tek posledica odbijanja koncepta i njegovih implikacija.

Interdisciplinarna priroda roda zahteva sistem ograničenja i institucija koji obično nedostaje vladama i nevladinim organizacijama, kao i samom UN-u. On zahteva mehanizme koordinacije, saradnje ili bar razmene informacija, koji su uglavnom slabi ili nepostojeći u ovim entitetima. Nacionalne ženske institucije imaju nedovoljan broj zaposlenih, premale budžete, i često su stavljene na nisku hijerarhijsku poziciju koja im ne dopušta pravo glasa kad se radi o delovanju drugih vladinih institucija.

Rebick je naznačila novi izazov za feminizam: da posegne širom sveta i „donese mudrost i antielitizam feminizma globalnoj borbi za opšte društvene promene.“¹⁶ Određen broj društveno aktivnih ženskih grupa širom sveta nalazi se u idealnoj poziciji za međusobno povezivanje, te zajedničku borbu protiv globalnog siromaštva i rastuće polarizacije između siromašnih i bogatih.

16 (1998): Several important challenges face feminism in the next century, says School of Women's Studies Inaugural Lecturer Judy Rebick. U: Gazette, izd. 28, br. 30. URL: <http://www.yorku.ca/ycom/gazette/past/archive/042298.htm#gen5>, poslednji pristup: 4.10.2009.

KO JE RODNI STRUČNJAK?

Jedna od karakteristika uređenja rodnih odnosa jeste ta da zahteva specijalizovane stručnjake i obrazovanje, što nas dovodi do važnih pitanja koja moramo istražiti. Šta znači biti rodni/a stručnjak/inja? Ko postaje rodni/a stručnjak/inja i u kojim se situacijama oni stavljaju u ove uloge? Za koga oni preuzimaju te uloge? Koje to obrazovanje moraju proći „rodni stručnjaci“ u miru, a koje u konfliktnim situacijama?

Kao važna ideja, koncept rodnih stručnjaka izazvao je ambivalentne reakcije. Kao i mnoge druge stvari koje su nam doneli „drugi“, tako je i oko ove nužnosti bilo dosta rezervi. S druge strane, institucionalizacija i profesionalizacija feminističkog / rodnog koncepta otvorile su nove horizonte iskusnim aktivistkinjama, ali i profesorkama i stručnjakinjama sa Ženskih studija, ali i mogućnost da postanu deo sistema.

Budući da je ceo koncept bio generalno nejasan, mogućnosti za njegovu pogrešnu upotrebu i preoblikovanje bili su dosta mogući. Organizacije / pojedinci koji su bili deo ovog važnog procesa institucionalizacije rodnih pitanja, postali su stručnjaci „preko noći“, zahvaljujući njihovim novim referencama.¹⁷

Ženske / rodne studije stekle su formalno prihvatanje, što je rezultat nekoliko procesa: političkih promena (demokratizacije), borbe autorki ženskih studija da uspostave njegovu poziciju, te moguće rastuće potrebe za budućim rodnim stručnjacima/kinjama s formalnim priznanjem (diplomom).

ISTORIJSKI KONTEKST U JUGOSLAVIJI

Prve doktorke i profesorke fakulteta, udate u bogatim porodicama, bile su jezgro srpske kulturne i intelektualne elite početkom 20. veka. Početkom 20. veka samo 6% žena bilo je pismeno, ali je istovremeno nekoliko srpskih žena bilo među prvim studentkinjama na univerzitetima u inostranstvu.¹⁸ Tokom Prvog i Drugog svetskog

17 Nacionalni plan akcije za poboljšanje položaja žena i promovisanje rodne jednakosti (The National Action Plan for Improving the Position of Women and Promoting Gender Equality - NAP) kao strateški dokument vlade, zahtevao je integrisanu akciju nezavisnih stručnjaka iz relevantnih područja. Postojalo je pet grupa koje su pokrivala različita područja u saradnji s savetnicima iz NVO-a. Neke nevladine organizacije nisu se priključile procesu saradnje, već ovom vladinom dokumentu. O prirodi celog procesa svašta se govorilo. Neki su tvrdili da su poznanstva bila glavni faktor pri izboru saradnika, a drugi da je presudio kvalitet.

18 Miloš Nemanjić (1998): Žene Srbije kao deo stvaralačke inteligencije od početka stvaranja samostalne države do 1920. godine. U: Latinka Perović (ur.): Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Položaj žene kao merilo modernizacije. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, str. 263–277.

rata, ženski pokret za emancipaciju započeo je kroz sindikate i radničke stranke, budući da su isti bili spremni obrađivati ženske probleme.

Nakon rata gotovo svi zakoni koji regulišu status žena ostali su jednaki, a loši uslovi, spor razvoj, nerešena nacionalna pitanja i socijalni problemi, pridoneli su tome da žene postanu najobespravljeniji članovi društva.¹⁹

Komunistički režim formalno je propovedao rodnu jednakost. U toku socijalističke revolucije, postignuti su značajni rezultati u unapređenju društveno-ekonomskog položaja i uloge žena. Napredak je učinjen u odnosu na stepen pismenosti žena, fakultetsko obrazovanje, radno mesto, kao i odredbe koje se tiču razvoda, pobačaja i porodijskog dopusta. U domenu studiranja i radnog mesta, međutim, žene su uglavnom bile ograničene na tradicionalno ženske uloge.

Krajem 70-ih, nova generacija jugoslovenskih žena počela je preispitivati ove pretpostavke o emancipaciji, pozivajući na radikalne promjene u postojećim društvenim vrednostima i institucijama, zahtijevajući kraj patrijarhalnog uređenja. Prva feministička organizacija, *Žene i društvo*, započela je s delovanjem u Beogradu 1979. Grupa je aktivno učestvovala u rešavanju problema poput diskriminacije, nasilja, polnih i rodni predrasuda. Uskoro je stvorena mreža, osnivanjem organizacija u ostalim jugoslovenskim republikama. Do 1990., organizacije su redovno organizovale radionice, seminare i okrugle stolove. Inspirisale su druge ženske grupe da započnu s radom na sličnim problemima, a pomogle su pokretanje SOS telefona za decu i žene žrtve nasilja, Ženskog lobija, Ženskog parlamenta, Žena u crnom, itd. Ženski pokret u Bogradu je rođen u specifičnim društvenim uslovima, koje istovremeno karakterišu tri društvene činjenice: 1. rat povezan s raspadom Jugoslavije, 2. sankcije UN-a i izolacija zemlje, i 3. transformacija zemlje od „socijalističke“ u „postkomunističku“.²⁰

Tokom rata devedesetih, ženske grupe su se uglavnom bavile humanitarnim radom, problemima izbeglica, proteranih, socijalnih slučajeva, samohranih majki, nezaposlenih, itd. Uskoro je bilo više od 100 ženskih nevladinih organizacija koje su se borile na civilnoj teritoriji.²¹ Tokom devedesetih teret „ekonomije preživljavanja“ dodatno je narušio ravnotežu rodni odnosa u privatnoj sferi, često još više marginalizirajući žene.

19 Slobodanka Markov: (2001): Pravo glasa žena. Beograd: CESID.

20 Blagojević (1998), str. 10–13.

21 Organizacije osnovane s ciljem poboljšanja života žena u mnogim aspektima: obrazovanju, nasilju nad ženama, *traffickingu*, traumama, politici, zdravlju, psihološkoj podršci, pacifizmu, itd.

Problem je bio i odliv mozgova, kao i činjenica da se cela ženska feministička scena oslanjala na lični autoritet i snagu nekoliko feministkinja. Njihove vlastite stručnosti, dobre veze s donatorima, i međusobno nepomirljive ideje o budućnosti ženskog pokreta rezultirale su raskolom krajem 20. veka. Grupe su se podelile na teoretičarke, poput onih na Ženskim studijama, i aktiviskinje s konkretnim iskustvima. Ove su aktivističke grupe formirale različite nevladine organizacije u skladu sa svojim specifičnim potrebama, te ciljnim grupama koje su odlučile da podrže. Demokratski proces iz 2000. otvorio je nove mogućnosti za feministkinje, uvodeći institucionalizaciju mehanizama rodne jednakosti u državu. U ovom istorijskom trenutku gotovo 90% žena nije moglo da objasni značenje pojma rodne jednakosti, a većina stanovništva je gajila duboke nacionalističke stavove. Marina Blagojević smatra da se jasno pokazalo kako dominantna feministička tvrdnja, stvorena na zapadu i uvezena, o ženama kao većim žrtvama tranzicije, ne drži vodu u srpskom kontekstu.²² Model korišćen u Srbiji, kao pokušaj uvođenja roda u civilno društvo, već je bio korišten u zemljama koje su prethodno prošle neku vrstu tranzicije. Kapitalistički model tražio je rešenja za „probleme“ istočnoevropskih žena. Svaka zemlja u tranziciji bila je podsticana na reformaciju „nacionalne mašinerije“ kako bi se bavila ženskim pitanjima. Druge institucije zapadnjačkog feminizma – ženske lobističke grupe, rodni *think tanks*, skloništa za žene, telefonske linije za žrtve silovanja, ženske knjižare – počele su se pojavljivati širom postkomunističkih zemalja.²³ Kristen Ghodsee upoređuje komuniste koji su pokušali ukinuti privatno vlasništvo administrativnim odlukama s međunarodnom zajednicom koja je pokušala da stvori novu rodnu subjektivnost preko noći, uvođenjem „najboljih praksi“ sa zapada. Istovremeno, postojalo je očekivanje da cela feministička scena, koja je postojala pre uvođenja ovakvih zapad–njačkih modela, treba da se uklopi u ovaj plan.²⁴

Ova činjenica, kao i veliki zaokret prema institucionalizaciji, stvorili su rasep između organizacija koje su se uklopile i onih koje će ostati verne svojim starim idejama. Neke nevladine organizacije su nestale zbog nedovoljnog finansiranja, neke su uspele da pronađu svoj put, a neke su postale lideri ovog procesa, uspostavljajući stručni status i visoki autoritet svojim (neformalnim) vođama.²⁵

22 Marina Blagojević (2000): Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskurzi i prakse, Dio I. Beograd: AWIN, str. 680.

23 Kristen Ghodsee (2006): Nongovernmental Ogres? How Feminist NGOs Undermine Women in Post-socialist Eastern Europe. U: The International Journal of Not-for-profit Law, izd. 8, br. 3, str. 44–59.

24 Ibid.

25 Ove vođe te grupe unutar ženske scene nevladinih organizacija bile su u središtu procesa izrade Nacionalnog akcionog plana tokom 2005.

ŽENSKÉ STUDIJE - FAKTOR EMANCIPACIJE I LEGITIMIZACIJE ZNANJA

Ženske studije su jedan od najvažnijih proizvoda pokreta za slobodu žene, smatra Žarana Papić.²⁶ Njihovo postojanje je dokaz snažnog ženskog pokreta u nekim područjima.

Podela na one koji su podržavali promenu i one koji su je kritikovali, bila je prisutna od tog trenutka nadalje. Uz već postojeći sukob između teorije i prakse feminizma, ovaj se problem pojavio kao zahtevan zadatak za ženske studije kako bi sačuvale svoju *differentia specifica* i ispunili spoljne obaveze formalnog znanja.²⁷

Ženske studije kao alternativni način feminističkog obrazovanja pojavili su se 1992. Tokom 2005. postaju deo univerzitetskog programa na Fakultetu političkih nauka, najpre kao specijalizovani studijski program, a kasnije kao magistarski program (2006). Ova promena je otvorila nove mogućnosti, i novi pregled položaja i uloge Ženskih studija u Srbiji.

Dilema koja stalno uzdrmava Ženske studije u odlučivanju o svom daljem razvoju, 1. kao nezavisne discipline, ili 2. integracije u već postojeću, dobila je drugu dimenziju. Magistri ili doktori rodnih studija imajuće novo zvanje koje će im omogućiti čitav niz novih izbora i profesionalnih prilika, ali će im isto tako i zatvoriti neka vrata.

GLAS IZ SRCA

Kao ispitivanje stvarne situacije, ali i odraz dominantnog mišljenja o celom problemu, ovaj tekst uključuje i manje istraživanje kojim su prikupljeni podaci iz polja sveobuhvatnog (i teorijskog i aktivističkog) feminizma.

Pitanja su formulisana na način da obrađuju neke stvarne poteškoće, vezane uz ideju / koncept rodnog eksperta/kinje. Mogućnosti i proces postajanja rodnog eksperta, važnost određenih faktora za profesionalizaciju, odnosno lični pregled stepena važnosti feminističke teorije, iskustva u aktivizmu, političke svesti i ličnih kvaliteta.

U istraživanju je učestvovalo 30 osoba (28 žena i 2 muškarca) uključenih u Ženske studije, i s (barem nekim) iskustvom u aktivizmu. Ispitanici nisu poznati kao rodni eksperti u Srbiji (ne spominju se među „velikim autoriteti-ma“), iako ih je nekoliko

26 Žarana Papić (1998): Sociologija i feminizam. Beograd: IICSSO, str. 18.

27 Ibid.

radilo na odredbama koje se tiču pitanja roda.

Najmanje 10 osoba je odbilo ispuniti upitnik, uz objašnjenje da osećaju „lični problem ili odmak od pitanja“, i zbog toga nisu u stanju da učestvuju.

Rezultati

Prvo pitanje: *Šta znači biti rodni ekspert? Šta vi podrazumevate pod tim? Objasnite svoj stav prema rodnim stručnjacima.* **Odgovori slede:**

Osoba posvećena eliminisanju rodnih stereotipa / uloga, poboljšanju prava žena, s visokim stepenom poznavanja feminističke teorije i prakse, iskustvom u istraživanju. Takođe, stručnjakom za rod smatra se neko ko učestvuje u stvaranju odredbi u vezi sa rodovima, predavačicom na Ženskim studijama, nekoga ko je svestan rodnih pitanja i profesionalno vezan uz rodne projekte. Neki su odgovori naglašavali poznavanje zakonskih pitanja povodom rodne jednakosti, društvenih predmeta, političke nauke i savremene filozofije. Takođe su identifikovani stručnjaci za diskriminaciju, politiku i rodnu teoriju.

Neki odgovori nisu baš bili pozitivni, poput: „Jedna velika seratorska i vrlo profitabilna elitistička profesija“, „Koncept rodnog stručnjaka je problematičan zbog činjenice da su isti samoproглаšeni i samo–proizvedeni, a i sami objašnjavaju političku dimenziju toga“; „Koncept stručnjaka počiva na principu isključenja drugih, koji nisu privilegovani (kategorije)“. Ovo je stari problem feminističkog pokreta u čije ime ja govorim, i pitam se je li moguće praviti distinkciju između ovih pitanja i pitanja rase / klase / roda. Neki od ispitanika nisu mogli da odgovore na pitanje (njih troje). Utvrdili su da je pojam problematičan, upitan, da ga je nemoguće verifikovati i da nije primenjiv u Srbiji.

Odgovori jasno pokazuju konfuziju oko cele ideje tog pojma, direktnu vezu s aktivnostima različitih ženskih grupa (ispitanici su naveli većinu aktivnosti kojima se bave unutar svojih organizacija). Negativne ocene povezane su s ličnim iskustvom, otporom prema maglovitim i nejasnim kriterijumima, te činjenici da o stručnjacima vlada stav da nameću svoj autoritet (skrivajući se iza svog stručnog statusa).

Drugo pitanje: *Postoje li rodni eksperti u Srbiji?* podelilo je ispitanike/ce u gotovo identične grupe. Bilo je 11 pozitivnih²⁸ i 13 negativnih odgovora. Veliki broj ispitanika/

²⁸ Kao rodne stručnjakinje spomenute su: Vesna Ristanović-Nikolić, Marina Blagojević, Daša Duhaček, Sonja Drljević, Zorica Mršević.

ca, njih 7, nisu bili u stanju da odgovore, opravdavajući to „nejasnim kriterijumima“, činjenicom da „rodni stručnjaci u Srbiji koriste rodno nepovezane podatke – i to je dovoljno da se proglase stručnjakom“, ili nisu mogli da kažu jesu li ti ljudi rodni eksperti ili neka druga vrsta stručnjaka. Ovaj rezultat potvrđuje jedan od paradoksa srpske feminističke scene koju je Marina Blagojević spomenula u svojoj studiji. Žene generalno bolje sarađuju s osobama iz inostranstva nego međusobno. Povezivanje ženskih grupa počelo je sa strancima, a međusobno su se beogradske ženske grupe povezale tek u kasnijoj fazi.

Treće pitanje: *Može li bilo ko postati rodni ekspert?* izazvalo je burne reakcije. Većina odgovora je bila negativna (12), 8 je bilo pozitivno, dok opet, 10 ispitanika nije bilo sigurno ili sposobno jasno odgovoriti. Namera ovog pitanja bila je da razjasni stav prema evaluaciji ličnih elemenata i mistifikacije („moraš biti malo poseban“), a odgovori su pokazali da je mistifikacija zaista prisutna, kao i nemogućnost da se neka lokalna osoba prihvati kao stručnjak za rodna pitanja. Ovi rezultati možda su dokaz nedostatka poverenja u lične (lokalne) sposobnosti, i idealizacije iskustava koja dolaze od „stranih stručnjaka“ kao boljih, a u isto vreme pokušavaju dokazati da bi najbolja rešenja trebalo da dolaze „iznutra“.

Namera sledećeg pitanja bila je istražiti *Terms of reference*²⁹ rodni stručnjaka, kao i liste ključnih veština i znanja koja se moraju steći. Odgovori ispitanika pokazuju tendenciju (i potrebu) za navođenjem ličnih kvaliteta, pa čak i nekih stavova prema životu, umesto sposobnosti.

Kao najvažnije sposobnosti koje bi rodni stručnjak trebalo da ima, ispitanici su naveli sledeće: toleranciju, otvorenost, antidiskriminatorni stav, upornost, komunikativnost, veštinu davanja podrške.

Stavovi prema životu: živeti svoj život; antikonformizam.

Lični kvaliteti: šarm, ženstvenost, dobri živci i sposobnost da se sačuvaju, empatičnost, dobar smisao za humor, originalnost, hrabrost, racionalnost.

Znanje: poznavanje feminističke teorije, savremene filozofije, opšte znanje; ženska ljudska prava, aktivizam; diskriminacija i rodno utemeljeno nasilje; politička pitanja; uređenje rodni odnosa; finansiranje rodne borbe; engleski jezik.

Sposobnosti su povezane s konceptima ljudskih prava, a znanja koja se smatraju najvažnijima prisutna su u nastavnom programu Ženskih studija.

29 Postoji čitav niz različitih sposobnosti i znanja koja se traže od rodni stručnjaka, što pokazuje nedostatak kohezije kriterijuma, tj. široku perspektivu rodni područja kao fleksibilnog i interdisciplinarnog.

Pitanje: *Kakva vrsta obrazovanja vam je potrebna kako biste postali rodni stručnjaci?* podelilo je ispitanike u tri grupe: one koji su odlučili dati prednost formalnom obrazovanju, zatim neformalnom i one koji jednako cene oba.

Formalno obrazovanje: Studije roda, univerzitet, magistarske studije roda, doktorat, iskustvo u istraživačkom radu, filozofija.

Neformalno: usavršavanja i seminari o rodnim pitanjima, lični kvalitet, dobre veze (poznanstva).

Neki su naveli i lične kvalitete i spoljašnje faktore: „Morate da razumete feminističku teoriju“, „Morate biti aktivista/kinja“ i „Morate poznavati prave ljude“.

Poslednje pitanje pokušalo je da „izmeri“ važnost sledećih faktora za kvalitet rada rodnog eksperta/kinje: *teorijsko poznavanje feminističke teorije, iskustvo u aktivizmu, lični kvaliteti, poznavanje društveno-političke situacije u zemlji.*

Prioritet je dat teoriji feminizma, dok su lični kvaliteti i iskustvo u aktivizmu zauzeli istu poziciju. Poznavanje društveno-političke situacije ocenilo se kao najmanje važno. Samo je nekoliko ispitanika videlo politički kontekst kao faktor koji je usko / direktno povezan s pitanjem rodnog eksperta.

Prema očekivanju, rodni stručnjak je, po mišljenju ispitanika, osoba koja izvrsno poznaje feminističku teoriju – što je očito povezano s tendencijama ili prevladavajućim trendom na ženskim / studijama roda. Aktivizam se smatra jednako važnim kao i lični kvaliteti – što je opet potvrdilo da je „lično – političko“ i da se rodni ekspert doživljava kao osoba čiji bi kvaliteti ili mane imale snažan uticaj na posao. Ovaj je faktor je rangiran tako visoko kao dokaz veze s ideologijom, verovanjima i emotivnom upletenošću (kao zahtevima posla). Ovo takođe pokazuje i nedostatak „objektivne udaljenosti“ ispitanika prema pitanjima.

DRUGA GENERACIJA STRUČNJAKA

Postati profesionalna feministkinja (rodna ekspertkinja) težak je posao. Za one koje diplomu doživljavaju kao dokaz svog profesionalizma, a naročito za one koje spremaju doktorat iz ženskih studija, možemo razmotriti značenja profesionalizacije kroz feminističku analizu rodnog, rasnog i klasnog ustrojstva akademskog znanja.³⁰ Ova vrsta samosvesti omogućava studentima da razmisle kako da kritikuju metode

30 Katie King (2002): *Theorizing Structures in Women's Studies: Interdisciplinarity, Languages of Power & Access, Generations and Careers*. URL: <http://www.womensstudies.umd.edu/wmstfac/kking/present/interdis.html>, poslednji pristup: 4.10.2009.

i vrednosti svojih polja (uključujući i ženske studije) i osmisle unutrašnje i spoljašnje kritike feministkinja i drugih. Daje im kakvo-takvo poznavanje kanoniziranih kritika drugih disciplina, koje stvaraju granice između njihovih disciplina, interdisciplina i analitičkih jezika, kao i sposobnost da razmotre ulogu feminizma u ovim graničnim raspravama.³¹

Na fakultetu postoji jasna razlika između onih koji imaju snažno utemeljenje i onih koji to nemaju. Ima li politički / aktivistički rad uopšte važnost?

Katie King tvrdi da feminističke distinkcije između teorije i prakse često ostavljaju utisak na studente da je teoretiziranje kao takvo protivno političkoj praksi, da se mogu posvetiti jednom ili drugom, jednom unutar akademskog sveta, drugom izvan njega.

U Srbiji smo tek na početku „prirodnog eksperimenta“, prva generacija magistara roda i politike pokazaće put.

Neke discipline su konzistentnije u promociji socijalne pravde i Ženski studiji ih uključuju u svojoj interdisciplinarnoj nastavi, npr. pripravnici staž i drugi oblici promovisanja aktivizma ili rada u neakademskim profesijama ili ženskim zajednicama.

Unutar programa Ženskih studija akademski status je vrlo važan (usprkos protestima i traženju da to prestane biti), ali samo jedno područje moći je važno. Ženski studiji bi trebalo da sačuvaju samu ideju feminizma – najveća moć je u znanju i emancipaciji. Kao što pokazuju rezultati upitnika, moć ličnih kvaliteta, a i sam autoritet, još uvek su poprilično važni.

ZAKLJUČAK

„Vizionarski pokret temeljio bi svoj rad na konkretnim uslovima siromašnih i žena radničke klase.“

Bell Hooks

Čak i kada moramo da govorimo o podelama unutar femi-nizma, unutar feminističke političke misli, feminističkog diskursa, feminističke svesti, itd., ipak znamo da povlačenje granice, koja niti je stalna, niti stabilna, ne može izolovati feminističke

31 King naglašava da ovo podiže mogućnost ženskih studija da postanu interdisciplinarni, kao i intervencije u postojeće discipline i mnoge interdisciplinarnе projekte. Postavlja pitanja o područjima koja nastaju unutar odnosa moći, hijerarhije i generacija, i kako dodiplomsko obrazovanje reprodukuje ove odnose ili ih menja.

diskurse i prakse od onih nefeminističkih.³² Slično tome, razlike unutar feminizma nisu samo razlike i podele među ženama, već takođe, i jednako tako važno, to su podele unutar žena; želim reći da su nastale kao efekti podele unutar karakteristika svake žene.

Pitanje hijerarhije među feministkinjama, formalnih prioriteta, pomirljivosti formalnog sistema koji uključuje više (novac, važnost) za one koji su priznati kao stručnjaci, jeste realnost.

Kriterijumi za odlučivanje čiju ideologiju treba uključiti, a čiju isključiti, čija su znanja i obrazovanje važni, a čiji nisu dovoljno dobri, nejasni su, a to je vrlo evidentno u rezultatima istraživanja. U društvu koje je službeno bilo besklasno, klase koje se formiraju su nepravilne, nelogične i često nastale iz haosa. U državi poput Srbije, u kojoj su porodične i prijateljske veze važnije od ikakvog obrazovanja – to je ozbiljna lekcija.

Vrsta pažnje pridavana dobro obrazovanim ženama, profesorkama i studentkinjama, isključuje one koji doista trebaju dobiti uvid u feminizam, misli Hooks. Institucionalizovano feminističko obrazovanje dolazi do malog broja ljudi, a njegova funkcija emancipovanja i podizanja nivoa svesti promenili su se u formalnije i ličnije ciljeve. Ostaje pitanje – kako proširiti znanje na šire slojeve, i ponuditi vredno rešenje – za one koji žele da postanu profesionalci/ke na polju rodnih problema.

Potrebna je veća jasnoća pojma, koncepta i njegove primene. Ovo zahteva lobistički trud koji bi identifikovao probleme koji dovode do odbijanja roda, uključujući i preteće aspekte. Osim toga, to zahteva trud sakupljanja i upotrebe pouzdane građe. Uzimajući u obzir dijahronu prirodu ženske populacije koja postoji „na različitim stepenima emancipacije“, neophodno je uključiti različite strategije istovremeno, umesto trošenja energije na beskrajne borbe na temu čija je opcija bolja ili gora. Postaje jasno da ovoj regiji nije potreban uvezeni, već lični i po vlastitoj meri proizvedeni feminizam.

Htela bih se opet vratiti na Bell Hooks i njene bogate i moćne ideje, ovog puta o suštini feminizma. Na kraju krajeva, najvažniji zadaci feminizma jesu podržavanje žena u njihovom obrazovanju, intelektualnom razvoju, kritičkom razmišljanju. Ako obrazovanje doživljavamo kao „praktikovanje slobode“³³, onda bi ovo praktikovanje trebalo da bude jednako dostupno svim ženama. To se takođe odnosi i na profesionalizaciju kao budući feministički program.

32 Visi de Lauretis.

33 Hooks (2006), str. 140.

Bibliografija:

- (1998): Several important challenges face feminism in the next century, says School of Women's Studies Inaugural Lecturer Judy Rebick. U: *Gazette*, izd. 28, br. 30. URL: <http://www.yorku.ca/ycom/gazette/past/archive/042298.htm#gen5>, poslednji pristup: 4.10.2009.
- Blagojević, Marina (2000): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskurzi i prakse*, Dio I. Beograd: AWIN.
- Blagojević, Marina (ur.) (1998): *Ženski pokret u Beogradu 1998-99: Ka alternativnoj ženskoj istoriji*. Beograd: Centar za ženske studije u Beogradu.
- Crenshaw, Kimberly W. (2003): „Rod“, *Genero* br. 2. Beograd: Centar za ženske studije.
- de Lauretis, Teresa (1990): *Upping the Anti (sic) in Feminist Theory*. U: Marianne Hirsch; Evelyn Fox Kelle (ur.): *Conflicts in Feminism*. New York: Routledge, str. 255–270.
- Ghodsee, Kristen (2006): *Nongovernmental Ogres? How Feminist NGOs Undermine Women in Post-socialist Eastern Europe*. U: *The International Journal of Not-for-profit Law*, izd. 8, br. 3, str. 44–59.
- Hooks, Bell (1994): *Outlaw Culture: Resisting Representations*. New York: Routledge.
- Hooks, Bell (2000): *Feminism is for Everybody. Passionate Politics*. Cambridge: South and Press.
- Hooks, Bell; Mesa-Bains, Amalia (2006): *Homegrown: Engaged Cultural Criticism*. Cambridge: South End Press.
- Hubbard, Gill (1996): *Why has feminism failed women?* U: *International Socialism*, br. 71, str. 143–154.
- King, Katie (2002): *Theorizing Structures in Women's Studies: Interdisciplinarity, Languages of Power & Access, Generations and Careers*. URL: <http://www.womensstudies.umd.edu/wmstfac/kking/present/interdis.html>, poslednji pristup: 4.10.2009.
- Markov, Slobodanka (2001): *Pravo glasa žena*. Beograd: CESID.
- Nemanjić, Miloš (1998): *Žene Srbije kao deo stvaralačke inteligencije od početka stvaranja samostalne države do 1920. godine*. U: Latinka Perović (ur.): *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, str. 263–277.
- Papić, Žarana (1998): *Sociologija i femintzam*. Beograd: IICSSO.

Stein, Arlene (1995): Sisters and Queers: The Decentring of Lesbian Feminism. U: Marcy Darnovsky; Barbara Epstein; Richard Flacks (ur.): Cultural Politics and Social Movements. Philadelphia: Temple University Press, str. 133–153.

Villarreal, Marcela; du Guerny, Jacques (2000): Why do we still have problems in population programmes after all these years? URL: <http://www.fao.org/sd/wpdirect/WPan0047.htm>, poslednji pristup: 12.07.2009.

Adriana Zaharijević

WOMEN'S LIBERATION, ČETRDESET GODINA KASNIJE

Postoji nelagodan konsenzus oko toga da je vreme emancipacije / revolucije / oslobođenja iza nas. Govori li se pak o specifično ženskom kontekstu, *Women's Lib* zvuči toliko anahrono da se u nekom svima razumljivom kontekstu može pojaviti jedino u okviru arhivarskih poduhvata koji nastoje da ustanove oštre granice među „talasima“ ženske borbe. Uprkos tome, danas, dakle, četrdeset godina kasnije, s izvesnošću se može tvrditi da ciljevi i ideali borbe za slobode žena nisu ostvareni u punom opsegu, u meri u kojoj ni neki drugi ideali koje je inicirala '68. nisu postali življena stvarnost. Međutim, govor o „borbi“ (o revoluciji i oslobođenju da i ne govorimo, posebno na ovom području koje se ambivalentno i neujednačeno odricalo svoje komunističke prošlosti) često postaje teorijski neumesan ili nepodesan, bez obzira na teorijski kontekst.

Šta je izazvalo takav obrt? Feminizam u svojim različitim, kulturno i geografski uslovljenim vidovima opstaje i danas, iako su u najvećem broju zemalja sveta osvojena sva ona osnovna prava za koja su se žene borile. Iako je, prema tome, „emancipatorska“ „borba“ za „oslobođenje“ i „revoluciju“ odnosa među ženama i muškarcima (a čini se da je čak i te pojmove ponekad suvislo staviti pod znake navoda), bar na diskurzivnom nivou postala deplasirana, feminizam – kako god da ga definišemo da bi se navedeni termini izbegli – ne iščezava, premda se može tvrditi da je svet, makar u načelu, postao lagodnije mesto u kojem su prisutni bar potencijali za ravnopravnost.

Pitanje ima li feminizma ako nema borbe za oslobođenje žena – ili ima li feminizma koji nije uvek već borba za oslobođenje – ma kako retorički delovalo, postalo je jedno od središnjih pitanja s kojima se ovaj društveni pokret suočio devedesetih godina 20. veka. Činjenica da feminizam i dalje opstaje u svim svojim raznovrsnim oblicima ne ukazuje na to da je na ovo pitanje pronađen adekvatan odgovor koji bi ga učinio prevladanim ili zastarelim. Moglo bi se, suprotno tome, tvrditi da je to danas verovatno najdinamičniji spor koji feminizam čini otvorenim za nova rešenja, koja krute borbene formacije transformišu u labave koalicije, čiju validnost zapravo tek treba testirati u okolnostima s kojima se susreću žene 21. veka.

U ovom tekstu pokušaću ukratko da razmotrim dva mesta spora koja smatram ključnim za razumevanje situacije u kojoj se feminizam nalazi danas u Srbiji, ali i izvan nje. Prvo se odnosi na neprevladani konflikt teorije i prakse, drugo na generacijski spor među „mlađim“ i „starijim“ feministkinjama.

VRAĆANJE FEMINIZMA ŽENAMA

Najzastupljenije – hronološko i progresističko – čitanje feminističke istorije prepoznaje tri faze feminizma. Prvi „talas“ označava vremenski najduži period koji se proteže od sredine XIX veka do izbijanja Prvog svetskog rata ili, alternativno, do dvadesetih godina 20. veka kad je ženama u najvećem broju država u kojima je postojao sifražetski pokret dodeljeno pravo glasa. Pojava drugog talasa dovodi se u vezu s objavljivanjem knjige Beti Fridan (Betty Friedan) *The Feminine Mystique* 1963. godine. „Problem koji nema ime“, fraza koju narastajući pokret šezdesetih prepoznaje kao izvanredno prikladan opis situacije u kojoj se nalaze Amerikanke posle naizgled tako lagodnog posleratnog *baby-boom*-a, nakon '68. dobija snažnu ideološku potporu, a tokom sedamdesetih i razna teorijska objašnjenja. Iako nema slaganja oko toga kada se tačno okončava, može se tvrditi da „drugi talas“ dostiže zenit tokom sedme decenije 20. veka, a da osamdesetih, što zbog moćne unutrašnje kritike s margina pokreta, što zbog konzervativne političke klime, doživljava *backlash*, da pozajmim izraz Suzan Faludi (Susan Faludi). Treći talas feminizma, ako mu korene ne prepoznamo već u antiesencijalističkim kritikama crnih i postkolonijalnih teoretičarki, takođe izniče iz života jedne knjige: reč je o tekstu *Gender Trouble* Džudit Batler (Judith Butler), objavljenom 1990. godine. Iako je teško definisati pravce u kojima se feminizam trećeg talasa razvija/o, njegove pretpostavke, temporalno gledano, i danas, dvadesetak godina kasnije, određuju istorijsko lociranje feminizma.¹

Uz izvestan trud, paralelna istorija se može izvesti i za Srbiju. Prvi feministički glasovi, iako veoma iznimni, javljaju se već u XIX veku (Draga Dejanović, glumica i pesnikinja, napisala je čak tri knjige koje bi bile zanimljive za feminističko proučavanje: *Nekoliko*

1 Iako je fraza „treći talas“ postala uvrežena u feminističkom diskursu, ona ni danas nema univerzalnu primenu. Primera radi, Nensi Frejzer (Nancy Fraser) u nedavno objavljenom tekstu „Feminism, Capitalism and Cunning of History“ (Nancy Fraser (2009): *Feminism, Capitalism and Cunning of History*. U: *New Left Review*, br. 56, str. 97–117.) govori isključivo o drugom talasu i njegovim transformacijama u odnosu na promene koje su od šezdesetih naovamo pogodile kapitalističko društvo. Batler u svojim *Nevoljama s rodom* takođe nigde ne uvodi termin „treći talas“, iako bez sumnje inicira njegovu (van)teorijsku upotrebu.

reči srpskim ženama, *Emancipacija Srпкиnja i Srpskoj majci*).² Tokom prvih decenija 20. veka javljaju se rasuta stremljenja koja se danas mogu proglasiti feminističkim: od formiranja Ženske stranke, preko intelektualnih uzleta žena poput Ksenije Atanasijević i Julke Hlapec-Đorđević, do aktivnosti žena okupljenih oko AFŽ-a. Iako različite kulturne i političke okolnosti svojstvene jugoslovenskom kontekstu otežavaju konsekvantno izvođenje paralele s drugim (i trećim) talasom, osim u generacijskom smislu, činjenica je da je osamdesetih godina o feminizmu ponovo počelo da se govori javno i donekle dosledno. Specifičnost srpskog feminizma devedesetih čija se pojava preklapa s pojavom trećeg talasa na Zapadu, jesu ratne okolnosti u kojima se pokret razvija i definiše svoje strateške ciljeve i interese.

Premda sam svesna uproščavanja koja šturi opisi nužno povlače za sobom, ipak ću posegnuti za još jednim veoma prikladnim svođenjem koje spada u opšta mesta feminističke historiografije. Često se, naime, i donekle s pravom, naglašava da se prvi talas može takoreći redukovati na feminističku praksu, budući da nije imao osobenu teorijsku pozadinu koja bi praksi davala smer i opravdanje. Drugi talas obeležava „izumevanje“ specifično feminističke teorije koja je nerazdvojiva od delovanja u mikro ili u makro ravni, na lokalnom ili na transnacionalnom nivou. Pojava trećeg talasa u neposrednoj je vezi s teorijskim otkrićem da se *teorija i praksa ne podudaraju*, kako se više od čitave decenije želelo verovati. Dekonstrukcija teorijskih konstrukata oko kojih je organizovana feministička praksa drugog talasa, vodila je teorijskoj fragmentaciji i osipanju što je, sa svoje strane, neizbežno stvorilo nevolje u sferi delovanja. Treći talas se stoga, bar heuristički i uopšte uzev, može odrediti kao teorija kojoj nedostaje adekvatna praksa.

2 Ivana Pantelić (2006): Draga Dejanović (1840-1871). U: Francisca de Haan; Krasimira Daskalova; Anna Loutfi (ur.): *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern and South-Eastern Europe in 19th and 20th Century*. Budapest: CEU Press, str. 106–108.

TEORIJA I/ILI ILI PRAKSA

Kada je sredinom XIX veka formiran feministički *pokret*,³ žene (i retki muškarci) koji su ga reprezentovale nisu imale usaglašenu teorijsku ili ideološku platformu prema kojoj su temeljito i namenski sprovodile svoje unapred definisane i čvrsto postavljene ciljeve. U duhu načelno slobodarskih ideja liberalnog individualizma, koje su odredile pravac borbe za ukidanje institucije ropstva i smanjenje klasne napetosti u prvim industrijskim društvima, pojavile su se i prve prepoznatljivo feminističke tendencije. Narastajući pokret se poslednjih decenija XIX veka organizovao oko različitih aktivnosti koje su retko imale teorijsku potporu i teško su se mogle svrstati uz određenu ideologiju: pamfleti, peticije, okupljanje na konvencijama, javne tribine, masovni protesti i militantne akcije naprosto spadaju u arsenal svake društvene grupe koja se borila za vidljivost i/ili proširenje osnovnih prava.

Činjenica da je reč o nečemu tako dalekom što, samim tim, dopušta da se s nostalgijom vraćamo u ta slavodobitnija vremena, omogućuje da borbu sifražetkinja predočimo kao takoreći najlagodniji deo feminističke istorije: ženama koje su predano i jednodušno radile na dostizanju svog cilja – oko kojeg je postojao internacionalni konsenzus – na raspolaganju su bila samo *ad hoc* oruđa koja su odista dovela do proizvodnje željenih učinaka. One, drugim rečima, iza sebe nisu imale ni istoriju ni varijetete teorijskih/ideoloških polazišta koja bi u njihovo delovanje unosila razdor, a osvajanje prava glasa je u korpusu njihovih ciljeva bilo toliko dominantno, da su svi drugi naprosto mogli biti zanemareni kao potencijalni izvori sporova.

No, ne samo da je takvo čitanje naivno, već ono sasvim poništava problem koji leži u srcu feminizma od njegovog nastanka do danas: činjenicu da feminizam ni u jednom trenutku svoje istorije nije bio lišen spora, uprkos ili upravo zbog toga što polaže pravo na to da govori u ime svih žena, odnosno u ime žene kao univerzalnog

³ Istorijski posmatrano, počeci feminističkog pokreta se mogu locirati u 1848. godinu kada je u državi Njujork u Seneka Folsu održan prvi skup na kojem su eksplicitno formulisani feministički zahtevi. Bez sumnje, tokom čitave istorije je bilo nekonvencionalnih žena koje bi se mogle proglasiti protofeministkinjama. Takođe, valja pomenuti da se u doba Francuske revolucije prvi put pomalja prostor u kojem se i žene mogu prepoznati kao politički subjekti, usled čega tada dolazi do prvih oblika organizovanja žena, doduše, kratkog veka. (Videti, recimo, Karen Ofen (2000): Oспорavanje muške aristokratije. Feminizam i Francuska revolucija. U: Ženske studije, br. 13, str. 79–115. i Elisabeth G. Sledziwski (2000): The French Revolution as the Turning Point. U: Fraisse, Genevieve; Duby, Georges; Perrot, Michelle (ur.): A History of Women in the West, Vol. IV. Emerging Feminism from Revolution to World War. Cambridge, MA: Belknap Press; Harvard University Press, str. 33–46.) Prema tome, bez obzira na značajne preteče pokreta, on u strogom smislu biva ustanovljen tek u XIX veku, a tek početkom XX veka dobija transnacionalni karakter.

subjekta. Viktorijanke se, naime, nisu slagale oko zajedničkih strategija, niti su im ciljevi i programi delovanja bili ujednačeni. Suprotno anegdotskim očekivanjima, prve feministkinje su u velikom broju slučajeva (posebno u SAD i UK, dakle, u reprezentativnim sifražetskim državama) bile izrazito konzervativne, često daleko bliže umerenjačkim, nego progresivnim levičarskim pokretima koji su se bar nominalno zalagali za punu ravnopravnost muškaraca i žena. Rasne i klasne napetosti, politička kalkulisanja, u kojima su mnoge žene ostavljane izvan sfere jednakih prava i sloboda, i neskriveno imperijalistička i kolonijalna retorika predstavnica srednje klase koje su dominirale pokretom, onemogućavala je ostvarenje prividno univerzalnih težnji ženskog pokreta.

Objedinjujući motiv feminizma prvog talasa – pravo glasa – nije bio dovoljan da bi se odista prevladale nepremostive razlike među zahtevima, strategijama i vrednostima ranih feministkinja. Iako to svakako ne može biti jedini razlog zbog kojeg je feministički pokret izgubio oštrinu (prve „postfeministkinje“ se javljaju već dvadesetih godina 20. veka, kao i prvi ozbiljni generacijski sukobi koji ih proizvode), pojavu drugog talasa feminizma odlikovala je izražena potreba za teorijskim okvirom koji će moći politički da objedini pokret, ali i da utemelji zahteve koje će svaka žena moći da prepozna kao bitno feminističke.

Da bi ideološki snažna praksa šezdesetih opstala, da bi, drugim rečima, nadživela Novu levicu, antiratne i studentske proteste organizovane oko '68., bio je neophodan koherentan eksplanatorni model koji bi mogao da posluži kao skelet opisa postojećeg stanja stvari, ali bi uz to nudio i moguća rešenja za njegovo prevazilaženje i/ili ukidanje, i sliku budućnosti u kojoj bi stare nepravde bile iskorenjene.⁴ Taj marksistički model koji je donekle integrisan u model „polne politike“ (*sexual politics*), dakle, u temelje radikalnog feminizma, nalazi sopstveni izraz i u praksi koja je ponajviše obeležila buđenje feminističke svesti. Reč je o grupama za podizanje svesti u kojima se akcent s pojedinke pomera na kolektivitet, na žene kao grupu (ili „klasu“, kako se često govorilo u prvim tekstovima koji još nisu pravili oštre koncepcijske razlike među feminizmima), i gde pozicija opšte potlačenosti dobija snažnu pozadinu u „iskustvima“ svih žena. „U načelu se polazilo od toga da feministički identitet i feministički aktivizam predstavljaju direktnu posledicu feminističke svesti. Sve žene su potlačene u patrijarhalnom društvu usled čega dele izvestan skup iskustava kao žene. Proces postanka feministkinjom predstavlja rezultat podizanja svesti jedne žene do

4 Videti Linda Nicholson (ur.) (1997): *The Second Wave*. New York; London: Routledge, str. 2.

tačke u kojoj ona prepoznaje svoju žensku potlačenost i zajedničke interese koje deli s drugim ženama, čiji je izraz sestrinstvo.⁵ Taj „klik“, „trenutak istine, šok koji donosi prepoznavanje, instant sestrinstvo“,⁶ koje se odigralo u svesti budućih teoretičarki i/ili aktivistkinja, trenutak kada se intimno preobražava u političko, preobrazivši se u iskustvo „prezrenih na svetu“, obeležava trenutak stapanja teorije i prakse u drugom talasu feminizma.

Teorija i praksa, dakle, prvi put koegzistiraju upravo u tom periodu uklapanja, preplitanja i uvezivanja privatnog/individualnog u javno/političko, kako ga definišu Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) i Kejt Milet (Kate Millet). Feministkinje drugog talasa su imale formalne uslove za participaciju u javnom životu – prvi talas se za to izborio osvojivši pravo glasa: sada je to trebalo tematizovati, trebalo je opisati situaciju, stanje ili položaj u sistemu koji ne favorizuje žene, i trebalo je osmisliti načine da se taj sistem dovede u pitanje. Zadatak feminističke teorije bio je, pre svega, da opravda univerzalističke tvrdnje feminističke prakse.⁷ Trebalo je *dokazati* da su sve žene žrtve sistema dominacije koji biološke pretvara u vrednosne razlike, omogućujući nesmetano funkcionisanje hijerarhije, zasnovane na tobože biološkoj nužnosti.

Cilj teorije bio je opremanje žena koje menjaju svet neophodnim sredstvima da bi ta promena bila sprovedena korenito, temeljito i u korist svih. No, da li zbilja svih? Čini se da je unutrašnja kritika s margina razotkrila bentamovski princip (najveće sreće za najveći broj) koji se *ponovo*, gotovo u istom ruhu, potkrao feminizmu. Osamdesetih godina 20. veka se politici identiteta, sili koja mobilise drugi talas feminizma, suprotstavlja politika razlike: iza univerzalističkih težnji subjekta feminističke politike

5 Cheryl Hercus (2005): *Stepping Out of Line: Becoming and Being Feminist*. New York; London: Routledge, str. 3. O značaju grupa za podizanje svesti i razvoju feminističke svesti pisala je Lidija Vasiljević u svojoj neobjavljenoj magistarskoj tezi „Politike mentalnog zdravlja“. Tekst tog manuskripta dostupan je u Univerzitetskoj biblioteci Univerziteta u Beogradu.

6 Navedeno prema časopisu Ms.; Jane O'Reilly (1971): *The Housewife's Movement of Truth*. U: *New York Magazine*, 20.12.1971. URL: <http://nymag.com/news/features/46167>, poslednji pristup: 24.09.2009.

7 Ni u najranijoj fazi koegzistencije prakse i teorije nije, naravno, postojao opšti konsenzus oko toga šta i u kojoj meri svaka od njih treba da donese onoj drugoj. „Neki ljudi nastoje da naprave časnu ženu od feminističke kritičarke, tvrdeći da svaki 'dostojan' fakultetski osek u svojim zalihama treba da poseduje jedan takav primerak. Mene baš i ne zanima da li će feminizam postati poštovanja vredan deo akademske kritike; daleko me više interesuje da feministička kritika postane koristan deo ženskog pokreta. Stari feminizam je bio usredsređen na zakonske odredbe i ljudska prava u suštinski neizmenjenim institucijama. Novi feminizam se tiče temeljnog transformisanja institucija. U našoj borbi za oslobođenje, Marksova opaska o filozofima može se primeniti i na kulturne kritičarke: do sada su samo tumačile svet, a ključno je promeniti ga.“ Lillian S. Robinson (1986): *Dwelling in Decencies* (1971). *Sex, Class, and Culture*. New York; London: Routledge, str. 19–20.

(Žena) iskrsava različitost iskustava – žena druge boje kože, žena (marginalizovanih) nacionalnosti, drugih seksualnih opredeljenja, drugih socijalnih pozadina – što će opseg, sadržaj i značenje same politike dovesti u pitanje. Ako se politika ne organizuje oko *jednog* ujedinjujućeg motiva, odnosno oko (ženskog) identiteta koji je za sve zajednički, kako onda objediniti mnogostruke razlike koje su najednom postale tako važne? I iako ovo pitanje u krajnjoj instanci ima presudne posledice po praksu, njega je moguće postaviti samo pod pretpostavkom ranijeg upuštanja u teorijsko preispitivanje temelja identiteta posredstvom kojeg se sva praksa organizuje. A jednom kada se postavi pitanje – šta je žena (šta je to suštinsko žensko, odnosno ima li uopšte neke takve suštine), feministička politika prestaje da funkcioniše kao izvor jedinstva i postaje prostor spora.

Teorija koja je, dakle, podupirala te očigledno krhke temelje, sada postaje osnovno oružje u njihovom rastakanju. Da bi uopšte bilo politike sestrinstva, neophodno je napraviti prostora za sve zamislive razlike među sestrama, a taj prostor može biti prostor solidarnosti samo pod pretpostavkom nesagledive otvorenosti. Džudit Butler to nedvosmisleno tvrdi:

„Smatram da će svaki pokušaj da se kategoriji žene prida univerzalan ili specifičan sadržaj, pod pretpostavkom da se jemstvo solidarnosti zahteva unapred, proizvesti razdor, te da se „identitet“ kao polazna tačka nikada ne može održati kao čvrsto uporište feminističkog političkog pokreta... To ne znači da termin ‚žene‘ ne bi trebalo koristiti... Naprotiv, ako feminizam pretpostavlja da ‚žene‘ označavaju neoznačivo polje razlika, koje se ne može totalizovati ili sumirati samo jednom deskriptivnom kategorijom identiteta, onda sam termin postaje prostor stalne otvorenosti i uvek nove mogućnosti označavanja.“⁸

Od devedesetih godina 20. veka ključno pitanje utoliko postaje kako uspostaviti ravnotežu između (teorijskih) sporova i (praktičnog) jedinstva. Odbijanje da se u ime kohezivnosti i jedinstva pojmovno zatvori skup mogućih oznaka koje žene čine ženama, čime bi se sužavala i ograničavala moć delovanja, ključni politički potencijal feminizma, vodi prihvatanju fragmentiranosti i difuznosti. Iako je to u izvesnom

8 Džudit Butler (2006): *Kontingentni temelji: feminizam i pitanje 'postmodernizma'*. U: Džudit Butler i Džoan Skot: *Feministkinje teoretizuju političko*. Beograd: Centar za ženske studije, str. 32. Videti i Linda Nikolson (ur.) (2007): *Feministička sporenja*. Beograd: Beogradski krug.

smislu uslov mogućnosti inkluzivnosti, načelna neodredivost polazišta/interesa/ciljeva predstavlja gotovo nepremostivu prepreku u organizovanju celishodne feminističke prakse. Doda li se tome jedna od ključnih odlika savremene feminističke teorije – hermetičnost jezika kojim se služi, za šta su tekstovi Džudit Batler svakako paradigmatičan primer – kontekst koji naglašava inkluzivnost istovremeno isključuje nebrojenu većinu koja doslovno nema pristup jeziku, znanju, prostorima odakle se takvo znanje diseminira, akademskim pozicijama i jouissance koju teorija pruža izabranoj manjini.⁹

Da li teorija može da održi feminizam u životu i, ako je odgovor na to pitanje potvrđan, o kakvoj je formi života ovde reč? Da li je akademski život ženskih studija – prostor formiran teorijom, ma koliko da su njegovi incijalni impulsi potekli iz prakse (ili pre žudnje za praksom) – adekvatan prostor za razvoj i opstanak feminizma? Da li teorija zbilja opismenjuje praksu ili je institucionalizacija ženskih studija (koje – u formi ustupka? – prestaju da budu ženske i postaju „rodne“)¹⁰ jedan oblik kooptiranja alternative sistemu u pomične i sve labavije okvire *mainstream*-a (na šta bez sumnje upućuje jedan drugi, danas odomaćen, ali neprevodiv izraz, *gender mainstreaming*).

Feministička teorija – bilo zbog toga što nema neposredne posledice po žene koje se ne moraju baviti teorijom, pa je čak ne moraju ni razumeti, bilo zbog osude da je po definiciji androcentrična – uglavnom se odbacuje kao nedostojan vid feminističkog angažmana. No, pitanje kako se teorija može predočiti kao izraz prakse samo je jedan oblik opravdanja njenog postojanja. I koliko god da jedno takvo objašnjenje odiše ispraznim antiintelektualizmom, te se već i samo na tom osnovu može odbaciti, mi se tim gestom ni najmanje ne bismo približili složenom zadatku dekonstrukcije hijerarhijskog odnosa teorije i prakse.

Danas otuda ključno pitanje postaje kako obezbediti životni prostor u kojem alternativa sistemu ostaje alternativa koja na način inkluzivnosti ima moć da preobrazi

9 U razgovoru koji je objavljen u časopisu *Hypatia* između Rite Alfonso (Rita Alfonso) i Džo Triljo (Jo Triglio), „Surfing the Third Wave: A Dialogue Between Two Third Wave Feminists“, Triljo tvrdi sledeće: „Takođe me brine težak, specijalizovan, žargonski jezik kojim se najveći deo novije feminističke filozofije predstavlja. Te su teorije dostupne samo osobama s najvišim obrazovanjem. Smatram da je ironično da se teorije o potlačenima predstavljaju na način koji najveći broj potlačenih ne može razumeti... Taj tip jezika održava elitističke odnose moći... Feministička teorija postaje proizvod privilegovane manjine koja se nalazi na akademskim položajima, proizvod kojem ostali izvan tog okruženja nemaju pristupa.“ (Alfonso, Rita; Triglio, Jo (1997): *Surfing the Third Wave: A Dialogue Between Two Third Wave Feminists*. U: *Hypatia*, izd. 12, br. 3, str. 7–16.) Ova vrsta iskaza primenjiva je, naravno, i na druge diskurse o potlačenima, iako je upravo u feminističkom od samog početka prepoznata kao istaknut problem.

10 Videti, primera radi, Wendy Brown (1997): *The Impossibility of Women's Studies*. U: *Differences*, izd. 9, br. 3, str. 79–101.

sistem. Spor između teorije i prakse nužno mora ostati imun na hijerarhizaciju činjenja i mišljenja, tako da se istovremeno izbegne pseudorešenje koje nalaže činjenje bez mišljenja, ali se opire i samodovoljnosti teorije.

SESTRA SVOJE MAJKE¹¹

Razlike koje postoje u životima žena – posmatramo li ta iskustva kroz institucionalna i kulturna sočiva – u poslednjih dve stotine godina ponekad su toliko nesamerljive, da poređenja zahtevaju posebno pažljivo baratanje nebrojenim okolnostima, diskursima, normama, prostorima isključivanja i/ili uključivanja. Čini se da je jedino mesto „istosti“ puka biološka činjenica pola,¹² dok se u domenu roda odigravaju svi ti tanani prelazi i modusi „bivanja ženom“. Šta bi, prema tome, za jednu ženu koja je rođena tokom šezdesetih, odnosno sedamdesetih godina 20. veka značio aksiom feminističke teorije „sve žene su žrtve patrijarhata“ ili pak praktički postulat, „sestrinstvo je globalno“?

Knjige nastale posle 2000. godine daleko češće razmatraju pitanje odsustva feminizma u prvoj „feminističkoj“ generaciji žena, no što se bave oblicima njegovog prisustva. Drugim rečima, pitanje zbog čega se žene boje feminizma – zbog čega se od njega distanciraju kao od obavezujućeg identiteta ili ga odbacuju s podsmehom kao nekakav relikv minulih vremena, ili zastareli borbeni poklič kojem u novom poretku snaga naprosto više nema mesta – frekventnije je od pitanja na koji način neke nove žene prepoznaju sopstveni životni prostor i vreme kao feminističko.

Ta dva pitanja su bez sumnje u uskoj vezi. Govor o patrijarhatu, osim ukoliko se o njemu ne govori u istoriografskom ključu kao o jednom od bitnih eksplanatornih pojmova rane feminističke teorije, danas je, u najmanju ruku, staromodan. Svi kasniji teorijski pokušaji da se on proširi tako da obuhvati i druge forme marginalizacije ili izravnog isključivanja prošli su bez značajnog uspeha, a ono što ga je svojevremeno upravo legitimisalo na teorijskoj sceni – aistoričnost i pretenzije na univerzalno važenje – učinili su ga potpuno nepodesnim u doba koje se na sve načine opire esencijalizaciji.

11 Aluzija na knjigu Astrid Henry (2004): *Not my Mother's Sister: Generational Conflict and Third-Wave Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.

12 Džudit Batler, međutim, ni naizgled nevini pojam pola nije ostavila u stanju potpune nevinosti, čime je i poslednji bastion feminističke teorije ponikle šezdesetih godina XX veka – oštra distinkcija između pola i roda – uzdrman. Videti uvodni tekst u Džudit Batler (2001): *Tela koja nešto znače*. O diskurzivnim granicama „pola“. Beograd: Samizdat B92.

U tom smislu, reakcija koju „patrijarhat“ izaziva kod feministkinja i nefeministkinja novog milenijuma, koliko se god razlozi za to razlikovali, donekle je slična: govor o apsolutnoj dominaciji i nepromenljivoj hijerarhiji je skučen, viktimizujuća pozicija žene u koju je on smešta je neprihvatljiva, a različiti oblici viktimizacije koji dakako nisu iščezli iz savremenog sveta postaju nevidljivi ili se naprosto pogrešno podvode pod međusobno isključive kategorije.¹³

Sintagma „sukob među generacijama“ podrazumeva izvesnu familijarnost koja obično postoji među majkama i kćerima, familijarnost koja i nehotično odlikuje odnose feministkinja drugog i trećeg talasa. Majke koje su skrivale kolena, kao i one koje su pre njih skrivale gležnjeve razrađenim sistemom sukanja i podsukanja, pre no što se pojavila Meri Kvant (Mary Quant), bez sumnje su s izvesnim zgražavanjem (i strahom) gledale na kratke suknje koje su – kao da nikada nije moglo biti drugačije – nosile njihove kćerke. Standardi kćerki su pak bili takvi da je sve što im je prethodilo nužno moralo delovati puritanski. U 20. veku je već i u ravni visine donjeg poruba toliko tabua srušeno, da je generacijski sukob morao postati *locus communis* svakodnevice nebrojenih žena. No, da li se time želi reći da feministkinje trećeg talasa, često doslovno kćerke, svoje virtuelne ili biološke majke koje su sedamdesetih godina bile simbol za rušenje tabua o doličnom u jednom daleko temeljitijem smislu, smatraju konzervativnima?

Za nas je ovde daleko važniji politički smisao pojma „generacija“ koju možemo razumeti kao „grupu ljudi (ne nužno istog uzrasta) čija su iskustva formativnih društvenih uslova približno slična u istom trenutku njihovih života, i koja ima zajednički interpretativni okvir oblikovan određenim istorijskim okolnostima.“¹⁴ Rani kapitalizam, formiranje nacionalnih država, Meri Lojd (Marie Lloyd); fordizam, hladni rat i hipi komune, Respect Arete Frenklin (Aretha Franklin); i neoliberalni kapitalizam, postdruštveno stanje opšte umreženosti, k. d. leng (K. D. Lang) i Britni Spirs (Britney

13 Ovim se, međutim, svakako ne želi reći ono što mnoge emancipovane žene danas govore da bi opravdale svoje odbacivanje feminizma: da feminizam nije potreban zato što više nema hijerarhija (odnosno da feminizam nije potreban da bi se samostalno dosegao željeni prag ravnopravnosti na različitim tržištima na kojima se nadmećemo s muškarcima). Moja teza je da termin „patrijarhat“, budući da je nastao u okrilju radikalnog feminizma (i samim tim, donekle u otklonu od starijeg marksističkog feminizma), ima tendenciju da zanemari paralelni razvoj feminizma i kapitalizma, njihovu bliskost i uslovljenost koja je u čitavoj istoriji feminizma, pa i danas, ograničavala domene sestrinstva. Umesto toga, na različitim mestima nastojala sam da uvedem pojam „sistem privatnog i javnog“, koji podrazumeva različite dinamike društvenih kretanja i uključuje nejednake istorijske okolnosti i presecanja rase, klase i roda. Koristim priliku da se zahvalim Daši Duhaček bez čijih bi sugestija ove teze ostale u ravni puko intuitivnih uvida.

14 Nancy Whittier (1995): *Feminist Generations: The Persistence of the Radical Women's Movement*. Philadelphia: Temple University Press, str. 180.

Spears), sve to su politički topisi u kojima su stasale generacije sestara koje na različite načine ne mogu tvrditi da je sestrinstvo globalno.

Dokaz za to je nesumnjivo i ponuđeni kontekst. Dok za Meri Lojd danas verovatno znaju samo istoriografi britanske viktorske popularne kulture, crno-belo lice Arete Frenklin, uokvireno još uvek obaveznom „ispeglanom“ kosom da bi uopšte pristupila ekranima koje je u najvećem broju posedovala bela američka populacija, ostalo je zabeleženo novim tehnologijama koje već posustaju, kao i slava dveju potpuno drugačijih ali, avaj, potpuno zamenljivih figura savremene muzičke scene.

Drugi dokaz za isto nudi poređenje konteksta. Iako je veoma upitno u kojoj se meri može govoriti, u temporalnim okvirima, o feminističkom pokretu u Srbiji u *doba drugog talasa* – kada su Jugoslovenke imale daleko veća prava od Amerikanki, danas kada je upitno govoriti o *pokretu*, feminizam u Srbiji postoji i, u političkom smislu generacije, daleko ga je teže definisati zbog zajedničkog, preklapajućeg iskustva rata. To takođe ne otežava samo govor o generacijskom sporu u Srbiji, već i poređenja s drugim zemljama realnog socijalizma, koje su posle pada gvozdene zavese drugačije uspele da reše neka od gorućih pitanja koja su se žena ticala posredno ili neposredno.

No, ako se pokazuje da je ideju „generacijskog sukoba“ teško jednosmisleno odrediti,¹⁵ pitanje kako prići „trećem talasu“ nije ništa manje lišeno spora, na šta sam letimično ukazala već na početku teksta. Pretpostavimo li da generacija trećeg talasa feminizma postoji – što, prvo, nominalno isključuje različite „međugeneracije“ i, drugo, ne uzima sasvim u obzir izvesne lokalno uslovljene okolnosti poput onih koje su karakteristične za našu zemlju¹⁶ – nju će reprezentovati žene koje su rođene

¹⁵ Pored najčešćeg para majka/kćer koji kroz lične perspektive (kćerki) obrađuje knjiga Rose L. Glickman (1993): *Daughters of Feminists*. New York: St. Martin's Press, pojavljuju se i neki drugi, manje laskavi parovi: šefica/sekretarica, koji feminizam pretvara takoreći u „karijeru“, suprotstavljajući etablirane feministkinje početnicama koje tek treba da „ispeku zanat“; i mentorica/studentkinja koji svoje opravdanje svakako ima u činjenici da su mnoge feministkinje trećeg talasa ponikle iz akademskog programa ženskih studija (iako se postavlja pitanje da li je model učitelja/učenika, vekovima tako drag filozofima, zbilja podesan za ovaj domen saznanja i delovanja). O „zahvalnosti“ koja se često odriče mladim feministkinjama za privilegije koje imaju, rečito govori sledeći navod koji ponavlja opšta mesta rane feminističke teorije/prakse drugog talasa: „Ako vam kažem da ne mislim da su penetracija i silovanje ista stvar, da ne mislim da žene obrazuju klasu, da ne mislim da transeksualci nastoje da mi otmu moju ženskost, i da ne mislim da je lezbejstvo praksa, budite slobodni da me rečima doterate do zida, ali mi nemojte reći da imam probleme s majkom, da su me nasamarili mediji, ili da sam nezahvalna.“ Za ovaj navod i brojne zanimljive sporove koji se dotiču srodnih tema, videti rasprave na internacionalnom forumu ženskih studija WMST-L. (<http://userpages.umbc.edu/~korenman/wmst/wmsttoc.html>, poslednji pristup: 27.07.2009.).

¹⁶ Na drugom mestu sam o trećem talasu u Srbiji u generacijskom smislu govorila o „trećoj sceni“, što svakako nije najspretnije pojmovno rešenje. Videti predgovor u Adrijana Zaharijević (ur.) (2008): *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Beograd: Žene u crnom; Centar za ženske studije; Rekonstrukcija Ženski fond.

početkom sedamdesetih godina, koje su na fakultetu imale mogućnost da se odluče za programe „ženskih studija“, koje su se s feminizmom suočile u doba kada se njegova unutrašnja kritika već *odigrala*, koje su posedovale raznovrsno teorijsko oruđe i pravne mehanizme u razračunavanju sa sopstvenim nedoumicama – jer uvek je, pre svega, reč o sopstvenim nedoumicama, koje smo potom u stanju da proširimo i na druge žene – i koje, najzad, nisu morale da prave ozbiljne ideološke kompromise oko brijanja nogu i šminkanja.

Među feministkinje trećeg talasa spadaju, dakle, one žene koje su toliko toga dobile „na gotovo“, toliko da se, recimo, gotovo sasvim mogu odreći bremena „patrijarhata“, ne osećajući da bi time flagrantno počinile matricid, ali ipak ne mogu utvrditi da ga u nekim drugim, manje pojmovno obavezujućim formama, nema. Mogućnosti izbora – bar u jednom delu sveta ili, preciznije rečeno, bar u jednom zamašnom društvenom sloju u najvećem delu sveta – postale su privilegija koja je osvojena za sve žene, koje se pak među sobom razlikuju u meri u kojoj smatraju da je za punu ravnopravnost neophodna još inkluzivnija sredina.

Iako je inkluzivnost reč na koju mislimo svaki put kad izgovaramo „rod, rasa, klasa, seksualnost, *itd.*“, reč koja je postala neophodan prateći prtljag feminističke teorije (i prakse, iako ju je u praksi daleko teže sprovesti u delo), valjalo bi u vezi s njom postaviti jedno šakljivo pitanje koje na različite načine pripada problemu generacijskog spora. To pitanje je staro koliko i sam feminizam, te se možda može tvrditi da je u izvesnom smislu i doprinelo govoru o inkluzivnosti kao takvoj. Ko, naime, svojim delovanjem, teorijskim doprinosima, političkim ubeđenjem, pa čak i svojim izgledom potvrđuje pripadnost pokretu? U doba kada je jedan od ključnih feminističkih izraza *gender mainstreaming*, problem ekspertize u domenu roda neumitno vodi tom pitanju. Međutim, pitanje ko se računa u feministkinje šire je od onog koje se tiče merodavnosti i reprezentativnosti feministkinja u juridičkom sistemu.

Stereotipan prikaz feministkinja takođe postoji otkako je feminizma. Upitno je, međutim, koliko je on danas uvredljiv – što je bez sumnje bio i u XIX, a i dobrim delom 20. veka, i što mu je svakako bio cilj – da uvredi; biti „usedelica“, „raspuštenica“, „lezbejka“, „majka 'kopileta'“, „neuglednog izgleda“ *itd.*, danas su, ma koliko to ne bilo univerzalno pravilo, legitimne opcije s kojima se mnoge žene svesrdno i s odobravanjem poistovećuju. No, šta učiniti kada „etiketiranje“ ne dolazi iz „spoljnog“ sveta koji feminizmu nije naklonjen? Šta učiniti kada same feministkinje procenjuju ortodoksnost nečijeg feminizma? Kako, drugim rečima, odgovoriti ženama koje pitanje

ne postavljaju kondicionalno, već u formi koja glasi: ko sme da bude feministkinja? I, najzad, jedno od najtežih pitanja s tim u vezi, da li i muškarci mogu biti feministi (da li je u notorno rodno problematičnom srpskom jeziku imenica „feminist“ potpuni oksimoron)? Kako se, dakle, potvrđuje pravovernost? I ima li za tako nešto mesta u nečemu po definiciji „nepravovernom“ kao što je feminizam?

Bez pretenzija da na to pitanje ponudim bilo kakav konkluzivan odgovor, što osobito važi za Srbiju u kojoj su prakse i savezi devedesetih godina (dakle, u periodu najснаžnijeg razvoja ovdašnjeg feminističkog pokreta) bili izrazito politički obojeni, ponudiću jedno čitanje kojem želim da se priklonim. Reč je o odlomku iz *Manifeste*, knjige objavljene 2000. godine koja namerava da objasni mladim ženama šta je feminizam danas.

Kada za nekog kažemo da je feminist/kinja, *mi* mislimo na sve politički i društveno svesne žene i muškarce koji rade u korist ravnopravnosti u pokretu ili izvan njega, koji pišu o feminizmu, ili o sebi govore kao o feministi/kinji. U stvarnosti ne postoji formalan savez žena koje bismo mogle nazvati 'feministkinjama'. Iako postoje ustanove i drugi forumi oko kojih se žene i muškarci okupljaju, feminizam nije birokratski monolit poput komunizma ili... sajentologije.¹⁷

Iako knjiga nosi sugestivan naziv (*Manifest/a*), ovaj odlomak nedvosmisleno tvrdi da je vreme manifesta iza nas. Ako je ikada zbilja moglo biti nekakvog feminističkog vjeruju koje se moglo pretvoriti u merilo podobnosti, ono u savremenom dobu postaje samo jedan u beskonačnom skupu slogana (validan gotovo koliko i čuveni „Žena bez muškarca je kao riba bez bicikla“), kao što se i svaki Manifest danas izlaže riziku ponavljanja i ponovljivosti. Međutim, ovaj paragraf otkriva i nekoliko drugih značajnih polazišta za definisanje feminizma u 21. veku. Potreba da se kurzivom (*mi*) označi da ova definicija nema pretenzija na opšte važenje, da je takoreći zaštićena autorskim pravima i da utoliko uvažava mogućnost da se pored nje nađu i druga, možda i oprečna određenja feminizma, upućuje na njegovo individualizovanje, rasparčavanje i omasovljenje bez čvrstih zajedničkih imenilaca („the feminists“ su, pre svega, *po definiciji* i muškarci, i oni koji sebe prepoznaju kao deo pokreta, ali i oni koji su izvan njega. Puki gest samoimenovanja dovoljan je da bi se neko našao u ovom prilično „labavom skupu individua“). Pisanje o feminizmu dobija istaknuto

17 Jennifer Baumgardner; Amy Richards (2000): *Manifesta: Young Women, Feminism and the Future*, New York: Farrar, Straus & Giroux. Deo teksta dostupan na stranici <http://www.feminist.com/resources/artspeech/genwom/whatisfem.htm>, poslednji pristup: 27.7.2009.

mesto u određenju feminizma, što donekle sugerije da teorija može – jer to već i čini – opstajati mimo prakse, što pak ne ukida feminizam sam.

Još jednom o inkluzivnosti. Feminizam trećeg talasa je manje rigorozan pri „izboru“ u svoje redove: „Vi ste seksi, ili ste stidljivi, vi kupujete kod Kalvina Klajna, ili ste majka koja ne radi van kuće, vi ste velika holivudska producentkinja, vi ste prelepa nevesta u belom, bivša supruga koja podiže troje dece, ili se brižete i depilirate voskom. U stvarnosti, feminizam želi da budete šta god da ste – ali da vas krasi politička svest. I obratno, vi želite da budete feministkinja upravo zato što hoćete da budete to što jeste.“¹⁸ Na pitanje, *smem li da budem feministkinja*, jedini odgovor iz ove perspektive je – vi to već jeste. Takoreći, na žalost ili na sreću feminističkog pokreta drugog talasa.

Da li je tu reč o vrlini? Difuznost i fragmentiranost gotovo bi nužno morale da, s jedne strane, prate inkluzivnost (jer se ono *mi* u čije ime govorimo nikako ne može – ne treba – zatvoriti, ograničiti, redukovati na bilo koji „reprezentativan“ identitet), i odsustvo (teorijski) stabilnog političkog subjekta, s druge strane. Da li, dakle, o difuznosti „pokreta“ uopšte možemo govoriti u vrednosnim kategorijama, osim u onim koje evociraju nostalgiju za minulim vremenima? Čini mi se da je prizivanje kohezivnosti kakva je ranije odlikovala ono što danas teško možemo i nazvati pokretom, iako mu se time svakako ne odriče neki teško imenljivi oblik egzistencije, po svemu slično lamentima nad vremenom kada su se pisale razglednice, ili onim kada su studenti, danas gotovo nevidljiva grupacija u nekom politički relevantnom smislu, želeli da izvedu svetsku revoluciju.

Najzad, da li individualizovanost „pokreta“ u trećem talasu uopšte znači isto što je značila u teorijski pregnantnom paru individualno/kolektivno (preneseno na širi, premda zastareli politički plan, liberalno/socijalističko)? Da li je feminizam trećeg talasa izgubio viziju pravde za sve žene, ili je *tek on uistinu ima*, što upravo i otežava grupisanje u ime nekog jasno definisanog *mi*? I, svakako najvažnije, da li ta individualizovanost (fragmentiranost, difuznost) koja se na neobičan način preklapa s transglobalnošću novog milenijuma koja u svom dobrom vidu počiva upravo na postojanju pokreta kakav je feministički, poništava odgovornost? Da se zadržim na paradigmatičnom tropu ovog generacijskog spora: ako su kćerke bile jogunaste i neretko nezahvalne (pretpostavimo, zbog toga što nisu mogle da sagledaju širu sliku i zato što je u prirodi mladih osoba da se protiv svega, a posebno protiv roditelja,

¹⁸ Ibid.

bune), šta sada kada su i same kćerke postale majke?

Može se, konačno, usled svega navedenog, učiniti da trećem talasu feminizma, kao i drugim fenomenima čije poreklo vuče korene iz XIX veka, nedostaje kohezivna snaga koja je odlikovala pokret stasao '68. godine. I da bi se podvukla poslednja i odlučujuća razlika između drugog i trećeg talasa, neko bi mogao reći da su generaciju *baby-boomera* krasili samo ideali, dok generacija X, generacija kojoj i sama pripadam, ima sve – osim ideala. Usudiću se da protivrečim ovoj tvrdnji. Ako postoji išta što povezuje žene koje su početkom XIX veka potpisivale Deklaraciju u Seneka Folsu, žene koje su bacale lažne trepavice u kantu slobode, žene koje su devedesetih pisale *queer* teoriju, i žene koje danas na raznim delovima sveta čine sve ove stvari, to nipošto nije neko zajedničko, nepromenjeno i nepromenjivo *mi*, već potreba za slobodom, potreba da se sistem mimoide, da se izmeni, da se ukine ili revolucionarizuje. Menjaju se pojmovni okviri, menjaju se i žene koje ih tumače, ali ideal da je sloboda moguća – koliko god ovo trivijalno delovalo – ostaje.

Samo u tom duhu i dalje možemo reći da je sestrinstvo globalno. I samo u tom duhu možemo tvrditi da smo sestre svojih majki ili pak svojih kćerki.

Bibliografija:

- Alfonso, Rita; Triglio, Jo (1997): *Surfing the Third Wave: A Dialogue Between Two Third Wave Feminists*. U: *Hypatia*, izd. 12, br. 3, str. 7–16.
- Batler, Džudit (2001): *Tela koja nešto znače. O diskurzivnim granicama „pola“*. Beograd: Samizdat B92.
- Batler, Džudit (2006): *Kontingentni temelji: feminizam i pitanje 'postmodernizma'*. U: Batler, Džudit; Skot, Džoan: *Feministkinje teoretizuju političko*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Baumgardner, Jennifer; Richards, Amy (2000): *Manifesta: Young Women, Feminism and the Future*. Farrar, Straus & Giroux.
- Brown, Wendy (1997): *The Impossibility of Women's Studies*. U: *Differences*, izd. 9, br. 3, str. 79– 101.
- Fraser, Nancy (2009): *Feminism, Capitalism and Cunning of History*. U: *New Left Review*, br. 56, str. 97–117.
- Glickman, Rose L. (1993): *Daughters of Feminists*. New York: St. Martin's Press.
- Henry, Astrid (2004): *Not my Mother's Sister: Generational Conflict and Third-Wave Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hercus, Cheryl (2005): *Stepping Out of Line: Becoming and Being Feminist*. New York; London: Routledge.
- Nicholson, Linda (ur.) (1997): *The Second Wave*. New York; London: Routledge.
- Nikolson, Linda (ur.) (2007): *Feministička sporenja*. Beograd: Beogradski krug.
- Ofen, Karen (2000): *Osporavanje muške aristokratije. Feminizam i Francuska revolucija*. U: *Ženske studije*, br. 13, str. 79–115.
- O'Reilly, Jane (1971): *The Housewife's Movement of Truth*. U: *New York Magazine*, 20.12.1971. URL: <http://nymag.com/news/features/46167>, poslednji pristup: 24.09.2009.
- Pantelić, Ivana (2006): *Draga Dejanović (1840-1871)*. U: de Haan, Francisca; Daskalova, Krasimira; Loutfi, Anna (ur.): *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms, Central, Eastern and South-Eastern Europe in 19th and 20th Century*. Budapest: CEU Press, str. 106–108.
- Robinson, Lillian S. (1986): *Dwelling in Decencies (1971). Sex, Class, and Culture*. New York; London: Routledge.

- Sledziewski, Elisabeth G. (2000): The French Revolution as the Turning Point. U: Fraisse, Genevieve; Duby, Georges; Perrot, Michelle (ur.): A History of Women in the West, Vol. IV. Emerging Feminism from Revolution to World War. Cambridge, MA: Belknap Press; Harvard University Press, str. 33–46.
- Whittier, Nancy (1995): Feminist Generations: The Persistence of the Radical Women's Movement. Philadelphia: Temple University Press.
- Zaharijević, Adrijana (ur.) (2008): Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka. Beograd: Žene u crnom; Centar za ženske studije; Rekonstrukcija Ženski fond.

Pet do dvanaest:
(Novi) društveni pokreti i početak kraja
Jugoslavije

Goran Musić**JUGOSLOVENSKI RADNIČKI POKRET 1981-1991.**

Do smrti Josipa Broza Tita, 1980. godine jugoslovenska radnička klasa ojačala je brojčano i kulturološki. Nakon tri decenije snažnog ekonomskog rasta i urbanizacije udeo stanovništva vezanog za poljoprivredu smanjio se sa preko 60 procenata neposredno nakon Drugog svetskog rata na 36 procenata 1980. Osim brojčane nadmoći radništvo je u jugoslovenskom socijalizmu uživalo povlašćenu poziciju u pravnoj i političkoj sferi. Za razliku od ostalih socijalističkih sistema u istočnoj Evropi radničko samoupravljanje i društvena svojina postavili su institucionalna ograničenja političkoj moći državne i partijske birokratije.¹ Inspirisani štrajkačkim pokretom u Poljskoj početkom osamdesetih, mnogi levi intelektualci videli su upravo radničku klasu kao potencijalno odlučujući faktor u razrešenju političke i ekonomske krize koja je zadesila jugoslovensko društvo. Postojala je nada da se sistem može primorati na reformu mobilizacijom, zasnovanoj na klasnom identitetu i socijalnim pitanjima, koja bi bila u stanju da državu demokratizuje i istovremeno očuva celovitom.²

I zaista, do sredine osamdesetih vladin program izlaska iz krize, koji je za cilj imao redukciju spoljnotrgovinskog deficita i poboljšanje konkurentnosti jugoslovenske ekonomije na svetskom tržištu kroz smanjivanje troškova rada, izazvao je čitav niz društvenih pokreta među kojima su radnički štrajkovi bili najvidljiviji.³ Često spominjanim *dešavanjima naroda* prethodila su skoro zaboravljena *dešavanja radnika*.⁴ Broj štrajkova širom Jugoslavije skočio je sa 247 zabeleženih 1980. godine na 851 1986. godine, dok je broj štrajkača u istom periodu porastao od 13 507 do 88 860 učesnika. Samo godinu dana kasnije broj štrajkova i učesnika udvostručio se na 1 685 slučajeva prekida rada i 288 686 radnika uključenih u štrajk.⁵ Ova statistika svrstava

1 Marko Grdešić (2008): Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labor Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia, U: European Journal of Industrial Relations, Vol. 14, No. 2, str. 134.

2 Branka Magaš (1993): The Destruction of Yugoslavia: Tracing the Break-up 1980–199. London: Verso, str. xxi.

3 Susan L. Woodward (1995a): Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990. Princeton: Princeton University Press, str. 347–361.

4 Jasna Dragović-Soso (2002): Saviors of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism. London: McGill-Queen's University Press, str. 218.

5 Marko Marinković, (1995): Štrajkovi i društvena kriza, Beograd Institut za političke studije, str. 83.

Jugoslaviju među zemlje sa najvišom frekvencijom štrajkačke aktivnosti u Evropi u to vreme.⁶ Za razliku od štrajkova prethodnih decenija, koji su se uglavnom zadržavali u fabričkom krugu, a kao metu imali upravljačke kadrove samog preduzeća, radnici su sada bili skloniji da svoje zahteve povežu sa širim političkim pitanjima u zemlji i da ih prezentuju političkim strukturama organizujući marševe, ulične demonstracije i okupljanja ispred državnih institucija.⁷

Prelomna tačka dostignuta je u jesen 1988. godine kada je srpski ogranak partije, pod vođstvom Slobodana Miloševića, prekršio do tada jedinstveni osuđujući stav federalne vlade prema društvenim pokretima odozdo, pokušavajući da se postavi na čelo jednog dela tih mobilizacija. Reinterpretirajući opšte-prisutnu ideju o dihotomiji između „eksploatora i eksploatisanih“ u nacionalnom ključu, ova frakcija srpske političke elite uspela je da organizuje niz javnih mobilizacija u Srbiji i ostalim republikama, koji su poslužili za kooptiranje pokreta zasnovanih na klasnom identitetu, i time otvorila vrata za nasilno rasturanje zemlje.⁸

INSISTIRANJE NA ELITI I ETNICITETU

Fingirane nacionalne mobilizacije s kraja osamdesetih godina prošlog veka, poznatije kao „Antibirokratska revolucija“ postale su opšte polazno mesto za dobar deo historiografije koji se bavi raspadom Jugoslavije.⁹ Pokušavajući da kontekstualizuje istočnoevropske društvene pokrete osamdesetih, Padraic Kenney zapaža da literatura koja se bavi 1989. godinom ispušta iz vida ulogu koju su društveni pokreti igrali u ranim fazama ove transformacije.¹⁰ Ova konstatacija nosi posebnu težinu u slučaju Jugoslavije gde su nacionalističke mobilizacije i ratovi bacili senku na sve prethodne pokrete koji nisu imali etnički karakter. Priroda društvenih pokreta koji su izbili osamdesetih se tako često interpretira premotavanjem unazad – pri čemu se kao početna tačka uzimaju krajnje političke konsekvence iz devedesetih.

6 Salih Fočo (1989): Štrajk između iluzije i zbilje, Beograd, Radnička štampa, str. 6.

7 Marinković (1995), str. 87.

8 Nebojša Vladislavljević (2008): Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization". New York: Palgrave Macmillan, str. 145–177.

9 Vidi na primer: Laura Silber; Allan Little (1995): The Death of Yugoslavia. New York: Penguin books ili Sabrina P. Ramet (2002): Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic. Boulder: Westview Press.

10 Padraic Kenney (2005): Framing, Political Opportunities and Eastern European Mobilization. U: Hank Johnston; John A. Noakes: Frames of Protest: Social Movements and the Framing Perspective. Lanham: Rowman & Littlefield, str. 144.

Najčešći problematični rezultati ovog metoda jesu prenaplašena uloga elita, naizgled neodoljiva privlačnost etniciteta kao faktora mobilizacije i nemogućnost distinkcije između pokreta iniciranih odozdo i pokreta dirigovanih od strane vladajuće birokratije. Nebojša Vladislavljević tako s pravom karakteriše literaturu koja se bavi jugoslovenskim kontroverzama osamdesetih kao: „fokusiranu na elitu sa posebnim interesom za visoku politiku, disidentsku inteligenciju i ličnosti“.¹¹

Reflektujući sentiment rasprostanjen u krugovima srpske liberalne opozicije tokom devedesetih, Nada G. Novaković u studiji procesa koji naziva „propast jugoslovenske radničke klase“ identifikuje „veliku koaliciju interesa političke elite i manuelnog radništva“ – u kojoj se ove dve grupe udružuju i ispoljavaju svoj „antimodernizacijski potencijal“.¹² Dejan Jović vidi političku elitu kao jedinog relevantnog aktera jugoslovenske politike osamdesetih pošto je aktivizam masa bio: „kratkotrajan, prilično neorganizovan i ograničen neposrednom intervencijom policije i političara“.¹³ Slično njemu, Jasmina Udovički i Ivan Torov zaključuju kako su radnički protesti bili: „pažljivo orkestrirani od strane specijalnih grupa“¹⁴, dok Jasna Dragović-Soso istražuje disidentstvo i korene konflikta usredsređujući se na rastući uticaj nacionalističke inteligencije.¹⁵

Umesto vladajućih struktura, Susan Woodward se okreće ka ekonomskim reformama, predloženim od strane Međunarodnog monetarnog fonda, i njihovim uticajem na životni standard stanovništva. Ona prepoznaje radničku klasu kao društveni sloj koji je bio pod najdirektnijim udarom ovakve politike, ali njene dve poznate studije sadrže samo po jedan pasus koji se bavi fenomenom radničkih štrajkova.¹⁶

Skepsa ispoljena prema mogućnostima dugotrajnije kolektivne akcije običnog stanovništva unutar jugoslovenskog jednopartijskog sistema često vodi istraživače u primordijalno i etnicitet kao ključno objašnjenje za mobilizacije. Onog trenutka kada društveni pokreti izbiju na površinu, izvorište ideja koje cirkulišu unutar pokret ne traže se u ranim fazama formiranja pokreta i datom istorijskom momentu, već

11 Vladislavljević (2008), str. 4.

12 Nada G. Novaković (2007): Propadanje radničke klase. Beograd: Rad, str. 150.

13 Dejan Jović (2003): Jugoslavija – država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije 1974-1990. Zagreb: Prometej, str. 325.

14 Jasmina Udovički; Ivan Torov (2000): The Interlude 1980-1990, U: Jasmina Udovički; James Ridgeway (ur.): Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia. Durham: Duke University Press, str. 88.

15 Dragović-Soso (2002).

16 Susan L. Woodward (1995a), str. 353; Susan L. Woodward (1995b): Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War. Washington D.C.: Brookings Institution Press, str. 62.

u predmodernom duhu koji je preživio kroz generacije. Stvara se utisak da onog trenutka kada državna kontrola popusti, drevne mržnje između etničkih grupa kreću da kuljaju. Početkom devedesetih Kaplanov bestseller je utabao put ovakvim interpretacijama, dok delo Tomislav Sunića u kome se disidenstvo u socijalističkoj Jugoslaviji povezuje isključivo sa etnički inspirisanim izazovima Titoizmu, predstavlja radikalan primer ove tendencije.¹⁷

Preokret u istoriografiji sa ovom tematikom došao je 2004. godine sa objavljivanjem V. P. Ganjonove 'The Myth of Ethnic Conflict'. U ovoj knjizi, autor koristi empirijske podatke prikupljene od strane jugoslovenskih sociologa tokom osamdesetih da bi osporio pretpostavljenu vezu između etniciteta i izbijanja sukoba. Po njemu, ratovi koji su pratili raspad zemlje predstavljali su „stratešku meru demobilizacije korišćenu od strane političkih elita suočenih sa masovnim mobilizacijama“¹⁸. Sa ovom hipotezom, Gagnon potencijalno po prvi put stavlja društvene pokrete u prvi plan. Međutim, iako uspeva efektno da preispita predrasude o stavovima stanovnika Jugoslavije prema etnicitetu i međunacionalnim odnosima neposredno pred izbijanje sukoba, Gagnon čitaocu uskraćuje za konkretne primere društvenih pokreta tokom osamdesetih koji se nisu bazirali na etničkom identitetu. Umesto toga on nudi skicirane opise opozicionih pokreta koji će u Srbiji i Hrvatskoj razvijati devedesetih. Tek 2008. godine, pažljivim seciranjem srpske „Antibirokratske revolucije“ i „Pokreta kosovskih Srba“ Nebojše Vladisavljevića otvara se prostor za viđenje mobilizacija osamdesetih kao kompleksnih fenomena koji u sebi sadrže raznovrsne ideje i zahteve i koji su jednim delom mutirali u ekskluzivno nacionalističke i orkerstrirane mobilizacije tek u kasnijim fazama svog razvoja.¹⁹

17 Robert D. Kaplan (1993): *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York: Picador; Tomislav Sunić (1995): *Titoism and Dissidence: Studies in the History and Dissolution of Communist Yugoslavia*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

18 V. P. Jr. Gagnon (2004): *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990*. Ithaca: Cornell University Press, str. 7.

19 Vladisavljević (2008), str. 198.

DEŠAVANJA RADNIKA I NARODA

Prelistavanje stranica sindikalnog nedeljnika „Rad“ koje izveštavaju o industrijskim štrajkovima u to vreme, čini se, potvrđuju Vladislavljevićevu tezu. Štrajk rudara iz Labina tokom aprila i maja 1987. godine nepovratno je raskinuo veze između radnika i Saveza komunista Jugoslavije. Multietnička radna snaga istarskog rudnika privukla je do tada nezabeleženu pažnju jugoslovenskih medija uspevajući da istraje 34 dana u štrajku uprkos otvorenim pritiscima lokalnih i republičkih vlasti.²⁰

Mera zamrzavanja ličnih dohodaka, uvedena od strane federalne vlade u leto 1988. godine, izazvala je seriju štrajkova širom zemlje, pri čemu se radnici mnogih preduzeća odlučuju na protestne marševe ka prestonici. U junu te godine, metalci iz beogradskog naselja Rakovica se okupljaju ispred Skupštine SFRJ sa sloganima: „Hoćemo promene“, „Lopovi“, „Dole crvena buržoazija“ i „Izdali ste Tita“. Mesec dana kasnije, srpski i hrvatski radnici iz industrije obuće *Borovo* okupljaju se na istom mestu sa skoro identičnim sloganima. Posle par sati radnici probijaju policijski kordon i ulaze u Skupštinu samo da bi je uskoro napustili zatečeni mlakim otporom policije i pristajanjem vlasti na njihove zahteve.

Godinu dana kasnije, na skupu obeležavanja godišnjice protesta ispred Skupštine SFRJ, predsednik štrajkačkog komiteta radnika Rakovice Milinko Jovanović predlaže formiranje štrajkačkih komiteta na nivou opštine, republike i federacije.²¹ Interesantan je i podatak da, sve do 1990 godine, prvi nezavisni sindikati, koji se u matičnim republikama odvajaju od državnog sindikata (*Savez Sindikata Jugoslavije*), pokušavaju formirati nove sindikalne konfederacije sa preduzećima iz iste grane na federalnom pre nego na republičkim nivoima. Tako se na osnivačkom konresu prvog nezavisnog sindikata radnika u *Valjaonici bakra i aluminijuma* u Sevojnu 22. Januara 1990., kao gosti pojavljuju i predstavnici Železničkog transportnog preduzeća iz Zagreba i Beograda.²² Sličnu logiku te godine pratili su i radnici *Jadranbroda* iz Rijeke tvrdnjom da osnivanjem nezavisnog sindikata ne žele da razbijaju Jugoslovenski sindikat, već naprotiv, da omoguće neposredno povezivanje radnika izvan republika u sličnim industrijama.

20 Zvonko Tarlo (1987): Krah papirnate politike: pouke i poruke labinskog štrajka. U: Rad, br. 53.

21 Milosav V. R. Jovanović (1989): Slaba vajda od rada. U: Rad, br. 2918.

22 Milosav V. R. Jovanović (1990): Nije frka nego trka, Rad, br. 2022.

S druge strane, kod štrajkova koji se odvijaju u kontekstu borbe oko ustavnog statusa Kosova i Vojvodine i smene političkog rukovodstva u Crnoj Gori, od početka je primetan jak etnički prizvuk. Radničke mobilizacije nisu se odvijale u vakuumu i često su se preplitale sa paralelnim društvenim pokretima i njihovim zahtevima. Štrajkovi albanskih rudara na Kosovu bojkotovani su od strane njihovih srpskih kolega, dok je beogradska radnička štampa oštro osuđivala štrajkove na Kosovu kao „politički inspirisane“ i pre promena u vrhu srpske partije. Do 1989 godine, Pokret kosovskih Srba delimično je kooptiran od strane nove srpske nomenklature oličene u Slobodanu Miloševiću i korišćen kao instrument za javnu mobilizaciju protiv regionalnih političkih struktura koje su stajale na putu reformi ustava Srbije.

Radnici velikih društvenih preduzeća često su se priključivali ovim skupovima i igrali bitnu ulogu u uklanjanju rukovodstava u Novom Sadu i Titogradu. Za razliku od već opisanih štrajkova, ovi protesti najčešće su bile akcije dirigovane odozgo. Nije bilo neuobičajeno da se skupovima obraćaju i menadžeri samih preduzeća koji bi organizovali autobuski prevoz do mesta protesta. Slogani prosutni na ovim skupovima bili su: „Kosovo je srbija“, „Hoćemo ujedinjenu Srbiju“, „Svi smo mi sa Kosova“, „Hoćemo Slobu“.²³ Odjeci sa ovih okupljanja ozbiljno su ugrozili mogućnost zajedničke klasne mobilizacije preko etničkih granica. Radnici iz drugih republika oklevali su da pruže podršku štrajkačima u Srbiji u strahu od scenarija „događanja naroda“.²⁴

PITANJA ZA DALJA ISTRAŽIVANJA

Povlačenje jasnih linija razgraničenja između fingiranih i spontanih mobilizacija odozdo očigledno nije moguće. Pa ipak, ukoliko u budućim istraživanjima dosledno želimo primeniti Vladislavljevićevu preporuku za reinterpretaciju društvenih pokreta osamdesetih na radnički pokret, neophodno je prepoznavanje različitih tendencija i postavljanje novih pitanja o ovim fenomenima iz današnje perspektive. U kom stanju su se nalazile samoupravljačke strukture unutar preduzeća osamdesetih i kako su ekonomske reforme uticale na njih? Kako se organizovao štrajkački pokret i koji je bio obim i domet akcija solidarnosti u drugim republikama? Kakvu ulogu je u ovim dešavanjima imao zvanični Savez sindikata Jugoslavije? Kakva je dinamika i priroda

²³ Vladislavljević, str. 171.

²⁴ Dragan R. Marković (1990): Kako je sve propalo. U: Rad, br. 2937.

odnosa između štrajkova i nacionalističkih mobilizacija? Kakvu ulogu je radnička klasa igrala u ratovima devedesetih?

Ovo su samo neka od otvorenih pitanja koja i dalje čekaju ozbiljan istraživački pristup. Kroz pokušaje odgovora na njih pruža nam se prilika da odstranimo mnoge fatalističke i teleološke interpretacije naše prošlosti. Umesto niza neizbežnih događaja iniciranih odozgo, možemo ponovo otkriti osamdesete kao dekadu bogatu alternativama i borbama različitih, često suprotstavljenih, društvenih snaga sa sopstvenim interesima i predstavama o budućnosti.

Bibliografija:

- Dragović Soso, Jasna (2002): *Saviors of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: McGill-Queen's University Press.
- Fočo, Salih (1989): *Štrajk između iluzije i zbilje*. Beograd: Radnička štampa.
- Gagnon, V. P. Jr. (2004): *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990*. Ithaca: Cornell University Press.
- Grdešić, Marko (2008): *Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labor Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia*. U: *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 14, No. 2, str. 133–151.
- Jovanović, Milosav V. R. (1989): *Slaba vajda od rada*. U: *Rad*, br. 2918.
- Jovanović, Milosav V. R. (1990): *Nije frka nego trka*. U: *Rad*, br. 2022.
- Jović, Dejan (2003): *Jugoslavija – država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije 1974-1990*. Zagreb: Prometej.
- Kaplan, Robert D. (1993): *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York: Picador.
- Kenney, Padraic (2005): *Framing, Political Opportunities and Eastern European Mobilization*, U: Johnston, Hank; Noakes, John A.: *Frames of Protest: Social Movements and the Framing Perspective*. Lanham: Rowman & Littlefield, str. 143–168.
- Magaš, Branka (1993): *The Destruction of Yugoslavia: Tracing the Break-up 1980–199*. London: Verso.
- Marinković, Marko (1995): *Štrajkovi i društvena kriza*. Beograd: Institut za političke studije.
- Marković, Dragan R. (1990): *Kako je sve propalo*. U: *Rad*, br. 2937.
- Novaković, Nada G. (2007): *Propadanje radničke klase*. Beograd: Rad.
- Ramet, Sabrina P. (2002): *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic*. Boulder: Westview Press.
- Silber, Laura; Little, Allan (1995): *The Death of Yugoslavia*. New York: Penguin books.
- Sunić, Tomislav (1995): *Titoism and Dissidence: Studies in the History and Dissolution of Communist Yugoslavia*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Tarlo, Zvonko (1987): *Krah papirnate politike: pouke i poruke labinskog štrajka*. U: *Rad*, br. 53.

Udovički, Jasmina; Torov, Ivan (2000): The Interlude 1980-1990. U: Udovički, Jasmina; Ridgeway, James (ur.): *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham: Duke University Press, str. 80–108.

Vladislavljević, Nebojša (2008): *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. New York: Palgrave Macmillan.

Woodward, Susan L. (1995): *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.

Woodward, Susan L. (1995): *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press.

Krunoslav Stojaković

PREŠUĆENA POVIJEST UJDI I ANTIRATNA OPOZICIJA U JUGOSLAVIJI¹

1. PROBLEM(I) JEDNOG PRINCIPA

Prije nekoliko mjeseci Gruzija, bivša republika Sovjetskog saveza, nalazila se u latentnom vojnom konfliktu sa starom (i novom) velesilom Rusijom. Pozadina sukoba ležala je u tenzijama dviju pokrajina – Abhazije i Južne Osetije – da se odmetnu Gruziji. A Rusija se, po starom motu *divide et impera*, predstavlja kao čuvar jednog principa, koji je bivši američki predsjednik Woodrow Wilson koncipirao kao suprotnu ideologiju socijalističkom internacionalizmu i Ruskoj revoluciji – to je pravo na „samoopredjeljenje naroda“. Iako je taj princip imao i emancipatorske efekte, kao u antikolonijalnoj borbi naroda Afrike i Južne Amerike, u njemu leži očigledno i potencijal destrukcije i političke instrumentalizacije, naročito u višekulturnim i višenacionalnim državama današnjice, pa kraj hladnog rata nipošto nije obilježio „vječni mir“, već početak novih nacionalizma, čiji rezultat se manifestira u krvavim građanskim ratovima diljem svijeta:

„Svijet, ili barem Europa bez rata – ta vizija se i krajem 20. vijeka iskazala kao iluzija.“²

Poštovani čitalac može se zapitati, kakve veze ovaj kratki rekurs ima sa Jugoslavijom? Sedmogodišnji građanski rat se u Jugoslaviji upravo vodio u ime tog naizgled lijepog, ali u praksi često katastrofalnog principa, i to na tlu države koja je etnički i kulturno toliko heterogena da bi dosljedno izvršavanje principa samoopredjeljenja i sedam nastalih republika³ dovelo u pitanje (što se svakako zbiva).⁴

1 Ovaj članak je prevod iz već na njemačkom jeziku objavljenog članka pod naslovom „Kraj Europe? O ratu u Jugoslaviji“. U: jour fixe initiative berlin (izd.) (2009): Krieg. Münster: Unrast Verlag, str. 99–114.

2 Citat po Thomas Kühne; Benjamin Ziemann (2000): Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte. U: Thomas Kühne; Benjamin Ziemann (izd.): Was ist Militärgeschichte? Paderborn: Schöningh, str. 9–46, ovdje str. 9.

3 Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija i Kosovo.

4 Bez namere davanja sveobuhvatnog spiska recimo jaka srpska manjina u Hrvatskoj, srpske i hrvatske

Unatoč svim zajedničkim crtama s aktualnim slučajem Gruzije postoji jedna bitna razlika. Ne Rusija, već vodeće države tadašnje Europske zajednice služile su se argumentima o „samoopredjeljenu“ i podržavale napore nacionalističkih krugova Slovenije i Hrvatske za priznanje kao samostalne i „suverene“ države. Države, znači, koje „integritet Gruzije“ nipošto ne žele dovesti u pitanje.

U jugoslavenskom je slučaju tadašnji njemački ministar vanjskih poslova Hans-Dietrich Genscher krajem juna 1991. godine – ukratko nakon jednostranog proglašenja samostalnosti od strane Slovenije i Hrvatske – jugoslavenskom kolegi Budimiru Lončaru objasnio da se „mora poštovati, da je međunarodna zajednica pravo na samoopredjeljenje i u helsinškom dogovoru kao i u Pariškoj charti osigurala. A u izjavi KSCE-ministara u Berlinu 20. juna to se je i potvrdilo.“⁴⁵

Međutim, tadašnji ministar vanjskih poslova Jugoslavije bio je hrvatske nacionalnosti, isto kao i njegov predsjednik vlade Ante Marković, a obojica su težili reformiranoj, ali jedinstvenoj Jugoslaviji.

Ukratko: Građanski rat u Jugoslaviji je na nasilan način dokazao da se postojeći emancipatorski sadržaj principa samoopredjeljenja ne samo kroz nacionalističke ekstremiste, već i političku računicu može dovesti *ad absurdum*.

2. BAJKA O „VJEČNOJ MRŽNJI“ JUGOSLAVENSKIH NARODA

Za autora ovih redova, koji je do desete godine života živjeo u Tuzli, „spoznaja“ da u Jugoslaviji žive različite nacionalnosti i religiozne zajednice, koje su još i u permanentnom međusobnom sukobu, došla je jako kasno, vjerojatno sa prvim izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine koji su tokom 1992./1993. godine stigli u Njemačku. Te godine sam imao 15 godina – znači dovoljno da bih „to“ trebao znati. U mojoj (manje ili više katoličkoj) porodici ta navodno očigledna mržnja između Hrvata, Srba i Muslimana jednostavno se nije prepričavala, isto kao što se nije prepričavala u roditeljskom društvu koje se najzad pokazalo kao „šareno“ društvo. Nije bilo ni priče o Jugoslaviji kao „vještačkoj i nasilnoj“ tvorevini. Baš suprotno tome. Kada je jugoslavenski vratar Tomislav Ivković – po nacionalnosti Hrvat – odbranio jedanaesterac argentinskog nogometnog velikana Diega Maradone na svjetskom prvenstvu 1990. godine u Italiji nastala je

manjine u Bosni i Hercegovini, mađarske, hrvatske i muslimanske manjine u Srbiji, albanske manjine u Makedoniji i Crnoj Gori itd.

⁴⁵ Hans-Dietrich Genscher (1995): *Erinnerungen*. Berlin: Siedler, str. 939.

kolektivna radost svih „naroda i narodnosti“, a općejugoslavenski heroj tih dana – a mi se nalazimo u 1990. godini, neposredno uoči katastrofalne krize u Jugoslaviji – bio je Dragan Stojković – po nacionalnosti Srbin, ali kojega je cijela Jugoslavija od milja zvala „Piksi“.

Međutim, uzmemo li razne komentare, analize i procjene koje su se od početka ratnih sukoba 1991. godine kako u Jugoslaviji tako i u inozemstvu publicirale, odjednom se dobiva dojam da su svi moji utisci i iskustva bili potpuno lažni, da sam ja živjeo u nekom nerealnom kosmosu. Po Dunji Melčić, hrvatskoj filozofkinji koja živi u Frankfurtu, slučaj nacionalnog ugnjetavanja unutar Jugoslavije bio je očigledan, suprotno mišljenje zastupati mogu samo neki romantični ljevičari:

„Jako je popularno plakanje za nekom plurietničkom i multikulturalnom Jugoslavijom, koja je egzistirala samo u fantaziji nekih ›jugonostalgičara‹. Ali u centrima cinične politike, u Londonu i Parizu, dobro se zna da je Jugoslavija bila umjetna i nasilna nad svojim narodima.“⁶

Engleskom novinaru Mishi Glenny, tijekom rata dopisniku za engleske novine, slučaj Jugoslavije isto tako je potpuno jasan:

„Bosanski Srbi, Hrvati i Muslimani su tijekom prošlih stoljeća nosili čitav niz različitih uniformi kroz koje su prepoznavali svoje neprijatelje kada je počinjao ratni sukob. U tom trenutku se pojavljuje njihova ‚prava ličnost‘ – ta spoznaja, da su one primitivne ubojice s druge strane barikade njihova braća – to je u Bosni dovelo do krvavog obračuna.“⁷

Predgovor navedenoj knjizi Mishe Glenny-a napisao je bivši glavni tajnik njemačke socijaldemokratske stranke i rektor Sveučilišta u Jeni, pokojni Peter Glotz. On u predgovoru hvali spomenutu knjigu kao objektivnu i zaključuje:

6 Dunja Melčić (1992): Der Bankrott des kritischen Intellektuellen. U: György Konrád i dr. (Izd.): Europa im Krieg. Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 39.

7 Misha Glenny (1993): Jugoslawien. Der Krieg, der nach Europa kam. München: Droemer Knauer, str. 261. Na drugom mjestu piše: „Rat 1991. godine osigurao je da virus mržnje zarazi i slijedeće generacije“, str. 190.

„Političari koji žele razumjeti jugoslavenske ratove trebaju pročitati Mishu Glenny.“⁸

Međutim, razlozi rata su puno složeniji i puno jugoslavenskih intelektualaca je već nekoliko desetljeća prije rata upozorilo na opasnost koja proizlazi iz federalizacije bez istodobne demokratizacije društvenih i, naročito, političkih struktura. Glavna točka kritike sastojala se iz analize moći nacionalnih partijsko-ekonomskih birokracija, koje nakon sustavnih promjena 1974. godine jačaju svoju oligarhijsku poziciju, tako da nije više vladala samo jedna „općejugoslavenska“ birokratija već šest republičkih koje ubuduće gledaju braniti svoje usko „republičke“, što je u praksi uglavnom značilo vlastite privilegije i pozicije. Već nekoliko godina prije sustavnih promjena filozof Božidar Jakšić je upozorio na opasnost koja proizlazi iz takvih struktura:

„Ako, na primjer, Srbin iskorištava Srbina, tada činjenica eksploatacije nije bitna; obojica su, samo zbog toga što pripadaju istoj naciji, jednaki. Nacionalno opredjeljenje postaje važnije od klasnog identiteta. Ali kada srpska i hrvatska buržuazija iskorištavaju hrvatsku radničku klasu, to postaje nacionalni problem koji se tek rješava kada isključivo hrvatska buržuazija ima pravo na eksploataciju hrvatske radničke klase. [...] Na tim putevima [...] tehničko-birokratskoj strukturi, političkom aparatu i finansijskoj oligarhiji pruža se mogućnost, da svoje klasne interese skrivaju iza magle nacionalne složenosti. [...] Radnička klasa ili će sprovesti komunističku ideju preuzimanja socijalne moći [...] i uspostaviti sistem samoupravljanja kao integralnog sistema društva, ili će se jugoslavensko društvo stabilizirati kao srednjoklasno društvo koje kroz krize i korupciju samo sebe rastrgava pa tako da bi opstanak kao organizirano društvo sličio čudu.“⁹

„Čudo“ je izostalo, a političke i ekonomske elite su gospodarsku krizu osamdesetih sukcesivno iskoristile da promoviraju nacionalne programe kao jedino rješenje krizne situacije.¹⁰ Pogled na neke bazične ekonomske podatke osamdesetih godina

8 Peter Glotz (1993): Vorwort. U: Misha Glenny: Jugoslawien. Der Krieg, der nach Europa kam. München: Droemer Knauer, str. 15.

9 Božidar Jakšić (1971): Yugoslav Society between Revolution and Stabilization. U: Praxis (Internacionalno izdanje), izd. 7, sv. 3/4, str. 439–450. Citat po njemačkom prevodu u Boris Kanzleiter; Krunoslav Stojaković (izd.) (2008): 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Bonn: Dietz, str. 290–293, ovdje str. 293.

10 Vidi Laslo Sekelj (1993): Yugoslavia. The Process of Disintegration. New York: Columbia University Press,

dovoljan je da se uvidi koliko štetno je strukturna federalizacija Jugoslavije utjecala na međurepubličku gospodarsku suradnju. 1987. godine cirkulacija republičkih proizvoda se uglavnom okreće unutar vlastitog republičkog okvira, zajedničko jugoslavensko tržište teško da je uopće i postojalo. U Bosni i Hercegovini je 70% vlastitog proizvoda ostalo unutar republike, u Hrvatskoj 69% a u Srbiji čak i više od 76% proizvoda nije napustilo republičke granice.¹¹

Pokušaji reformi koji su težili ka jačanju jugoslavenskog tržišta i time slabljenju nacionalnih oligarhija, koje je jugoslavenski predsjednik vlade Ante Marković intendirao, nisu uspjeli zbog snažnog otpora i opstrukcije republičkih elita.

U znanstvenom istraživanju nacionalizma već nekoliko godina postoji konsensus, da u kriznim vremenima nacionalne politike imaju i sve jaču potporu.¹² Međutim, još početkom devedesetih godina ekskluzivno nacionalne države za većinu jugoslavenskog društva nisu predstavljale atraktivnu opciju. U razdoblju 1989. do 1990. godine jugoslavenski znanstvenici izvršili su reprezentativnu anketu diljem Jugoslavije na pitanje „Slažete li se da svaka (jugoslavenska) nacija treba imati i svoju nacionalnu državu?“, i više od dvije trećine sugovornika odgovorilo je sa „Potpuno se ne slažem“, dok je tek 16% odgovorilo sa „Potpuno se slažem“.¹³

U svakodnevnicima jugoslavensko stanovništvo je problem nacionalizma percipiralo uglavnom kao elitni problem, vlastiti suživot sa drugim narodima dakle nije bio značajan faktor problematike. U istom smjeru argumentira i njemačka historičarka Marie-Janine Calic kada zaključuje:

„Suživot u multietničkim državama za većinu postaje sve problematičniji što je dalje od vlastitog iskustvenog horizonta. [...] To znači da se multietnički suživot na lokalnoj i subjektivnoj razini sagledava manje problematičnim nego na nadležnim političkim nivoima.“¹⁴

str. 231–257; Ibid. (1995): *Vreme besčašća. Oglеди o vladavini nacionalizma*. Beograd: AKADEMIA NOVA; Institut za evropske studije.

11 Sekelj (1995), str. 46.

12 Vidi Benedict Anderson (1998): *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*, Frankfurt am Main: Campus; Ernest Gellner (1991): *Nationalismus und Moderne*. Berlin: Rotbuch-Verlag; Eric J. Hobsbawm (1992): *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt am Main: Campus.

13 Sekelj (1995), str. 54.

14 Marie-Janine Calic (1995): *Der Krieg in Bosnien-Herzegowina. Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 56–57.

Dakle, naknadno negiranje mogućnosti mirnog suživota jugoslavenskih naroda iz perspektive rata izgleda krajnje stereotipno i neozbiljno. Znanstvena istraživanja jugoslavenskih sociologa pokazala su da stupanj etničkih predrasuda u Jugoslaviji čak ni na pragu građanskog rata nije bio iznad europskog prosjeka.¹⁵

Jugoslavenski je konflikt, međutim, doveo do maltene totalne javne marginalizacije i medijalnog zataškavanja svih potencijala koji su se u mnogim civilnim mirnodopskim i demokratskim inicijativama angažirali, pa se mogao steći dojam, da niti Jugoslavija niti mir u njoj ne interesira nikoga – niti u Jugoslaviji, a kamoli u inozemstvu.¹⁶

Suprostavljajući se tom stanju, interes ovog teksta leži naročito u prikazivanju jugoslavenske antiratne opozicije.

3. ANTINACIONALISTIČKA OPOZICIJA RATU

Sitnice svakodnevnice pružaju opreznom prosmatraču ponekad interesantan materijal o kulturnom i mentalnom stanju određenog društva, naročito ako se to društvo nalazi u stanju potencijalne agonije, u očekivanju rata. Sarajevski filozof Božidar „Gajo“ Sekulić upravo je bio oprezan prosmatrač kada je 13. jula 1991. godine postao sudionik jedne ulične scene u Sarajevu. Za njega ta scena bila je simptomatična za kroz stoljeća uvježbani suživot u jednoj multikulturalnoj sredini poput Sarajeva. U otvorenom pismu Veljku Kadijeviću Sekulić ističe slijedeće:

„Sa gitarom u ruci je jedan kolega od mene pjevao francuske šansone. Ja sam prišao tom šarenom društvu različitih generacija, različitih nacionalnosti, različitog obrazovanja ali ujedinjenom u mirotvornom temperamentu. Ja već dugo živim u ovoj Sarajevskoj sredini, i najveći kompliment koji se može dobiti jeste „to je raja“. [...] S ovim Vam želim samo reći da mirotvorno „Sarajevo-Europa“, to je Bosna i Hercegovina i Jugoslavija kao Europa u malom nije utopija.“¹⁷

15 Marie-Janine Calic (1995): Zehn Thesen über den Zusammenhang von Kultur und Politik im ehemaligen Jugoslawien. U: Jörg Calließ (Izd.): Der Konflikt der Kulturen und der Friede in der Welt, oder: Wie können wir in einer pluralistischen Welt zusammenleben? (Loccumer Protokolle, 65/94). Loccum: Evangelische Akademie Loccum, str. 59–72, ovdje str. 65.

16 Rijetka iznimka je mirotvorni forum WDR-a „Krieg und Frieden im ehemaligen Jugoslawien“, održan 1995. godine. Vidi WDR Friedensforum (1996): Krieg und Frieden im ehemaligen Jugoslawien. U: Blätter für deutsche und internationale Politik, izd. 41, sv. 8, str. 964–992.

17 Gajo Sekulić (2006): Individuum i nasilje. 1991.: Otvorena pisma protiv rata. Sarajevo: Rabic, str. 39–40.

Sekulić ubjedljivo apelira na mogućnost mirnog i zajedničkog života u Jugoslaviji, Sarajevo služi kao trostruki primjer: kao multikulturalni mikrokosmos na čijem području žive četiri velike vjerske zajednice; kao sinonim za etnički i vjerski pluralizam Bosne i Hercegovine gdje žive Hrvati, Muslimani i Srbi, ali i kao „Jugoslavija u malom“, čija svojstvena mirna egzistencija može i cijeloj Jugoslaviji služiti kao legitimacija. Ti glasovi, koji su se aktivno suprostavljali vladavini nacionalizma i njegovoj negaciji zajedničkog života činili su to mnogo prije početka rata. Njima se, međutim, nigdje nije pružio javno-medijalni interes.

Kao prva formalizirana suradnja neovisnih intelektualaca i drugih građana Jugoslavije u proljeću 1989. godine se u Zagrebu osniva „Udruženje za Jugoslavensku demokratsku inicijativu“ (UJDI). Među osnivačima su Branko Horvat, Žarko Puhovski, Milan Kangrga, Predrag Vranicki, Božidar Sekulić, Nebojša Popov, Koča Popović i drugi.¹⁸ Cilj udruženja prvenstveno je bila demokratizacija jugoslavenske političke kulture i njezinih institucija, bez namjere postati politička partija:

„We do not wish to be a political party, because our aim is more fundamental: [it is] the formation of a movement for a democratic transformation of Yugoslavia. Therefore, we are not interested in power, but in creating conditions in which such a (democratic) transformation would be possible.“¹⁹

Početak rata samo dvije godine nakon osnivanja udruženja, međutim, ni ti intelektualci nisu predviđali, jer su u tom slučaju jasno naglasili opciju djelovanja kao politička partija, „but luckily, the present situation does not merit such an action.“²⁰ Među aktivnostima UJDI-a bili su prije svega nastojanje za demokratizaciju države i društva, uvod dvodomnog sustava (općejugoslavenski narodni sabor i predstaništvo federalnih jedinica), omogućavanje pluralnih političkih struktura kao i zaštita osobnih prava.²¹ Zbog eskalacije situacije i prvih vojnih sukoba – kao što je na primjer upad Jugoslavenske narodne armije u Sloveniju 26. juna 1991. godine ili krvavi sukob na Plitivičkim jezerima u aprilu 1991. – UJDI je prvenstveno radio na konceptu efektivne

18 Spisak članova vijeća i izvršnog komiteta UJDI-ja u: Branko Horvat (2003): The Association for Yugoslav democratic Initiative. U: Dejan Djokić (ur.): Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918-1992. Wisconsin: Hurst C & Co, str. 298–303.

19 Horvat: Association, str. 298.

20 Ibid., str. 299.

21 Ibid., str. 300–301.

protivratne politike i budućeg sustava Jugoslavije. Jedina realna mogućnost da se zaustavi krvoproliće po UJDI-u se je sastojala u koordinaciji i sinkronizaciji rada svih demokratskih opozicionih partija i organizacija Jugoslavije u nadi da se s tim stekne snažan pritisak na republičke vlade. Zajedno sa Saveznim parlamentom, Saveznom vladom te parlamentima i vladama republika trebaose organizirati Okrugli stol, čiji je zadatak trebao biti mirovni ugovor i koncept obnove ili mirnog raspadanja Jugoslavije. Jedan takav susret svih civilnih snaga Jugoslavije po Nebojši Popovu bio je jedina šansa spriječiti „totalni rat“ u Jugoslaviji.²² Dva dana prije slovenskog i hrvatskog proglašenja neovisnosti, 24. juna 1991. godine, jugoslavenski Pretparlament, sastavljen od svih demokratskih stranaka države, uzbudljivo upozorava na moguće posljedice rata:

„Raskrsnica na kojoj se danas nalazimo približava se vrhuncu dramatike. Vrijeme odluka nepovratno istječe. ILI će se realizirati zahtjevi građana i naroda da žive u miru, ekonomskom i kulturnom razvitku, ILI će pobjediti kult nacionalnog egoizma i isključivosti, koji ne pita za cijenu ostvarivanja nacionalnih država, ILI će se uspostaviti demokratski okvir unutar kojega će se donjeti odluke o budućnosti, ILI će se po svaku cijenu nametnuti projekti iz prošlosti, ILI ćemo prihvatiti ponudu Europske zajednice za financijsku pomoć i reforme, ILI ćemo se predati aroganciji nacionalnih vođa i njihovih pomagača, po cijenu siromaštva, haosa i nasilja.“²³

Takvi apeli su u jugoslavenskoj javnosti ostali marginalni. Umjesto toga, republičke medije su se sve više podvrgavale političkoj kontroli nacionalističkih vlada, djelomice dobrovoljno, djelomice nasilno kroz političko „čišćenje“ redakcija. Medijsko izvještavanje potom postaje sve više i više nacionalna propaganda po liniji „mi smo dobri“, „oni su loši“. Za objektivne vijesti nema više mijesta. U hrvatskim medijima se na primjer masakar nad policajcima u Borovom selu tijekom maja 1991. godine danima propagandistički prati sa porukom, miran suživot sa „tim Srbima“ nije više moguć. Srbijanski mediji, međutim, dnevno citiraju iz arsenala glupih izjava Hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana („Tko je protiv mene, njemu u Hrvatskoj nema mijesta“,

22 Nebojša Popov (2006): Vojno ili civilno rešenje Jugoslovenske krize. U: Sekulić, Individuum, str. 223–231, ovdje 231.

23 Preporuka br. 1 Pretparlamenta Jugoslavije, Sarajevo 24. juna 1991. U: Sekulić, Individuum, str. 288–290, ovdje str. 288.

Svaka se država rađa u krvi²⁴) da bi došli do „zaključka“, da se u Hrvatskoj Ustaše pripremaju za vlast i planiraju genocid na Srbima.

Pokušaj jugoslavenske vlade i njezinog predsjednika Anta Markovića uz pomoć neovisne televizije YUTEL, koja je osnovana u oktobru 1990. godine, da se uspostavi korektiv postojećim televizijama zbog obstrukcije republičkih vlada nije uspio.²⁵ Po tadašnjem direktoru HRT-a, televizija u Hrvatskoj trebala je biti „Katedrala hrvatskog uma“, na što je Dubravka Ugrešić lucidno odgovorila da u takvom slučaju gledatelji nisu ništa više već „vjernici u katedrali“.²⁶

No, ne samo da su domaći mediji ignorirali oprezne i upozoravajuće izjave jugoslavenske antiratne opozicije, i inozemna javnost pričavala je slične stavove. Skoro legendarni u ovom kontekstu su komentari Johanna Georga Reißmüllera, novinara njemačke „Frankfurter Allgemeine Zeitung“:

„Socijalistička federativna republika Jugoslavija« će propasti; nitko to ne može zaustaviti.“

A podjela „dobra“ i „zla“ po Reißmülleru isto tako je jasna: na jednoj strani „Demokracije“ Slovenija i Hrvatska, na drugoj strani „Srpski boljševizam“.²⁷

Prema tome nije ni čudno što je domaća, ali i inostrana javnost patila pod takvim jednostranim ocjenama. Na dan 6. jula 1991. godine jugoslavenski Pretparlament upućuje „Apel demokratskoj javnosti Evrope i svijeta“, u kojem se traži potpor u borbi za mir i demokratski razvoj Jugoslavije. No, intervencije u tom smislu nije bilo, naprotiv, uz „Internacionalizaciju“ konflikta, što znači međunarodno priznanje Slovenije i Hrvatske, glavni međunarodni akteri su htjeli spriječiti već započeti rat.²⁸ No, da su zbog heterogenosti jugoslavenske strukture naselja jednostrane deklaracije

24 Citati po Jörg Requate; Matthias Vollert (2002): Die Lieben und die Bösen – Zur Diskussion um den Jugoslawienkonflikt in Deutschland und Frankreich (1990-1996). U: Jörg Requate; Martin Schulze-Wessel (ur.): Europäische Öffentlichkeit. Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert. Frankfurt am Main/New York: Campus, str. 295–325, ovdje str. 306.

25 Mark Thompson (1999): Forging War. The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina. Luton: University of Luton Press; Lino Veljak (1991): Die Krise Jugoslawiens. Nationale Selbstzerstörung. U: Sozialistische Zeitung, izd. 23, sv. 6, str. 6–7, ovdje str. 7.

26 Dubravka Ugrešić (1994): Die Kultur der Lüge. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 115. Vidi i Mustafa Čengić (2006): Medijski rat – kako do medijskog mira. U: Sekulić: Individuum, str. 241–247.

27 Requate; Vollert: Die Lieben und die Bösen, str. 300–301.

28 „Što, to sam se sve više i više pitao, može spriječiti krvoproliće? Priznanje Slovenije i Hrvatske i internacionalizacija konflikta mi se sve više činilo kao jedini mogući izlaz.“ Citat po Genscher: Erinnerungen, str. 956.

neovisnosti nužno morale dovesti do vojnih sukoba, ta procijena i ne bi bila preteška da se nepristrano pogledalo odgovarajuće republičko političko vodstvo devedesetih. Zaključak bivšeg njemačkog ministra inostranih poslova, da se

„može reći kako je priznanje Hrvatske i Slovenije tamošnjem narodu donjelo mir“²⁹

razumljiv je samo iz ugla dihotomije „dobra Slovenija i Hrvatska“ vs. „loša Srbija“. Koliko je procjena srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića kao demagoškog ratnog zločinca bila točna, toliko je ocjenjivanje Hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana kao „demokrata“ i „mirnotvorca“ bila pogrešna.³⁰ U godini objavljivanja Genscherovih „Sjećanja“, u ljetu 1995. godine, Hrvatska vojska sa ofenzivama „Oluja“ i „Blijesak“ ne samo da počinje zaposjedanje zauzetih teritorija u Krajini i Istočnoj Slavoniji, već i svjesni progon 150.000 do 200.000 hrvatskih građana srpske nacionalnosti.³¹

Takvo jednostrano promatranje odgovornih jugoslavenskih političara od strane europskih diplomata, kao i nedostatak potpore jugoslavenskoj antiratnoj i demokratskoj opoziciji naposljetku otvara pitanje, ukoliko se Europa upravo shvaća europski, zašto jednoj višenacionalnoj zajednici kao što je Europa jedna stabilna multinacionalna država Jugoslavija nije bila bitnija od ekonomskih razloga. Zapravo se postavlja pitanje, ukoliko je Europa kulturno otvorena, da li istovremeno predstavlja i nešto više od puke ekonomske zajednice. Pogledaju li se zapadnoeuropske analize i izvještaji o Jugoslaviji tijekom rata, dobija se dojam, da uvjeravanja jugoslavenskih intelektualaca i građana iz antiratne opozicije o realnim mogućnostima mirnog suživota svih naroda i narodnosti Jugoslavije u Europi nisu stekli plodno tlo, naročito iz jednog razloga: jednostavno se nije moglo vjerovati u tu mogućnost, ili se nije htjelo vjerovati. U tom slučaju „projekat Europa“ naprosto i nije ništa više od ekonomske zajednice nacionalnih država, a priča o Europi koja prebrođuje granice

29 Genscher: *Erinnerungen*, str. 965.

30 Vidi Predrag Matvejević (1999): *Nacrt za portret Franje Tuđmana*. U: Predrag Matvejević; Vidosav Stevanović; Zlatko Dizdarević: *Gospodari rata i mira*. Split: Feral Tribune, str. 61–76. Portret Slobodana Miloševića crta Vidosav Stevanović, str. 21–59.

31 Cifre po Ujedinjenim Nacijama: The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Case No: IT-01-45-I: The Prosecutor of the Tribunal Against Ante Gotovina. URL: <http://www.un.org/icty/indictment/english/gotii010608e.htm>, poslednji pristup: 22.07.2009.

i podržava miran suživot njezinih građana ništa više od šimere. U replici na nekoliko javnih nastupa njemačkih intelektualaca poput Hans-Magnusa Enzensbergera i Petera Glotza, bosansko-hercegovački pisac Dževad Karahasan se nakon godinu dana izbjeglištva u Njemačkoj rezignirano pita:

„Došao sam u ovaj sretni i slobodni svijet i počeo se zbunjivati, tako da sada, nakon godinu dana boravka u tom svijetu, i sebe i druge doista počinjem pitati, da li sam uopće egzistirao, da li sam ja to sve doista doživljavao čega se sjećam, ili sam samo jedan zloban lažljivac i mistifikator koji četrdeset godina vlastitog života falsificira, ili jadni zabludnjak koji u nešto vjeruje čega naravno nije ni bilo, jer ga nije smjelo biti.“³²

Raspad Jugoslavije se često tumačio i kao „kraj Europe“³³, i doista, političke elite Europe su tijekom rata propustile donjeti dokaz da mogu osuditi nacionalističke ekscese bez strateških, ekonomskih ili političkih pozadina.

32 Dževad Karahasan (1995): Prinzipien der mechanischen Metaphysik. Hans Magnus Enzensberger und Peter Glotz als Beispiele für das europäische Denken. U: Kommune izd. 13, sv. 1, str. 49–57, ovdje str. 51.

33 Milo Dor (1992): Leb wohl, Jugoslawien. Protokolle eines Zerfalls. Salzburg; Wien: O. Müller, str. 22–25; Slavenka Drakulić (1992): Sterben in Kroatien. Vom Krieg mitten in Europa. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, str. 60; Dejan Janča (2006): Kriza Jugoslavije kao evropski problem. U: Sekulić: Individuum, str. 274–278.

Bibliografija:

- (2006): Preporuka br. 1 Pretparlamenta Jugoslavije, Sarajevo 24. juna 1991. U: Sekulić, Gajo: Individuum i nasilje. 1991.: Otvorena pisma protiv rata. Sarajevo: Rabic, str. 288–290.
- WDR Friedensforum (1996): Krieg und Frieden im ehemaligen Jugoslawien. U: Blätter für deutsche und internationale Politik, izd. 41, sv. 8, str. 964–992.
- Anderson, Benedict (1998): Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts, Frankfurt am Main: Campus.
- Božidar Jakšić (1971): Yugoslav Society between Revolution and Stabilization. U: Praxis (Internacionalno izdanje), izd. 7, sv. 3/4, str. 439–450.
- Calic, Marie-Janine (1995): Der Krieg in Bosnien-Herzegowina. Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Calic, Marie-Janine (1995): Zehn Thesen über den Zusammenhang von Kultur und Politik im ehemaligen Jugoslawien. U: Jörg Calließ (Izd.): Der Konflikt der Kulturen und der Friede in der Welt, oder: Wie können wir in einer pluralistischen Welt zusammenleben? (Loccumer Protokolle, 65/94). Loccum: Evangelische Akademie Loccum, str. 59–72.
- Čengić, Mustafa (2006): Medijski rat – kako do medijskog mira. U: Sekulić, Gajo: Individuum i nasilje. 1991.: Otvorena pisma protiv rata. Sarajevo: Rabic, str. 241–247.
- Dor, Milo (1992): Leb wohl, Jugoslawien. Protokolle eines Zerfalls. Salzburg; Wien: O. Müller.
- Drakulić, Slavenka (1992): Sterben in Kroatien. Vom Krieg mitten in Europa. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Gellner, Ernest (1991): Nationalismus und Moderne. Berlin: Rotbuch-Verlag.
- Genscher, Hans-Dietrich (1995): Erinnerungen. Berlin: Siedler.
- Glenny, Misha (1993): Jugoslawien. Der Krieg, der nach Europa kam. München: Droemer Knaur.
- Hobsbawm, Eric J. (1992): Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780. Frankfurt am Main: Campus.
- Horvat, Branko (2003): The Association for Yugoslav democratic Initiative. U: Djokić, Dejan (ur.): Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918-1992. Wisconsin: Hurst C & Co, str. 298–303.

- Janča, Dejan (2006): Kriza Jugoslavije kao evropski problem. U: Sekulić, Gajo: Individuum i nasilje. 1991.: Otvorena pisma protiv rata. Sarajevo: Rabic, str. 274–278.
- Kanzleiter, Boris; Stojaković, Krunoslav (ur.) (2008): 1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Bonn: Dietz.
- Karahasan, Dževad (1995): Prinzipien der mechanischen Metaphysik. Hans Magnus Enzensberger und Peter Glotz als Beispiele für das europäische Denken. U: Kommune izd. 13, sv. 1, str. 49–57.
- Kühne, Thomas; Ziemann, Benjamin (2000): Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte. U: Kühne, Thomas; Ziemann, Benjamin (izd.): Was ist Militärgeschichte? Paderborn: Schöningh, str. 9–46.
- Matvejević, Predrag (1999): Nacrt za portret Franje Tuđmana. U: Matvejević, Predrag; Stevanović, Vidosav; Dizdarević, Zlatko: Gospodari rata i mira. Split: Feral Tribune, str. 61–76.
- Melčić, Dunja (1992): Der Bankrott des kritischen Intellektuellen. U: György Konrád i dr. (Izd.): Europa im Krieg. Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien. Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 35–45.
- Misha Glenny (1993): Jugoslawien. Der Krieg, der nach Europa kam. München: Droemer Knaur.
- Popov, Nebojša (2006): Vojno ili civilno rešenje Jugoslovenske krize. U: Sekulić, Gajo: Individuum i nasilje. 1991.: Otvorena pisma protiv rata. Sarajevo: Rabic, str. 223–231.
- Requate, Jörg; Vollert, Matthias (2002): Die Lieben und die Bösen – Zur Diskussion um den Jugoslawienkonflikt in Deutschland und Frankreich (1990-1996). U: Requate, Jörg; Schulze-Wessel, Martin (ur.): Europäische Öffentlichkeit. Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert. Frankfurt am Main/New York: Campus, str. 295–325.
- Sekelj, Laslo (1993): Yugoslavia. The Process of Disintegration. New York: Columbia University Press.
- Sekelj, Laslo (1995): Vreme besčašća. Ogledi o vladavini nacionalizma. Beograd: AKADEMIA NOVA; Institut za evropske studije.
- Sekulić, Gajo (2006): Individuum i nasilje. 1991.: Otvorena pisma protiv rata. Sarajevo: Rabic.
- Stojaković, Krunoslav (2009): Das Ende Europas? Zum Krieg in Jugoslawien. U: jour fixe initiative berlin (izd.) (2009): Krieg. Münster: Unrast Verlag, str. 99–114.

Thompson, Mark (1999): *Forging War. The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina*. Luton: University of Luton Press.

Ugrešić, Dubravka (1994): *Die Kultur der Lüge*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

United Nations: The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, Case No: IT-01-45-I: The Prosecutor of the Tribunal Against Ante Gotovina. URL: <http://www.un.org/icty/indictment/english/gotii010608e.htm>, poslednji pristup: 22.07.2009.

Veljak, Lino (1991): *Die Krise Jugoslawiens. Nationale Selbsterstörung*. U: *Sozialistische Zeitung*, izd. 23, sv. 6, str. 6–7.

Sasvim novi protesti?
Postjugoslovenski društveni pokreti u
doba političke, ekonomske i državne
transformacije

Đorđe Tomić

ULIČNE STUDIJE – ODSEK: PROTEST! STUDENTSKI PROTESTI TOKOM „ERE MILOŠEVIĆ“

1. UVOD:

Studentski protesti se često povezuju sa progresivnim idejama i kritičkim stavovima. Često se čak pretpostavlja da su studentske inicijative vrlo važan faktor društvenih promena. Period devedesetih godina 20. veka u Srbiji, odnosno Jugoslaviji je kao i u svim drugim državama istočne Evrope predstavljao period temeljne društvene, političke i ekonomske transformacije. U tom nizu promena u nekoliko prilika došlo je i do studentskih protesta. Povodi za proteste, njihov nastanak i razvoj, kao i posledice tih protesta u toku ove decenije bile su različite, pa je polazno pitanje ovog teksta: koja je bila (stvarna) uloga ovih protesta u društvenom kontekstu u Srbiji u to vreme?

Da bi se pronašao odgovor na ovo suštinsko pitanje, potrebno je prethodno ispitati nekoliko drugih aspekata. Kako i zašto uopšte dolazi do protesta? Koji su njihovi konkretni povodi? Koji su ciljevi protesta, odnosno koji su njihovi zahtevi? Kakav je tok protesta? Ko organizuje proteste? Kako izgleda ta organizacija? Gde se održavaju studentski protesti, odnosno da li i u kojoj meri su oni vezani za univerzitet? Da li se protesti održavaju na jednom ili na više univerziteta? Zatim: Koje su forme tih protesta? Da li se one menjaju tokom devedesetih ili ostaju iste? Koji je odnos između forme i sadržaja protesta?

U zavisnosti od društvenih pretenzija protesta postavljaju se i sledeća pitanja: Na koji način društveni (ali i politički i ekonomski) kontekst utiče na proteste, a na koji način protesti pokušavaju da utiču na taj kontekst? Koji su mehanizmi mobilizacije javnosti? Koje su strategije protesta? Ko su protivnici, a ko saveznici protesta? Zatim: Koja su tumačenja društvenih problema, koja protest generiše? Drugim rečima, koje ideje ili čak ideologije predstavljaju osnovu protesta? Da li studentske proteste devedesetih godina uopšte možemo vezati za neku konkretnu ideologiju? I konačno, kakav je odnos studentskih protesta prema demokratiji i u kojoj meri se ovi protesti mogu shvatiti kao izmeštanje (i preslikavanje) odnosa – kako ideoloških, tako i svakodnevnih – između opozicionih stranaka i režima na nivo univerziteta i u sferu

studentskog organizovanja?

S obzirom na velik broj pitanja koja se postavljaju u vezi sa studentskim (kao i drugim) protestima, a na koja je zbog ograničenog obima ovog teksta teško opširnije odgovoriti, tekst će se samo dotaći ključnih aspekata. Tako će nakon kratkog (1) uvoda, u kome će biti reči o studentskim protestima u Srbiji devedesetih kao temi naučnog istraživanja, u grubim crtama biti prikazan (2) društveni i politički kontekst u kome su protesti nastajali, a koji ovde nazivam „erom Milošević“, kao i o studentima i univerzitetima u Srbiji u ovom periodu. Zatim će biti navedeni i objašnjeni (3) sami protesti, tj. njihov nastanak, zahtevi i ciljevi, organizacija, regionalna rasprostranjenost i korišćene protestne forme. I konačno, uslediće (4) analiza idejnog nivoa protesta, tj. interpretacije društvenih problema i artikulacija mogućih rešenja, koje su protesti generisali. Na osnovu ove analize biće moguće doći do (5) zaključka, odnosno odgovora na pitanje, da li i na koji način su studentski protesti predstavljali specifične oblike kolektivne akcije koji su težili (ili nisu) ka demokratizaciji celokupnog društva, odnosno da li su ovi protesti predstavljali samo „odjek“ ideja, ciljeva i borbe opozicionih partija.

O antirežimskim, a posebno o studentskim protestima devedesetih godina u Srbiji napisano je ukupno nešto preko 50 studija¹ – većinom, međutim, u vidu naučnih članaka. Sa izuzetkom malog broja radova, koji su (u Srbiji) nastali nakon 2000. godine, većina je objavljena neposredno nakon samih protesta. Takođe, većina ovih studija potiče od autora iz Srbije.

Studije, koje su objavljene u Srbiji, proteste i aktere koji su u njima učestvovali istražuju veoma različito. Većina ovih radova su sociološki članci, objavljeni u nekoliko zbornika ili predstavljaju opšte preglede (POPOV 1998.; LAZIĆ 1999.; BABOVIĆ i.dr. 1997.; POPADIĆ 2003.; PAVLOVIĆ/BOGDANOVIĆ 1997.; PETRONIJEVIĆ 1997.). Pojedini prilozi, koji se odnose na pojedinačne aspekte protesta su takođe uglavnom sociološki radovi, koji se zasnivaju na intervjuima sa učesnicima protesta (ĐORĐEVIĆ/DUKIĆ 1992.; ILIĆ 2001.; ČIČKARIĆ-STOJANOVIĆ 1996.; ČIČKARIĆ 1997.), sociopsihološka istraživanja protesta (KUZMANOVIĆ i.dr. 1993.; ALTARAS 2003.) i aktera (MILIĆ/ČIČKARIĆ 1998.) ili etnografska istraživanja protesta (PROSIC-DVORNIC 1993., 1998.; GORUNOVIĆ/ERDEI 1997.). Neke studije fokusiraju se na uticaj pojedinačnih faktora na učesnike protesta, kao što su porodica (MILIĆ/ČIČKARIĆ/JOJIĆ 1997.) ili čak religija

¹ vidi bibl.

(NEDELJKOVIĆ 1998.), a tek nekoliko studija bavi se protestnim formama studentskog protesta (DRAGIĆEVIĆ-ŠEŠIĆ 1997.; GRUDEN 2001.). Treba istaći i nekoliko novijih priloga u vezi sa protestima 2000. godine i ulogom pokreta Otpor! (NAUMOVIĆ 2006., 2008.; GOLUBOVIĆ 2007., 2008), koji se nadovezuju na teorijske koncepte tzv. „izbornih revolucija“ ili „obojenih revolucija“, koje su razvili BUNCE/WOLCHIK (2006., 2007.) i MCFAUL (2002., 2007.).

U zapadnoevropskoj odnosno američkoj nauci protesti i društveni pokreti u Srbiji devedesetih godina nailaze na relativno malo pažnje (za razliku od tema poput npr. raspada Jugoslavije i ratova koji su pratili taj raspad). Treba pomenuti malobrojne studije o „alternativi“ u Srbiji (GORDY 1997., JANSEN 2005.) i protestima i protestnim oblicima, odnosno urbanom karakteru protesta (JANSEN 2000.; JANSEN 2001.). Jedan (prvi) obuhvatniji prikaz protesta predstavlja studija Silvije NADJIVAN (2008.), koja uz pomoć metode *oral history* opisuje „velike“ antirežimske demonstracije devedesetih godina u Srbiji. Polazeći od režimskog tipa (i njegove promene) Miloševićevog režima Nadjivan pokazuje, da su protesti usled nedostatka funkcionalnih institucija predstavljali glavno sredstvo političkog izražavanja opozicije, a manje spontanu reakciju na represiju režima. Uprkos mnogim zanimljivim saznanjima, koja ova studija pruža, analiza odnosa između protesta i režima i njegovog pada, usled korišćene metode i time selektivnih prikaza (i tumačenja) događaja, često je nepotpuna.

Na osnovu ovog kratkog pregleda može se videti da trenutno istraživanje protesta u Srbiji pokazuje najmanje dva nedostatka. S jedne strane uprkos različitim studijama nedostaje već i samo jedan obuhvatniji prikaz studentskih protesta devedesetih godina. Postojeće studije posmatraju samo pojedinačne proteste, odnosno poredbe međusobno pojedinačne proteste, ali se pritom uglavnom isključuje jedan izvestan kontinuitet studentskog pokreta devedesetih. Uprkos stalnoj „smeni generacija“ unutar studentskih inicijativa (najkasnije) sredinom devedesetih godina razvila se neka vrsta tradicije studentskih protesta, na koju se konačno i pokret Otpor! mogao nadovezati. Moguće korelacije između pojedinačnih studentskih protesta do sada su samo retko, u vidu kraćih komparativnih analiza, ili nedovoljno istraživane.

S druge strane većina analiza – ako izuzmemo istraživanja simbolike protesta – zasniva se na intervjuima učesnika protesta i objašnjava „vrednosne orijentacije“, odnosno motivaciju ispitanih, koristeći se pritom kategorijama poput „društvenih karakteristika“ kao što su starost, pol itd., a koje retko vode ka bilo kakvim relevantnim zaključcima o samim protestima. Empirijski podaci koji se mogu pronaći u ovakvim

analizama su sigurno vrlo dragoceni, pa ipak te analize, osim što donose saznanja o motivaciji i političkoj orijentaciji učesnika protesta, ne objašnjavaju u dovoljnoj meri sopstevno (javno) prikazivanje pokreta, koje je upravo za mobilizaciju stvarnih ili potencijalnih pristalica od velikog značaja. Kako su zahtevi, ciljevi i strategije određenih pojedinačnih protesta izgledali može se dobrim delom rekonstruisati npr. na osnovu analize (internih) programskih dokumenata kao i drugih publikacija protesta, pa ipak, ova metoda do sada nije korišćena, a razlog za to predstavlja možda i činjenica da istorijska nauka u Srbiji društvene pokrete (devedesetih godina 20. veka) još nije otkrila kao temu.

2. DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST

Kraj osamdesetih godina u Jugoslaviji obeležila je velika ekonomska i politička kriza. Pa ipak je ovu krizu sam raspad Jugoslavije, a pre svega ratovi koju su ga pratili, daleko prevazišao. U tom vremenu procesa raspadanja političkog sistema, na koji se nadovezala državna, politička i ekonomska transformacija, koja je predstavljala prelaz u jednu deceniju, obeleženu ratovima, siromaštvom, međunarodnom izolacijom i mnogim drugim društvenim problemima, odrastala je jedna generacija, koja je početkom devedesetih godina započela svoje studije. Kao i celo društvo, i sami studenti bili su pogođeni ovim promenama, s tim da su oni najčešće želeli da i sami utiču na aktuelne političke događaje. Ti politički događaji bili su pod uticajem političkog uspona Slobodana Miloševića, „istine ulice“² i sve dominantnijeg „nacionalnog pitanja“, a predstavljali su tek početak „ere Milošević“, u kojoj su studenti pokušavali da se izbore za svoje interese. Sama „era Milošević“ obuhvatala je celokupni period devedesetih godina i bila je obeležena nizom ratova, u kojima je Srbija manje ili više direktno učestvovala, kao i odgovarajućim posledicama tih ratova, pre svega siromaštvom i konstantno lošom ekonomskom situacijom. Ta situacija zaoštravala se s jedne strane usled nekoliko stotina hiljada izbeglica, koje je Srbija prihvatila, a s druge strane usled sankcija Ujedinjenih nacija i opšte međunarodne izolacije. Visok stepen korupcije i kriminala bili su dalje odlike društva u Srbiji pod režimom Slobodana Miloševića. Ovaj kratak prikaz društvenog konteksta treba osim toga dopuniti stalnim unutrašnjim

² Odnosi se na „mitinge istine“ koje su krajem osamdesetih godina organizovali Miloševićeve pristalice. Pritom se misli na izmeštanje iskazivanja političkih stavova iz institucija na ulicu, koja je kao prostor delovanja u toku devedesetih godina pre svega za opoziciju bila od ogromnog značaja.

političkim sukobima između režima i opozicije. Istovremeno, navedeni problemi predstavljali su ujedno i najvažnije razloge za nezadovoljstvo u društvu i vodili ka uvek novim inicijativama opozicije u borbi protiv režima.

Mitinzima Miloševićevih pristalica krajem osamdesetih godina uveli su jednu novu vrstu političke „javnosti“³ i stvorili jedan nov prostor i nov instrument za ostvarivanje političkih ciljeva – ulicu.⁴ Ulica kao prostor delovanja protesta u vremenu raspada starog sistema pokazala se efikasnijom od institucija poput ustava, parlamenta ili sudova, koji su u toku devedesetih imali sve manji značaj, budući da ih je Milošević kontrolisao. Protesti kao oblik izražavanja političkih stavova i tokom „ere Milošević“ (p)ostali su efikasniji od „demokratskih“ izbora, sve dok je režim mogao manipulirati izbornim rezultatima. Protesti su skoro zamenili izbore kao sredstvo za smenu režima i sve više su posmatrani kao *osnovni način* rešavanja problema, a ne kao *alternativa*. Istovremeno, protesti su vodili ka daljoj represiji, koja je u tendenciji mogla da vodi samo ka daljim protestima. Ovaj odnos je utoliko zanimljiviji, pošto se ne radi o deprivaciji *jedne* grupe ili pokreta u društvu, već o jednom opštem odnosu između režima i njegovih političkih protivnika, koji su međusobno imali vrlo različite ciljeve. Uspostavila se jedna vrsta dihotomije: politički akteri mogli su biti ili za ili protiv režima, mogli su biti ili prijatelj ili neprijatelj.⁵ Sam režim se dugoročno orijentisao samo ka održanju svoje pozicije (moći). Opozicija je bila na taj način primorana da sve svoje političke ciljeve stopi u jedan cilj: da sruši režim.

Politički sistem se podelio: Miloševićev režim je kontrolisao institucije i tek u ograničenoj meri je dozvoljavao učešće opozicionih partija u njihovoj aktivnosti, a opozicija je kontrolisala ulicu. Vladajući režim je uz to kontrolisao finansijske resurse i osiguravao pristup tim sredstvima uz pomoć policije i vojske, a opozicija je na duži rok mogla da mobilize veće delove stanovništva nego režim. Tako je stvoren jedan politički sistem, u kome je nakon nekoliko protestnih ciklusa došlo do relativno jasne raspodele uloga.

3 Florian Bieber (2005): Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević. Wien: Lit Verlag, str. 378.

4 Up. Stef Jansen (2001): The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia. U: Political Geography, god. 20, br. 1, str. 35–55; Ivana Spasić (2006): ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia. U: Ethnologia Balkanica, izd. 10, str. 211–227; Milena Dragičević-Šešić (1997): Ulica kao politički prostor. Prostor karnevalizacije. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 55–65.

5 Matthias Rüb (2007): Serbien unter Milošević. U: Dunja Melčić (ur.): Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zur Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, str. 328.

Ako se uzme u obzir da je tokom devedesetih godina u nekoliko navrata došlo do masovnih protesta protiv režima, koji su često okupljali i po nekoliko hiljada, a u pojedinim slučajevima i do par stotina hiljada aktivista, a da bi se bolje procenio udeo studenata u tim protestima, valja se osvrnuti na broj studenata, koji su u to vreme studirali na univerzitetima u Srbiji.

Od ukupno oko 7,5 miliona stanovnika u Srbiji je 1990. godine bilo preko 117 hiljada studenata i njihov broj je tokom devedesetih godina konstantno rastao.⁶ Tako je 1995. godine u Srbiji bilo skoro 140 hiljada,⁷ a 2000. godine preko 194 hiljade⁸ studenata, koji su bili upisani na četiri najveća univerziteta u Srbiji: Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Nišu i Univerzitet u Kragujevcu. Većina studenata u Srbiji bila je upisana na Univerzitet u Beogradu, koji je već početkom šezdesetih godina imao oko 50 hiljada,⁹ a krajem devedesetih preko 65 hiljada¹⁰ studenata. Po broju studenata drugi po veličini bio je Novosadski univerzitet, na kom je početkom devedesetih godina bilo upisano skoro 25 hiljada studenata.¹¹ Univerzitet u Nišu 1998. godine imao je nešto manje od 16 hiljada studenata, što je predstavljalo pad broja upisanih u odnosu na 25.880 studenata, koliko je još 1983. studiralo na Niškom univerzitetu.¹²

Osim što je rastao ukupan broj studenata, tokom devedesetih godina došlo je i do rasta broja studentskih organizacija. Forme studentskog organizovanja na univerzitetima u Srbiji početkom devedesetih godine delom su se nadovezale na stare studentske organizacione strukture, u osnovi je, međutim, u skladu sa celokupnom političkom pluralizacijom došlo do jednog novog studentskog pokreta, koji je tokom devedesetih godina obeležilo nekoliko kako sadržinski tako i formalno različitih protesta. Za razliku od studentskih inicijativa krajem osamdesetih godina,¹³ studentski protesti devedesetih većinom su bili upereni protiv režima Slobodana

6 Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: <http://webzrs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7>, poslednji pristup: 1.10.2008.

7 Ibid.

8 Ibid.

9 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu. URL: <http://www.bg.ac.yu/csrfp/univerzitet/istorijat.php>, poslednji pristup: 1.10.2008.

10 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999. URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 1.10.2008.

11 Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

12 Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 9.01.1998, URL: <http://ni.ac.yu/>, poslednji pristup: 1.10.2008.

13 Na osnovu protesta studenata i profesora Beogradskog univerziteta 27. i 28. februara 1989. godine, Nebojša Popov smatra da su upravo profesori i studenti igrali važnu ulogu u nastajanju, usponu i pobedi srpskog populizma. Ovaj protest 1989. godine zahtevao je pre svega kažnjavanje i hapšenje „krivaca“ – pre

Miloševića. Smeni ovog režima, koji je srušen 5. oktobra 2000. godine, prethodila su tri veća protestna talasa (1991/1992., 1996/1997. i 1998-2000.). U ovim protestima pored pristalica opozicionih stranaka učestvovao je i studentski pokret, kao i pokret Otpor!,¹⁴ koji je iz studentskog vremenom prerastao u tzv. „narodni“ pokret.¹⁵

Još početkom devedesetih godina studentski pokret formulisao je zahteve koji su prevazilazili studentska pitanja ili pitanja obrazovne politike i vremenom postao jedan od najvažnijih aktera civilnog društva, koji se uvek iznova suprotstavljao režimu Slobodana Miloševića. Većina studentskih protesta devedesetih godina s jedne strane odvijala se istovremeno kad i protesti opozicionih partija, s druge strane predstavljala je sopstvene događaje, koji su prevazilazili kratkotrajne političke ciljeve pojedinih partija. Studentski pokret zalagao se pritom kako za „studentske“ ciljeve, npr. autonomiju univerziteta¹⁶ tako i za opšte društvene ciljeve, pre svega za demokratizaciju društva. Shodno tome, i „teme“ pokreta smenjivale su se od zahteva za ostavkom profesora, koji su bili odani režimu, pa sve do zahteva za politikom koja bi vodila ka ukidanju međunarodnih sankcija protiv Jugoslavije, odnosno Srbije ili zahteva za priznanjem izbornih rezultata. Tek je pokret Otpor!, koji je nastao iz studentskog pokreta, uspeo prevazići specifično studentske zahteve, zaista izađe iz okvira univerziteta (i gradova) i da se kao „narodni pokret“ uspešno fokusira na Miloševića, koga je smatrao za „suštinskog protivnika“ i glavnog krivca za sve društvene probleme.

Zanimljiv je pritom sam odnos između studentskih organizacija i studentskih protesta. Iako obim teksta ne dozvoljava detaljniji prikaz razvoja studentskih organizacija kao registrovanih udruženja tokom ovog perioda, vredi istaći jedan zanimljiv zaključak u vezi sa nastankom studentskih organizacija. Na osnovu istraživanja studentskih organizacija i njihovog razvoja tokom devedesetih¹⁷ može se primetiti da je većina

svega Azema Vlasija – za štrajk albanskih rudara na Kosovu. Protest je prekinut tek nakon Miloševićevog govora i njegovog uveravanja da će „krivci“ biti kažnjeni. Godinu dana kasnije, 30. januara 1990. studenti su na jednom protestu zahtevali rešavanje „situacije na Kosovu“. Up.: Nebojša Popov (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Thomas Bremer; Nebojša Popov; Heinz-Günther Stobbe (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin: BWV, str. 150.

14 Zbog obima teksta, pokret Otpor! ovde neće biti detaljnije obrađen.

15 Treba naravno pomenuti i proteste i akcije feminističkih i mirovnih inicijativa, o kojima u ovom radu neće biti reči.

16 Tokom devedesetih godina dvaput su donošeni novi zakoni o univerzitetu (1992., odnosno 1998. godine) i oba puta, u pogledu autonomije univerziteta, oni su predstavljali restrikcije u odnosu na prethodnu pravnu osnovu.

17 Ova saznanja preuzeta su iz još neobjavljenog rada o istoriji studentskog organizovanja u Srbiji tokom devedesetih godina 20. veka, koji je deo jednog šireg istraživanja autora.

novih organizacija nastajala u okviru studentskih protesta – neposredno pre ili nakon njih. Da li je pritom postojala jasna kauzalna veza između protesta i nastanka novih organizacija, ostaje otvoreno za dalja istraživanja, izvesno je, međutim, da je tokom devedesetih godina postojala jaka veza između protesta i studentskih organizacija, koje su ujedno i uticale na stvaranje izvesnog kontinuiteta između pojedinačnih protesta, a na osnovu kog i možemo govoriti o *jednom* studentskom pokretu devedesetih godina u Srbiji.

3. STUDENTSKI PROTESTI

Od početka devedesetih godina studenti u Srbiji su nekoliko puta organizovali proteste. Prvi značajniji studentski protest organizovan je neposredno nakon protesta opozicije, održanog 9. marta 1991. u Beogradu. S obzirom na to da su ove demonstracije nasilno ugušene, studenti Beogradskog univerziteta na Terazijama organizuju miran protest, tzv. «plišanu revoluciju», po uzoru na proteste u drugim istočnoevropskim zemljama 1989. godine. Susreti studenata na Terazijskoj česmi, na kojoj je uspostavljen tzv. *ulični parlament* predstavljali su samo početak jednog potpuno novog oblika studentske akcije i stoje na početku jednog novog studentskog pokreta.

Povodom prve godišnjice ovih protesta, u martu 1992. godine studenti Beogradskog univerziteta ponovo organizuju protest, koji se relativno brzo završio, ostavljajući, međutim, neostvarene zahteve, koji će i dovesti do prvog zaista velikog studentskog protesta tokom devedesetih godina – letnjeg studentskog protesta 1992. godine.

Protestni skupovi organizovani tokom juna i jula 1992. u Beogradu su održavani na različitim lokacijama – ispred pojedinih fakulteta ili na Studentskom trgu. Obim ovih skupova takođe je bio različit. Često se na protestnim skupovima okupljalo i po nekoliko hiljada studenata, a bilo je slučajeva – kao na protestnom skupu na Studentskom trgu 15. juna¹⁸ – kada bi broj pristutnih bio procenjen i na preko deset hiljada. Studentski protest 1992. trajao je skoro mesec dana, od sredine juna do sredine jula, nakon čega je privremeno prekinut uz najavu da će se nastaviti početkom sledećeg semestra.¹⁹ I pored spremnosti studenata da nastave protest, akcije planirane za septembar sprečene su. Donošenje novog Zakona o univerzitetu

18 Mirjana Prosic-Dvornic (1993): "Enough" – Student Protest '92. The Youth of Belgrade in Quest of "Another Serbia". U: *Anthropology of East Europe Review*, god. 11, br. 1-2, str. 129–130.

19 Prosic-Dvornic (1993), str. 135.

u avgustu te godine, a pre svega uvođenje restrikcija u zakon u pogledu političkog aktivizma na univerzitetu, poremetilo je planove organizacije protesta, pa je u jesen održano tek nekoliko manjih skupova.

Nakon ovog protesta izgledalo je da su studenti skoro potpuno izgubili interesovanje za društvene prilike i tek u novembru 1996. godine dolazi do novog, ujedno i najdužeg i najmasovnijeg studentskog protesta tokom devedesetih godina. Ovaj protest trajao je znatno duže od svih prethodnih – puna četiri meseca i do danas je ostao kao najpoznatiji studentski protest u Srbiji tokom devedesetih godina. Kraj protesta označio je ujedno i kraj masovnih studentskih okupljanja. Studentski protesti koji su organizovani tokom 1998. godine – povodom donošenja i primene novog Zakona o univerzitetu, koji je još jače ograničio autonomiju univerziteta, odnosno povodom krize na Kosovu – bili su kako po obimu tako i po trajanju kudikamo manjih razmera. Istovremeno, krajem 1998. godine iz studentskog pokreta nastaje pokret Otpor!, koji će preuzeti čitav niz ciljeva i zahteva studentskog pokreta, kao i niz protestnih formi. U celini, međutim, Otpor! je vremenom izašao iz okvira studentskog pokreta i predstavlja pokret za sebe, o kome u tekstu neće biti opširnije reči.²⁰

3.1. ZAHTEVI I CILJEVI

Važno je istaći da je većina studentskih protesta tokom devedesetih godina po svojoj opštoj političkoj poziciji bila uperena protiv režima Slobodana Miloševića. „Velike teme“ protesta takođe su bile zajedničke svim protestima. Veoma napet odnos između „nacionalnog pitanja“ i demokratije zahtevao je stalno *pregovaranje* i unutar studentskog pokreta, pa je zanimljivo posmatrati razvoj interpretacije društvenih problema tokom celog ovog perioda. Istovremeno, konkretni zahtevi između pojedinačnih protesta, pre svega između onih početkom i onih sredinom devedesetih pokazivali su velike razlike kako po svojim dimenzijama tako i predstavom o ulozi koju pokret (može da) ima u okviru društvenih promena.

Već u toku martovskih Terazijskih protesta 1991. godine studenti Beogradskog univerziteta izrazili su svoj anti-režimski stav, a godinu dana kasnije konkretni zahtevi martovskog studentskog protesta 1992. godine bili su: (1) ostavka Slobodana Miloševića, (2) obustavljanje režimske kontrole medija i (3) donošenje novog zakona

²⁰ O pokretu *Otpor!* postoji tek nekoliko naučnih studija. Prva opširnija studija ovog društvenog pokreta je master teza autora (2008).

koji će garantovati autonomiju univerziteta.²¹ Studenti su od režima takođe zahtevali da se (4) objave imena studenata koji su poginuli u ratu u Hrvatskoj, a tražile su se i (5) ostavke rukovodstva Saveza studenata Beograda.²²

Letnji protest zvanično je započet 8. juna 1992. godine, kada je objavljen Proglas studentata Univerziteta u Beogradu. Ovaj proglas dva dana kasnije je na otvaranju prvog protestnog skupa ispred Pravnog fakulteta u Beogradu, pred oko 5000 učesnika protesta²³ pročitala Snežana Rajšić, student prodekan ovog fakulteta.²⁴ Ovim skupom najavljen je početak studentskog protesta. Sam tekst Proglasa, objavljen u Politici od 11. juna 1992. objašnjava povode i ciljeve Studentskog protesta:

„Situacija u kojoj se trenutno nalazimo ne dozvoljava nam da i dalje budemo nemi posmatrači događaja koji dovode u pitanje i samu egzistenciju građana Srbije. Mi, studenti Beograda, moramo konačno preuzeti odgovornost za svoju budućnost i učiniti ono što se od nas očekuje. Prema nama se u ovom trenutku primenjuju drastične sankcije, a izolacija se već oseća i onemogućava normalan život i rad. Krajnje je vreme da prihvatimo situaciju u kojoj se nalazimo i pokušamo da nađemo izlaz iz nje, umesto da zatvaramo oči i skrštenih ruku čekamo neko još gore sutra.

Sadašnja vlast je podbacila na svakom planu, i na političkom, i na ekonomskom i na vojnom. Zapravo, nema oblasti u kojoj je ova vlast napravila pozitivnu promenu. Kao vrhunac njenog neuspeha došle su sankcije i osuda Srbije od strane celog sveta. Srbija je izgubila ugled, ponos i dostojanstvo. Ako se ovako nastavi, mi građani Srbije, dolazimo u situaciju da budemo na stubu srama. Da bismo to sprečili, naši predstavnici moraju biti ljudi koji uživaju ugled i poverenje, kako kod nas, tako i u svetu.“²⁵

Na istom skupu pročitali su i konkretni zahtevi studenata: (1) raspuštanje Narodne skupštine i vlade, (2) ostavka predsednika Republike Srbije Slobodana

21 Duško Doder (1992): Students Demonstrate in Belgrade. U: The Chronicle of Higher Education, 18.03.1992. URL: <http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm>, poslednji pristup: 2.02.2009.

22 Ibid.

23 Prosic-Dvornic (1993), str. 129–130.

24 Darko Čvarković (1992a): Studenti najavljuju štrajk Univerziteta. Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu. U: Politika, 11.06.1992, str. 10.

25 Ibid.

Miloševića, (3) formiranje vlade nacionalnog spasa i (4) raspisivanje višestranačkih izbora za ustavotvornu skupštinu.²⁶ Do ispunjenja zahteva studenti su zahtevali da bude proglašen štrajk Beogradskog univerziteta.²⁷ Kasnije je *štrajk* Univerziteta preimenovan u *protestno zatvaranje fakulteta*. „Ovo je, kako je objašnjeno, učinjeno iz formalnih razloga, jer po zakonu štrajk mogu da proglase samo sindikat i zborovi fakulteta, a za to sada nema vremena.“²⁸

Ovi zahtevi nisu se u mnogome razlikovali kako od zahteva studenata u toku prethodnih protesta, tako ni od zahteva opozicionih stranaka i drugih institucija.²⁹

Pored pomenute loše političke i ekonomske situacije, ratova i uvođenja međunarodnih sankcija, jedan dodatni povod za izbijanje studentskog protesta u junu 1992. godine bila je i rasprava u vezi sa planiranim novim Zakonom o univerzitetu. Postojala su dva nacrti, od kojih je na jednom radila grupa eksperata univerziteta, a na drugom vlada. Prva verzija predviđala je uvođenje pune autonomije univerziteta, dok je druga pretila da poništi čak i postojeće slobode u skladu sa principom samoupravljanja.³⁰

Za razliku od studentskih protesta s početka devedesetih godina zahtevi studenata u okviru Studentskog protesta 1996/97. bili su mnogo *skromniji*. Povodom protivljenja režima da prizna izborne rezultate lokalnih izbora održanih 17. decembra 1996. godine, studenti nekoliko dana nakon početka protesta, koji će ostati upamćen kao „građanski“, pokreću svoj Studentski protest 1996/97. Zahtevi Studentskog protesta formulisani krajem novembra 1996. godine bili su: (1) osnivanje nezavisne komisije za utvrđivanje izbornih rezultata, (2) ostavka rektora Beogradskog univerziteta i (3) ostavka studenta-prorektora. Kasnije, nakon što je usled masovnih protesta problem priznavanja izbornih rezultata internacionalizovan i nakon što je izborna manipulacija konačno utvrđena, studenti 9. januara menjaju svoj prvi zahtev i traže priznavanje izbornih rezultata.³¹ Pritom su poslednja dva zahteva postavljena tek nekoliko dana nakon početka Studentskog protesta. Na sastanku Glavnog odbora 27. novembra

26 Ibid.

27 Ibid.

28 Darko Čvarković (1992b): Studenti pozvali Miloševića na protestni skup. Zbivanja na Beogradskom univerzitetu. U: *Politika*, 13.06.1992, str. 10.

29 Prosić-Dvornic (1993), str. 130.

30 Ibid., str. 128.

31 Dragan Popadić (1999): Student Protests. Comparative Analysis of the 1992 and 1996-97 Protests. U: Mladen Lazić (ur.): *Protest in Belgrade. Winter of Discontent*. Budapest: Central European University Press, str. 154.

donosi se odluka da se pored prvobitnog zahteva Studentskog protesta dodaju i zahtevi za smenom rektora i studenta prorektora.³² Zvanični razlog za ovu odluku bilo je ignorisanje Protesta rektora Beogradskog univerziteta Dragutina Veličkovića,³³ koji je tvrdio da u protestima učestvuje tek „šaćica izmanipulisanih studenata“.³⁴ Veličkovićeve „komunikacija sa studentima putem naređenja i zabrana“ za studente nije bila prihvatljiva.³⁵ Student prorektor Vojin Đurđević, po mišljenju Studentskog protesta, trebalo je da podnese ostavku, jer nije predstavljao studente, nego partiju na vlasti.³⁶

Iako je i ovaj protest bio direktno uperen protiv režima Slobodana Miloševića, njegova ostavka zvanično se nije izričito zahtevala. Istovremeno, pojedinačni zahtevi ovog protesta međusobno su bili povezani upravo odgovornošću režima. Veza između rektora, odnosno studenta prorektora Beogradskog univerziteta i izbornih rezultata stvorena je na taj način, što je indirektno i za jedan i za drugi problem – manipulaciju izbora i lošu univerzitetsku upravu – bio odgovoran Miloševićev režim. Relativno indirektnim pripisivanjem krivice, određen je stvarni protivnik – Milošević – pa je zahtev za smenom univerzitetske uprave postavljen samo kao u tom trenutku aktuelan cilj. Ovakvo ograničavanje zahteva nije bilo sasvim u skladu sa obimom protesta, koji je svakodnevno okupljao po nekoliko hiljada, a povremeno i desetine hiljada studenata, ali je rezultat te strategije bilo ostvarivanje svih postavljenih ciljeva, tj. ispunjenje sva tri zahteva studenata.

Nedugo nakon uspešnog završetka Studentskog protesta, stanje na Univerzitetu u Beogradu menja se ponovo, a od stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu u proleće 1998. godine i masovnog otpuštanja profesora sa univerziteta, koji su odbili da potpišu nove radne ugovore i time potvde svoju lojalnost režimskim upravama fakulteta, dolazi do najtežeg perioda kako u pogledu autonomije univerziteta tako i za studentsko organizovanje. Studentski protesti 1998. godine bili su daleko manje zapaženi od prethodnih protesta, iako je povod za njih bila situacija na univerzitetu, koja je bila najteža do tada.

32 Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.

33 Students' Demands. U: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, poslednji pristup: 12.12.2008.

34 Milica Bogdanović; Ljiljana Milovanović; Miodrag Shrestha (1999): Chronology of the Protest. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 213.

35 Students' Demands.

36 Ibid.

Pritom treba istaći da je protestu profesora i studenata, organizovanom povodom represivnog Zakona o univerzitetu, prethodio niz protestnih akcija, održanih u aprilu 1998. godine pod nazivom „Studentski protest za Kosovo i Metohiju Beograd 1998.“³⁷ Može se reći da je i ovaj protest bio u neku ruku usmeren protiv režima, ali je njegova kritika bila pre svega uperena protiv stvaranja samostalnih albanskih institucija na Kosovu. Nakon što je tzv. grupa „3+3“ – po tri predstavnika vlade Republike Srbije, odnosno kosovskih Albanaca – potpisala sporazum o sprovođenju mera u obrazovnim strukturama na Kosovu, kojima bi se omogućilo vraćanje albanskih studenata i nastavnog osoblja na fakultete na Kosovu, i time – prema viđenju Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju – omogućila stvaranje «albanskog univerziteta», Protest je u vidu Deklaracije formulisao sledeće zahteve: (1) razjašnjavanje ovog sporazuma uz uključivanje studentskih predstavnika i univerzitetskih organa, (2) jednak tretman svih univerziteta u Srbiji, (3) osuđivanje terorizma i svih oblika nasilja protiv civilnog stanovništva na Kosovu i (4) obraćanje predstavnicima Republike Srbije sledećim institucijama: (a) srpskoj vladi, (b) svim partijama koje učestvuju u svim nivoima vlasti, (c) nacionalnim, obrazovnim i kulturnim institucijama (Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i univerzitetima) i (d) Srpskom pokretu otpora na Kosovu.³⁸ Okupljanjem svih ovih institucija trebalo je stvoriti neku vrstu „Nacionalnog veća za Kosovo i Metohiju“, koje bi bilo u stanju da reši tamošnje probleme.³⁹

Iako ovde dostupni izvori ne omogućavaju dalja saznanja o stvarnoj vezi između Studentskog parlamenta u Beogradu – nastalog sa ciljem da institucionalno nastavi zalaganje za ideje Studentskog protesta 1996/97. – i ovog protesta, zanimljivo je da je na Internet sajtu Parlamenta bio postavljen i link ka Internet prezentaciji Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju.⁴⁰ Dalja istraživanja pokazaće da li je postojala podrška prvog predstavničkog tela studenata na Beogradskom univerzitetu ovom protestu. Zanimljivo je kod ovog protesta – ma koliko njegov obim i trajanje bili neuporedivo manji od bilo kog od prethodnih – da je ovde „nacionalno pitanje“ prvi put postavljeno izdvojeno iz odnosa „državnost – demokratija“, tj. „rešavanje nacionalnog pitanja – demokratizacija“. Dok su raniji protesti ili izbegavali da se fokusiraju na tzv. nacionalno

37 Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html>, poslednji pristup: 3.04.2009.

38 Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 3.04.2009.

39 Ibid.

40 Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/>, poslednji pristup: 12.03.2009.

pitanje ili ga postavljali u kombinaciji sa zahtevom za demokratizacijom društva, ovaj protest – bar prema formulisanim zahtevima – ne definiše se u odnosu prema demokratiji i na taj način predstavlja prekid u idejnom pozicioniranju studenata u društvenom kontekstu u toku devedesetih godina.

Ovaj novi razvoj u okviru studentskog pokreta devedesetih godina postaje još zanimljiviji, ako se uzme u obzir pomenuti problemi na Beogradskom univerzitetu u proleće 1998. godine, nastali usled stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu. Umesto da dođe do veće mobilizacije studenata sa ciljem protesta protiv te represivne situacije, dolazi do podele unutar studentskog pokreta. Dok se jedan deo beogradskih studenata bavio problemima na Kosovu, drugi deo beogradskih studenata bavio se problemima na Beogradskom univerzitetu.

Protestni skupovi ovoga puta bili su organizovani uglavnom povodom zabrane ulaska na fakultete pojedinim profesorima i studentima. Ulaze pojedinih fakultetskih zgrada pritom su, po nalogu novih fakultetskih uprava, „čuvali“ neidentifikovani pripadnici nekakvih privatnih preduzeća za obezbeđenje.⁴¹ S obzirom na tešku poziciju, u kojoj su se usled ovakvih i drugih represivnih mera zatekli pojedini profesori, ovaj protest predstavljao je pre svega protest nastavnog osoblja, u kome su studenti učestvovali pre svega iz solidarnosti, pa je i odziv učesnika u protestu bio daleko manji nego na prethodnim protestima. Nakon izvesnog vremena, jedan deo otpuštenih profesora okupio se u okviru nevladine organizacije „Alternativna akademska edukativna mreža“, jedne vrste alternativnog univerziteta i još te iste godine nastavio sa radom van okvira državnog univerziteta.⁴² Stvaranje Alternativne akademske edukativne mreže nije, međutim, bila jedini vid institucionalizacije protesta. I u okviru studentskog pokreta u novembru 1998. godine dolazi do promena. Te jeseni stvoren je novi „projekat“, a kasnije i samostalan pokret – Otpor!

41 Lidija Jovetić (1998): „Gorile“ na ulazima, studenti u bojkotu. U: Republika, br. 202/203. URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 3.04.2009.

42 Biljana Čučković (2006): Serbian Students. Empowered or Disempowered? U: European Education, Vol. 38, No. 1, str. 34.

3.2. ORGANIZACIJA PROTESTA: STRUKTURA I RESURSI

Zajednička osobina studentskih protesta 1992., odnosno 1996/97. godine bila je odlična organizacija. Oba protesta imala su upravne odbore – Odbor za organizaciju protesta, odnosno Inicijativni i Glavni odbor – kao i relativno složenu organizacionu strukturu službi protesta: informisanje, obezbeđenje, logistika, medicinska pomoć itd. U javnosti su protesti često prikazivani kao spontani događaji, iza kojih ne stoji nikakva vrsta organizacije, a posebno ne dobro razrađena organizaciona struktura. Sasvim izvesno je, međutim, da je podela zadataka bila (ako ne baš i uvek najjasnija i najefikasnija) prisutna, a može se pretpostaviti da je prikazivanje protesta kao spontanog izražavanja „volje studenata“ bila u izvesnoj meri i strateška odluka samih upravnih odbora protesta. Na ovaj način – manje ili više uspešno – izbegavalo se promovisanje pojedinaca, koji bi, jednom eksponirani, bili meta protivnika protesta – univerzitetske uprave lojalne režimu ili samog režima. Pa ipak se u toku protesta i u okviru komunikacije sa javnošću putem medija pojavljuju različita imena predstavnika Studentskog protesta: Milan Ristić, Vlatko Sekulović, Dragan Đilas i drugi iz beogradskih upravnih organa protesta, konkretnije Organizacionog odbora Studentskog protesta 1992., Jelena Rakić iz Organizacionog odbora u Kragujevcu (SP 92.), Dušan Vasiljević, Čedomir Jovanović, Čedomir Antić, Miroslav Hristodulo i drugi iz različitih beogradskih odbora Studentskog protesta 1996. godine itd. Koliko god zanimljivo izgledalo evocirati tzv. „ključne aktere“ studentskih protesta, odnosno pratiti „razvoj (političkih) karijera“ tih pojedinaca, tome u tekstu iz nekoliko razloga nema mesta. Kao prvo, samo nabranje ljudi za koje se verovalo ili autor veruje da su odigrali ključne uloge u organizaciji protesta oduzelo bi previše mesta. Drugo, samo pojavljivanje određenih imena ne govori uvek u prilog stvarnoj njihovoj ulozi u organizaciji protesta. I treće, uprkos ulozi pojedinaca u organizaciji protesta, treba imati na umu da je ono što organizaciju protesta čini uspešnom konačno nisu sami pojedinci, već odnos (komunikacije) između njih. U zavisnosti od uspešnog rada pojedinih grupa – upravnih odbora protesta, odnosno službi – kao i same funkcionalnosti organizacione strukture i sposobnosti tih *organizacija društvenog pokreta* (social movement organization – SMO) da mobilize dovoljan broj resursa, i sami rezultati protesta mogu se proceniti kao uspeh, odnosno kao neuspeh.⁴³

43 O teorijama društvenih pokreta vidi prilog autora u ovom zborniku.

Tokom protesta u junu 1992. godine, upravni organ Studentskog protesta osnovan je vrlo brzo nakon donošenja Proglasa. *Odbor za organizaciju studentskih protesta* formiran je 10. juna 1992. godine na sastanku održanom posle protestnog skupa studenata ispred Pravnog fakulteta.⁴⁴ Njegova uloga bila je manje reprezentativna, a više koordinaciona. Iako je Odbor preuzeo organizovanje konferencija za medije, njegovi glavni zadaci bili su mobilizacija studenata, donošenje strateških odluka – npr. u vezi sa tim, kad, gde i u kom obliku će biti održana neka od protestnih akcija – , kao i pribavljanje materijalnih sredstava i organizacija službi Protesta.⁴⁵

Kako se Studentski protest 1992. širio i na ostale univerzitete u Srbiji, pojavila se potreba za stvaranjem zajedničkog koordinacionog tela koje bi olakšalo komunikaciju lokalnih univerzitetskih organizacionih odbora i time doprinelo većem uspehu Protesta. Istovremeno, ovaj pokušaj povezivanja u organizacijskom smislu preduzet je tek početkom jula, nekoliko dana pre nego što će Protest biti završen, odnosno „privremeno obustavljen“. Pa ipak, na sastanku studenata nekoliko univerziteta u Srbiji, u zgradi Rektorata Beogradskog univerziteta, 10. jula 1992. godine osnovan je *Odbor studentskog protesta univerziteta Srbije*. Odbor je formiran na predlog nižih studenata, a sačinjavali su ga po dva predstavnika iz Novog Sada, Kragujevca i Niša, dok je beogradska delegacija imala četiri člana.⁴⁶ Iako se iz ovog Odbora kasnije razvilo jedno međuuniverzitetsko udruženje, koje je trebalo da predstavlja prvo legitimno reprezentativno telo studenata,⁴⁷ ostaje nejasno koja je bila uloga ovog zajedničkog tela. Izvesno je, međutim, da se i ovde, kao i u slučaju osnivanja većine studentskih organizacija u toku devedesetih godina, radilo o pokušaju da se nakon Protesta osnuje nova studentska organizacija, koja bi pre svega predstavljala alternativu u odnosu na Savez studenata,⁴⁸ organizaciju, koja se još početkom devedesetih priklonila režimu. Interesantno je pritom da je za razliku od Saveza studenata Srbije, Savez studenata Beograda zvanično pristupio protestu.⁴⁹

Sama organizaciona struktura Studentskog protesta 1992. bila je relativno kompleksna. Pored pojedinačnih fakultetskih organizacionih odbora, na pojedinim fakultetima postojale su i različite službe, koje su koristile univerzitetske resurse

44 Darko Čvarković (1992c): Studentski protesti se nastavljaju. Konferencija za štampu na Pravnom fakultetu. U: *Politika*, 12.06.1992, str. 8.

45 Ovi zadaci bili su ključni i u slučaju Glavnog i Inicijativnog odbora Studentskog protesta '96/'97.

46 A. Panić (1992): Osnovan Odbor studentskog protesta univerziteta Srbije. U: *Politika*, 11.07.1992, str. 5.

47 Prosic-Dvornic (1993), str. 128–129.

48 Ibid.

49 Čvarković (1992b), str. 10.

za svoj rad. Tako je na Filološkom fakultetu u Beogradu u skriptarnici br. 35 radio studentski štab,⁵⁰ koji je bio odgovoran za organizaciju blokade na tom fakultetu, kao i za objavljivanje informacija. Pored toga, postojali su relativno dobro opremljeni pres centri, kao i računarski i programski centri.⁵¹ Programska služba bila je zadužena za pozivanje govornika na tribinama, koje su u toku Protesta organizovane, kao i za angažovanje poznatih rok sastava i drugih poznatih javnih ličnosti.⁵² Uključujući poznate muzičare, glumce, književnike, itd. kao svoje „saveznike“, Protest je stvarao dodatni legitimitet.

Pored ovih službi, postojala je i medicinska služba za prvu pomoć, kao i uredništva različitih časopisa, poput listova „!Dosta!“⁵³ ili „Informator“.⁵⁴ Osim štampanih publikacija o protestnim dešavanjima iz prve ruke, tj. sa Univerziteta, izveštavali su i radio „Index“ i „B92“ – tada još studentske radio stanice. Zvučne zapise protestnih skupova dopunjavali su i video snimci, za koje je bila zadužena posebna grupa studenata. Protest je takođe imao i sopstvenu službu obezbeđenja, koja je bila aktivna pre svega u toku blokade Univerziteta, proveravajući svakoga, ko je želeo da uđe na „zauzete“ fakultete. Pojedini studenti bili su zaduženi i za nabavku hrane i pića.⁵⁵ Pritom treba naglasiti da je podrška Protestu dolazila u najvećoj meri od pojedinačnih građana, kao i privatnih preduzeća, poput restorana ili prodavnica, koji su studentima dopremali potrebnu hranu i piće, ali je bilo i pomoći u vidu novca.⁵⁶

Početak Studentskog protesta 1996./97 vezuje se istovremeno i za početak stvaranja njegove organizacione strukture, vrlo slične organizacionoj strukturi Studentskog protesta 1992. godine. O početku Studentskog protesta, u časopisu „Otpornik“, koji je izdavala Studentska unija na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu beleži se sledeće:

„U petak 22. novembra, grupa studenata Filozofskog fakulteta, nezadovoljna nesaopštavanjem konačnih izbornih rezultata, spontano se sastala na Platou. Potom su organizovano krenuli ulicama Beograda i prošli pored više fakulteta. Kolona je na kraju brojala više hiljada naših kolega, a Studentski protest je sam

50 M. Rajić (1992a): Ovo nije žurka. U: Politika, 20.06.1992, str. 10.

51 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

52 Ibid.

53 Ibid.

54 M. Rajić (1992b): Zvižduci i izvinjenje Bernaru Leviju. U: Politika, 6.07.1992, str. 6.

55 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

56 Ibid.

sebe pokrenuo.

Prvi sastanak predstavnika više fakulteta (ispred Studentske unije ETF-a sastanku su prisustvovali Miloš Milošević i autor ovog članka) zakazan je za subotu 23. novembra, na Pravnom fakultetu. No, Pravni je ostao zaključan a kao „spasioci“ uskočili smo mi sa Elektrotehnike, tako da je Protest zvanično započet u sali 61 na našem fakultetu, gde su usvojeni studentski zahtevi i Proglas. Na tom, inicijalnom sastanku, bilo je prisutno više pojedinaca i studentskih organizacija: Studentska federacija, Studentska Unija ETF-a, Studentska unija PMF-a, Politikos sa FPN-a itd. Odlučeno je da se ne pominju konkretne studentske organizacije niti pojedinci koji su započeli protest, već da se usvoji jedno, zajedničko ime: Studentski protest '96.

Sledećeg dana, u nedelju 24. novembra, održan je sastanak u (danas već legendarnoj) MZ „Dimitrije Tucović“ (!!!), Prote Mateje 36. Vest o organizovanju protesta se brzo proširila po fakultetima, tako da je u nedelju bilo prisutno bar 2 puta više naših kolega nego u subotu. Tom prilikom formiran je Inicijativni Odbor Studentskog protesta '96. a ETF je, kao jedan od pokretača protesta, dobio mesto u njemu (predstavnik ETF-a u Inicijativnom odboru najpre je bio Ivan Lazarević, a potom, i još uvek, Goran Pavlović). Kao najvažnija odluka na nedeljnom sastanku i formalno je usvojena ideja da se za ponedeljak 25. novembra oganizuje skup studenata na Platou ispred Filozofskog fakulteta. Našu rešenost da pokrenemo protest samo je učvrstila vest, koja je stigla u toku sastanka, da je sud poništio legitimno izraženu volju građana na izborima u Beogradu. Od tog trenutka nije bilo povratka.“⁵⁷

Bez obzira na tačan redosled dešavanja koja su ovde navedena kao početak Protesta,⁵⁸ ovaj citat pokazuje da je od samog početka organizacija – a ne spontani karakter – Protesta bio od ključnog značaja za njegov razvoj i tok. Nakon formiranja Inicijativnog odbora i protestnih odbora na fakultetima, osnovan je Glavni odbor Studentskog protesta, koji je okupljao predstavnike studenata svih fakulteta, koji učestvuju u Protestu.

57 Stanimir Miljković (1996): Evo ide šačica. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/evo.ide.htm>, poslednji pristup: 16.12.2008.

58 Drugi izvori navode 22. novembar kao datum osnivanja Inicijativnog odbora. Up. Mirjana Prosic-Dvornic (1998): The Topsy Turvy Days Were There Again. Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/1997. U: Anthropology of East Europe Review, god. 16, br. 1, str. 81.

Glavni odbor Studentskog protesta sastojao se od po jednog predstavnika svakog fakulteta, čiji su studenti učestvovali u protestu.⁵⁹ Kasnije su Glavni odbor činila po dva predstavnika svakog fakulteta, pri čemu je samo jedan od njih imao pravo glasa.⁶⁰ Na sednicama Glavnog odbora odlučivalo se prostom većinom, a sam rad Odbora određivao je Pravilnik o radu Glavnog odbora Studentskog protesta. Odbor je pored svakodnevnih odluka o, recimo, maršutama protestne „šetnje“ odlučivao i o različitim ključnim odlukama vezanim za organizaciju Protesta, zahteve Protesta, rad i koordinaciju pojedinačnih službi, itd.

Iako bi vrlo zanimljivo bilo – u jednoj opširnijoj studiji – istražiti detalje u vezi sa radom Glavnog odbora, kao i Inicijativnog odbora i pojedinačnih službi Studentskog protesta, a pre svega ispitati odnos između donetih odluka i stvarnog toka protesta, ovde je dovoljno istaći sledeće: Činjenica je da se Studentski protest 1996/97., veoma slično kao i Studentski protest 1992. godine zasnivao na zaista temeljnoj organizaciji. Drugim rečima, iza oba ova protesta možda i jeste stajala i često isticana „pozitivna energija“, jasno je, međutim, da bez dobre organizacije, nijedan od njih verovatno ne bi bio tolikog obima, a sasvim sigurno ni tolikog trajanja. „Meki“ faktori koji su uticali na veliku mobilizaciju studenata za učešće u Protestu, poput njihovih vrednosnih stavova, političke orijentacije i sl. sasvim sigurno, kao ni nekakvo opšte nezadovoljstvo, ne bi do takve mobilizacije mogli da dovedu bez jedne ovakve organizacione strukture.

Pored Glavnog odbora i Inicijativnog odbora, kao i protestnih odbora na fakultetima, Studentski protest imao je i nekoliko službi, u kojima su, u zavisnosti od zadataka, radili studenti različitih obrazovnih profila. Tako je u Službi za propagandu – zaduženog za izradu plakata, letaka i drugog propagandnog materijala – radila grupa studenata sa Filozofskog fakulteta, odnosno Fakulteta primenjenih umetnosti i dizajna, kao i grupa studenata Više škole likovnih i primenjenih umetnosti.⁶¹ Sa jasnim ciljem što veće mobilizacije za Protest, još na početku je osnovan i tzv. info-centar, tj. služba koja prikuplja informacije o tome, da li i koji fakulteti su pristupili Protestu.⁶² Veoma važne službe bile su, naravno i Služba za nabavku i distribuciju hrane Studentskog

59 Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.

60 Glavni odbor Studentskog protesta 1996/97. (1997): Pravilnik o radu Glavnog odbora Studentskog protesta. Beograd.

61 Miloš Miljatović: Strip protest. URL: <http://stripprotest.tripod.com/istorija.htm>, poslednji pristup: 07.04.2009.

62 Ibid.

protesta, koja se nalazila na Filozofskom fakultetu,⁶³ kao i Studentski urgentni medicinski centar⁶⁴, koji je zbrinjavao studente tokom dugih i iscrpljujućih marševa na često veoma niskim temperaturama, tokom kojih je kod studenata često dolazilo do prehlada, pa čak i do upala pluća. Izvesno je da je ova služba trebalo u datim slučajevima da zbrine i studente koji bi bili povređeni u akcijama policije.

Jedna od najvažnijih službi Protesta bila je Internet služba, koja je, pored redakcija brojnih studentskih listova, kao što su Buka, Beton,⁶⁵ BUM/BOOM (Prirodno-matematički fakultet, Beograd), Glas Protesta, kasnije list Tehno-Morfoza, Protest Tri-bune '96 - ? (Filozofski fakultet, Beograd), Proglas (Novi Sad), Bilten (Novi Sad), Walker (Subotica), BIPS – Bilten Protesta studenata u Nišu i dr., predstavljala zaista možda i najveću novinu studentskog organizovanja u Srbiji. Studentski protest 1996/97. bio je prvi protest u Srbiji koji je koristio Internet kao medij i kao prostor delovanja protesta. Od samog početka Protesta, Internet je korišćen za informisanje, i to pre svega međunarodne javnosti. Istovremeno, Internet kao „sajber-prostor“ nije mogao da pripada nikome u celini, pa ni Miloševiću. Simboličko zauzimanje ulica dopunjeno je zato zauzimanjem Internet prostora. Tako su nastale stotine stranica o Protestu, a Internet je ubrzo postao prostor sukoba, prostor otpora,⁶⁶ i time prerastao svoju funkciju medija. U prilog tome da je Internet nastup Studentskog protesta – a postojalo je nekoliko različitih veb stranica⁶⁷ – bio namenjen pre svega inostranoj javnosti, govori činjenica da je veći deo sadržaja bio na engleskom jeziku. Prevođenje najvažnijih tekstova omogućavali su studenti sa Filološkog fakulteta,⁶⁸ a postavljanjem prezentacija na Internet bavili su se studenti Elektrotehničkog, Mašinskog, odnosno Prirodno-matematičkog fakulteta. Serveri ovih fakulteta ujedno su bili i korišćeni za hosting ovih sajtova, a postojao je i niz „miror-sajtova“, tj. „rezervnih“ (kopija) sajtova

63 Služba za nabavku i distribuciju hrane Studentskog protesta (1996): Oglas (letak). Beograd.

64 Kasnije će jedan deo studenata Medicinskog fakulteta koji su učestvovali u radu ove službe osnovati Studentsku uniju Medicinara u Beogradu.

65 Saša Čirić (2006): Istorija zaborava. U: Čedomir Antić (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996-2006, Beograd: Evoluta, str. 21.

66 Jansen (2001), str. 41.

67 Svoje Internet sajtove imali su protesti na univerzitetima u Beogradu, Nišu i Novom Sadu. Najposećenije bile su stranice: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~masinac>, <http://protest.f.bg.ac.yu/protest>, <http://turing.mi.sanu.ac.yu/~prot>, <http://fon.bg.ac.yu/~qpele>, kao i sajt radija B92 posvećen Protestu, <http://www.xs4all.nl/~opennet>. Pored njih postojali su i Internet sajtovi niškog (<http://www.elfak.ni.ac.yu/~protest>) i novosadskog Studentskog protesta, (<http://solair.eunet.yu/~neb>). Još uvek aktivni miror-sajtovi Studentskog protesta mogu se pronaći na: <http://www.yurope.com/mirrors/protest96/bg/>, <http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/>, <http://www.yurope.com/mirrors/protest96/etf/>.

68 Nenad Mitovski (1996): Prijatelju, nedaj da te neko zaWebe. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/prijatelju.nedaj.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.

u inostranstvu. Korišćenje servera – sudeći po tome da se u mnogim slučajevima radi o stranim univerzitetskim serverima – omogućeno je verovatno putem poznanstava bivših studenata univerziteta u Srbiji, koji su zemlju napustili početkom devedesetih godina, nastavivši svoje obrazovanje na pomenutim univerzitetima u zapadnoj Evropi, SAD, Kanadi ili Australiji.

Rad Internet službe, neposredno nakon završetka Protesta, opisan je u časopisu Studentske unije Elektrotehničkog fakulteta:

„U zaista raznovrsnoj i šarolikoj ponudi u protekla četiri meseca izrodilo se [...] i nešto što je uveliko preraslo polazne ambicije i samo po sebi postalo institucija - Internet služba SP '96. Zamišljena s početka kao servis za pružanje osnovnih informacija i razmenu email poruka, www prezentacija na nalogu protest96 vremenom postaje referenca za događaje u Srbiji na većini svetskih informativnih sajtova (jedan od njih je i kulturni www.cnn.com). Stidljiva priznanja za kvalitetan rad dobijena su čak i od par 'društvenih' (!?) listova (Politikina izdanja, prevashodno), a pravi značaj prezentacije verovatno mogu da pretpostave samo oni ljudi koji su od države plaćeni da prate informacije plasirane u javnost i analiziraju uticaj istih. Ne sumnjam da takvih operativaca ima – ipak smo mi ozbiljna zemlja u kojoj, najzad, mora da se zna šta ko radi i objavljuje.

Tokom dosadašnje intezivne aktivnosti, prekidane samo radi preseljenja u RC ETF-a, od strane ograničenog broja ljudi sa više ovdašnjih fakulteta obavljen je ogroman posao. Redovna delatnost je uključivala održavanje prezentacije, svakodnevno praćenje akcija studenata, objavljivanje foto zapisa sa ulica Beograda, dežuranje na IRC kanalu namenjenom protestu, razmenu e-maila, kao i skladištenje pisama podrške čija je količina iznenadila i najveće optimiste [...]. Uz već pomenuto, funkcionalnost i izgled HTML dokumenata su, po oceni oko 55 hiljada posetilaca, sve vreme bili na zaista visokom nivou. Višenedeljno prvo mesto na glasanju za najbolju nekomercijalnu prezentaciju i to sa priličnom razlikom ispred drugoplasiranih najbolje potvrđuje pomenuto. Sve u svemu, ekipi koja je omogućila da se u slučaju potrebe čitava mreža može dići na noge za par minuta, zaista treba odati priznanje - odradili su lavovski deo posla na promociji ideja i energije koja je stajala iza celokupnog univerzitetskog pokreta.“⁶⁹

69 Rade Mačković (1997): <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96/>. U: Otpornik, god. 2, br. 4, 27.03.1997. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/4/http.galeb.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.

Nakon što je Protest okončan, osnovan je Studentski parlament, koji je trebalo da bude nastavak Studentskog protesta u institucionalnom vidu, pa su Internet prezentacije Protesta još jedno vreme bile u nadležnosti Parlamenta. Desilo se, međutim, da su veb stranice Protesta nadživjele ne samo sam Protest, već i Studentski parlament, a njihove mirror-verzije, koje su još dostupne predstavljaju izvor od neprocenjive vrednosti za istraživanje ovih događaja.

Pitanje, koje ostaje otvoreno, a koje je u vreme samih protesta najviše interesovalo režim, je pitanje finansiranja Studentskog protesta. I dok je npr. Vojislav Šešelj, lider Srpske radikalne stranke, studente optuživao da su „strani plaćenici“, tvrdeći pritom, da pare za Protest „dolaze od Amerikanaca“, pojedini članovi organizacije Protesta izjavljivali su da deo donacija potiče od „naših ljudi“, Srba, koji žive u inostranstvu. Tako je Nedeljni telegraf objavio izjavu Miodraga Gavrilovića, jednog od predstavnika Studentskog protesta, koji je rekao da su Protest u početku finansirale privatne firme, a da je novac dolazio i od izvesnog Dragana Živanovića, „jednog od najmoćnijih Amerikanaca u Evropi, koji je u stvari Srbin.“⁷⁰ Predstavnici Studentskog protesta pritom nisu navodili kako su ove donacije korišćene, a objašnjenja su bila ili relativno opšteg karaktera ili deo „nastupa“ – isticalo se npr. da je za akciju uvijanja zgrade televizije u toalet papir bilo neophodno mnogo novca.⁷¹

Kako je podrška u vidu donacija rasla, a pitanje finansiranja Protesta počinjalo da interesuje i pojedine studente, dolazi do stvaranja nadzornog tela. Dušan Mišković, predsednik Protestnog odbora PMF-a, još na samom početku u listu BOOM objasnio je da je zbog novih ponuda za donacije rešeno da se osnuje telo koje bi kontrolisalo finansije, tj. različite forme donacija i njihovo korišćenje. Telo, koje je činilo troje studenata, bilo je pritom pod kontrolom Izvršnog [sic] odbora Studentkog protesta.⁷²

Da je novac bio potreban i za druge stvari pored toalet papira, jasno se vidi iz izjave Miroslava Hristodula, u datom trenutku predsednika Glavnog odbora Studentskog protesta, da je nekoliko puta bilo pregovora sa marketinškim agencijama,⁷³ koje je trebalo da pomognu Protestu pri mobilizaciji. Osim toga, ukupno relativno visok

70 Vera Rich (1997): Serbian blames Uncle Sam. U: Times Higher Education, 7.03.1997. URL: <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?sectioncode=26&storycode=101768>, poslednji pristup: 5.04.2009.

71 Ibid.

72 A&J (1996): [bmtalk1]. U: Boom, br. 2, 2.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_02/bmtalk1.htm, poslednji pristup: 6.04.2009.

73 Ibid.

nivo profesionalizacije i institucionalizacije Protesta tokom četiri meseca njegovog trajanja sasvim sigurno nisu bili mogući bez određenih finansijskih izvora. Veći deo infrastrukture, međutim, Protest je imao na raspolaganju već samom činjenicom da je dobar deo nastavnog i drugog osoblja na univerzitetima podržavao protest. Tako su studenti mogli da za pripremu svojih materijala koriste računare i štampače na fakultetima, učionice su pretvorene u kancelarije, a celokupan Internet nastup Protesta bio je moguć isključivo zahvaljujući hostingu sadržaja na univerzitetskim serverima. Veliku podršku u vidu hrane i pića, Studentski protest imao je i od restorana, pekara, privatnih radnji, itd.

Sami donatori – iako se ne može precizno reći da li svi, većina, samo oni najznačajniji, ili čak samo oni, koju su pristali na to da im se imena objave – navedeni su na Internet stranama Protesta. Sasvim sigurno je, međutim, da tih nekoliko objavljenih imena predstavlja pre gest zahvalnosti prema tim pojedinačnim ljudima, nego znak za transparentnost organizacije Protesta, pa se o stvarnim razmerama finansijske podrške protestu može samo nagađati.

Ono što kao zaključak ostaje u vezi sa strukturom organizacije i sposobnošću organizacionih odbora Protesta da pronađu odgovarajuće resurse, jeste da je Studentski protest imao izuzetno dobro organizovanu mrežu ljudi i radnih grupa (službi) uz pomoć kojih je Protest uspeo da se održi puna četiri meseca. U tom periodu, kod pojedinih članova upravnih tela Protesta na Beogradskom univerzitetu pojavila se vrlo verovatno svest o tome, da upravo taj nivo organizacije predstavlja snagu Protesta, pa se još relativno na početku rađa ideja o tome da se Protest institucionalizuje, tj. da treba stvoriti zajedničko predstavničko telo studenata: Studentski parlament.⁷⁴ Iako će tek 2005. godine studentski parlamenti i zakonski biti mogući, Studentski parlament nastao na Beogradskom univerzitetu nakon Studentskog protesta, 1997. godine, predstavljao je sigurno jedan nimalo nevažan korak na putu ka tome. Nažalost, Parlament se nije održao duže od dve „sezone“, pa je time izgubljeno i ono što je idealistički postavljeno kao cilj još krajem 1996. godine.

Ipak, Protest je imao jedan važan i pozitivan uticaj na studentsko organizovanje. U toku i neposredno nakon Studentskog protesta 1996/97. na svim univerzitetima u Srbiji dolazi do stvaranja novih studentskih organizacija, mada će se osim Studentske

74 Students' Parliaments. U: Boom, br. 18, 30.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/prmf/boom/boom12_30/parl.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

unije retko koja održati duže od pomenutog Studentskog parlamenta. Ako izuzmemo relativno jaku mrežu studentskih organizacija, koju je u periodu nakon Protesta polako stvarala Studentska unija, sa studentskim organizovanjem i sa studentima desilo se manje-više upravo isto ono, što se dešavalo i studentima po završetku Studentskog protesta 1992. Raspuštanje protesta značilo je ujedno i napuštanje ciljeva protesta, odnosno celog jednog načina života, pa je za dalji studentski aktivizam bila potrebna zaista velika motivacija.

Pritom treba napomenuti da je Studentski protest '96/'97. bio zapravo šansa da se greške prethodnog protesta ne ponove, pa su organizatori Protesta težili da od tih protesta nešto nauče. Sa ciljem da se razmotri mogući razvoj nakon završetka protesta, odnosno da se iskoriste iskustva starijih protesta, krajem decembra na Hemijskom fakultetu u Beogradu održana je tribina, čiji su gosti bili Olga Kavran i Vlatko Sekulović, članovi beogradskog Inicijativnog odbora Studentskog protesta 1992. U toku diskusije oni su istakli da ne treba dozvoliti da se i Protest '96 završi kao i onaj iz 1992. godine. Protest 1992. godine, objasnili su gosti tribine, propao je kako zbog teškog političkog konteksta, tako i zbog neslaganja unutar Glavnog odbora. Istovremeno, napravljena je greška što nakon Protesta nije stvorena jedna nezavisna studentska organizacija, koja bi zastupala sve studente, umesto što je osnovana samo Studentska unija, koja je delovala samo na Pravnom fakultetu.⁷⁵ Iako je Studentski protest te greške zaista pokušao da ispravi, već godinu dana nakon kraja Protesta, početkom 1998. godine, stanje na univerzitetima (a i u društvu) izgledalo je još gore, nego što je to bio slučaj pre protesta. Novi Zakon o univerzitetu izazvao je doduše jasan otpor kod jednog dela profesora i studenata, ali je taj protest, kao i pomenuti protest za Kosovo i Metohiju, bio previše slab odgovor na represiju režima.⁷⁶

3.3. REGIONALNA RASPROSTRANJENOST PROTESTA

Jedna od zanimljivih karakteristika studentskih protesta u Srbiji devedesetih je njihova regionalna rasprostranjenost. Dok su raniji studentski protesti, kao i drugi protesti održavani vrlo često samo u Beogradu, budući da se radi o glavnom i najvećem gradu Jugoslavije, odnosno Srbije, već od prvih studentskih protesta 1991. godine,

75 Zorglub & Abraxas: SP '92 vs. SP '96. U: Boom, br. 14, 24.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_24/92vs96.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

76 S obzirom na ograničen obim ovog rada, ovde neće biti reči o organizacionoj strukturi ova dva protesta.

kolegama iz Beograda pridruživali su se studenti svih ostalih univerziteta u Srbiji.

Studentski protest 1992. godine vrlo brzo se proširio i na univerzitete u Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu.⁷⁷ S obzirom da se pojedini fakulteti ovih univerziteta nalaze i u drugim gradovima (Subotica, Zrenjanin, Leskovac, Kraljevo, itd.), studentski protest zahvatio je skoro sve veće gradove u Srbiji. Tako su se na Univerzitetu u Nišu Studentskom protestu 1992. godine vrlo brzo priključili čak i fakulteti ovog univerziteta u Leskovcu.⁷⁸

Ipak, treba istaći da studentski protesti na drugim univerzitetima nisu predstavljali tek odjek beogradskih protesta. Tako je npr. Odbor studentskog protesta u Nišu doneo odluku da Studentski protest, odnosno niški studenti za razliku od svojih beogradskih kolega neće učestvovati na Vidovdanskom saboru 28. juna u Beogradu, ističući da ne postoji veza između zahteva studenata i zahteva stranaka.⁷⁹

Uprkos određenoj samostalnosti, studentski protesti u različitim gradovima uglavnom su međusobno podržavali zahteve, odnosno prezimali organizacionu strukturu i forme protesta. Na svim studentskim protestima tokom devedesetih postojale su slične organizacione strukture, koje se regionalno nisu međusobno mnogo razlikovale. Na taj način, stvaran je utisak jedne zajedničke akcije svih studenata u Srbiji.

Kada je 1992. godine na Beogradskom univerzitetu započeta blokada fakulteta, čime je obustavljen i njihov rad, Protestni odbor studenata Novosadskog univerziteta zatražio je „hitno zasedanje Saveta univerziteta na kom bi se ovo telo izjasnilo o zahtevima studenata da Univerzitet u Novom Sadu u potpunosti obustavi ispitni rok i odluči o potpunom prestanku rada Univerziteta.“⁸⁰ Iako blokade fakulteta poput one u Beogradu, u Novom Sadu nije bilo, u smislu podrške na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu održano je protestno učenje.⁸¹

I Studentski protest 1996. godine proširio se na univerzitete u Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu. Interesantno je pritom da je i deo (srpskih) studenata Univerziteta u Prištini formirao Inicijativni odbor, koji je podržavao Studentski protest u Beogradu. Ističući nepravdu usled manipulacije izbornih rezultata, međutim, Inicijativni odbor se pritom koristio argumentima, koji u okviru celokupnog Studentskog protesta

77 Rajić (1992b), str. 6.

78 Darko Čvarković (1992d): Svi niški fakulteti u protestu. U: Politika, 25.06.1992., str. 8.

79 Ibid.

80 Ibid.

81 Ibid.

'96/'97 nisu bili od veće važnosti, ali koji će već dve godine kasnije imati sasvim drugo značenje. Prištinski studenti upozoravali su: „[...] ako danas dozvolimo da se falsifikuju izbori, sutra ćemo biti svedoci prekrajanja granica Srbije...“.⁸²

U toku Studentskog protesta 1996. godine prvi put u toku devedesetih godina se kolektivna akcija studenata svih univerziteta isticala ne samo posredstvom deklaracija i simbolične podrške, već je to učinjeno putem onoga što je bilo ujedno i glavna forma ovog protesta – šetnjom. Tako su studenti iz Novog Sada, Subotice, Kragujevca i Niša organizovali protestne marševe u Beograd, gde su se priključivali protestu tamošnjih kolegama.

Grupa studenata Novosadskog univerziteta 15. decembra 1996. peške je stigla u Beograd i svoju „šetnju“ produžila zajedno sa svojim beogradskim kolegama.⁸³ Nekoliko dana kasnije, 19. decembra grupa od trideset studenata iz Kragujevca krenula je peške za Beograd. „Marš istine“, dugačak oko 125 kilometara, studenti su prešli u znak podrške svojim kolegama iz Beograda,⁸⁴ a u Beograd su stigli dan kasnije.⁸⁵ Slična poseta usledila je i od kolega iz Niša, a studenti iz Subotice u Beograd su došli biciklima.⁸⁶

3.4. FORME PROTESTA

Veoma dobro razvijena organizaciona struktura studentskih protesta devedesetih bila je uslovljena velikom raznovrsnošću i brojnošću protestnih akcija i protestnih formi, o kojima će biti reči u nastavku. Ove protestne forme ujedno su, pored sadržaja, uslovljenog celokupnom društvenom transformacijom, predstavljale novinu studentskih protesta devedesetih godina u Srbiji.

Za razliku od statičnih „mitinga istine“ s kraja osamdesetih, gde je forma „protesta“ bila ograničena na odnos govornik-demonstranti, studentski (ali i ostali) protesti devedesetih doveli su do sasvim novih oblika protesta. Nove forme protesta razlikovale su se od starih utoliko, što se njihov efekat u mnogo manjoj meri zasnivao

82 News. U: Boom, br. 5, 5.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_05/bmnew5.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

83 Novosadski studenti stigli u Beograd. U: Protest Tri-bune '96 - ?, br. 014, 15.12.1996, str. 1.

84 News. U: Boom, br. 10, 18.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_18/bmnews10.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

85 The Students from Kragujevac Are Here. U: Boom, br. 12, 20.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_20/kraguj.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

86 Abraxas: The Brave „Iron Cavalry“ of Subotica. U: Boom, br. 13, 23.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_23/brave.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

na čistoj pretnji ili nasilju. Dok je krajem osamdesetih „leteći jogurt“ predstavljao jasnu pretnju i upozorenje da bi protest mogao da eskalira, „leteća jaja“ sredinom devedesetih imala su pre svega funkciju diskurzivnog događaja i njihovu ulogu treba posmatrati u kontekstu „zauzimanja“ odnosno, u ovom konkretnom slučaju, „markiranja“ (javnog) prostora (npr. pojedinih ulica, pa čak i celih gradova). Dok su jogurtom bili gađani ljudi, jajima su gađane zgrade (RTS, Politika, itd.). Ovaj primer pokazuje ujedno i razliku u formi protesta na nivou simbolike. Dok je jogurt bio samo zamena za kamenice, cigle, paradajz ili šta god slično, što se slučajno „našlo pri ruci“, jaja su bila „marker“ kojima je iz ugla protesta trebalo obeležiti „jajare“. Generalno, simbolika je tokom protesta imala kudikamo značajniju ulogu, pre svega u stvaranju i jačanju kolektivnog identiteta protesta s jedne strane, odnosno isticanja protivnika s druge strane.

Ako je u pogledu protestnih formi studentskih protesta devedesetih postojao relativno jasan prekid u odnosu na proteste Miloševićevih pristalica s kraja osamdesetih godina, od 1992. godine postoji izvestan kontinuitet raznovrsnosti protestnih formi, koji seže sve do protestnih oblika pokreta Otpor!. U svojoj komparativnoj analizi Popadić u pogledu protestnih formi primećuje neverovatne sličnosti između studentskog protesta 1992. i 1996. godine: prepuni amfiteatri, slogani na prozorima (delom čak i iste sadržine), organizaciona struktura, odnosno različite studentske službe, ulični marševi, razgovori, diskusije, kao i neka vrsta „pozitivne energije“.⁸⁷ Pritom je zanimljivo da najveći broj učesnika u protestima 1996. godine nije imao direktnog iskustva sa onima iz 1992. godine.⁸⁸

S obzirom na ogroman repertoar najrazličitijih protestnih akcija tokom studentskih protesta devedesetih godina, u tekstu će biti reči samo o nekim od njih. Da bi se ilustrovala raznovrsnost protestnih formi, ovde će biti pomenuto samo nekoliko najfrekventnijih.

Iako je pojedinačne protestne forme teško (sistematski) prikazati odvojeno, s obzirom na to da je većina protestnih akcija obuhvatala istovremeno nekoliko različitih oblika, treba podvući nekoliko najvažnijih: (1) protestni skupovi, (koji su u retkim slučajevima bili istovremeno i „sedeći“ skupovi – *sit-ins*, na kojima su govori pojedinih govornika predstavljali centralni deo); (2) blokade fakulteta; (3) protestni marševi ili „šetnje“; (4) ulično pozorište, tj. korišćenje ulice kao javnog prostora za

87 Popadić (1999), str. 151.

88 Ibid.

insceniranje određenih (simboličnih) performansa (u čemu je, pored ostalog, veliku ulogu igrao i zvuk – buka, odnosno muzika); (5) Plakati, leci, grafiti, slogani i sl. i (6) tribine i okrugli stolovi.

3.4.1. PROTESTNI SKUPOVI

Studentski protesti tokom devedesetih po pravilu su počinjali protestnim skupovima, a tek u toku protesta razvijane su različite protestne forme. Uloga samih protestnih skupova tokom vremena se menjala. Dok su još početkom devedesetih skupovi predstavljali događaj za sebe, već tokom studentskog protesta 1996. godine, skupovi su bili početak ili kraj protestnih marševa, popularno nazivanih šetnjama. Zajedničko svim protestnim skupovima bili su govori pojedinih učesnika, odnosno lidera protesta, pri čemu je od velike važnosti bio „nastup“ poznatih javnih ličnosti. Dok su predstavnici organizacije protesta skupove koristili da bi učesnike obavestili o stavovima, zahtevima, planovima ili novostima protesta, govori javnih ličnosti, poput glumaca, književnika, muzičara, pojedinih profesora, ili – u slučaju studentskih protesta vrlo retko – političara, pa čak i sveštenika, bili su deo strategije protesta da s jedne strane javne ličnosti privuče kao „saveznike“, a s druge strane da njihovim učešćem, protestu daju dodatni legitimitet. Ova strategija potpuno je razumljiva, ako se uzme u obzir da je jedan od osnovnih načina, na koje je režim Slobodana Miloševića pokušavao da izađe na kraj sa studentskim protestima, bilo upravo pokušaj diskreditacije studenata koji su učestvovali u protestima.

3.4.2. BLOKADA FAKULTETA

U toku studentskog protesta 1992. godine studenti su već nakon nekoliko dana zauzeli tri fakulteta, rešivši da se *povuku na svoje fakultete dok još postoje*.⁸⁹ Ipak, inscenirani strah od zatvaranja fakulteta nije bio pravi razlog za blokadu fakulteta. I ovo je, pre svega bila strateška odluka. Pošto su želeli da protest potraje, da stvori neku vrstu kontinuiteta, a znajući iz prethodnih iskustava (1991., mart 1992.) da ne mogu previše dugo ostati napolju, studenti su zauzeli prostorije fakulteta. Pošto je istrajnost, a pre svega organizacija protesta zahtevala određene uslove, fakulteti su

89 Prosic-Dvornic (1993), str. 129–130.

se pokazali kao izuzetno korisni.⁹⁰ I dok su Filološki i Prirodno-matematički fakultet samo „iznajmili“ svoje ulazne holove, amfiteatre i neke učionice na prvom spratu, Filozofski fakultet bio je potpuno „preuzet“, izuzev nekoliko kancelarija uprave tog fakulteta.⁹¹

Pojedine učionice fakulteta bile su pretvorene u kancelarije organizacionih struktura, neke su pretvorene u zajedničke prostorije u kojima su studenti sedeli, razgovarali ili učili, a pojedine veće učionice poslužile su kao pravi klubovi, u kojima su se održavale tribine, koncerti ili se pila kafa. Pored toga, jedan deo prostorija preuređen je u spavaonice.⁹²

Iako je blokada fakulteta studentima pružala mogućnosti da Protest održe duže nego što bi to možda bio slučaj pre svega bez potrebne infrastrukture, pokazalo se ipak da ovaj oblik protesta nije mogao da dovede do ostvarenja postavljenih ciljeva protesta. Blokada fakulteta čak je u izvesnoj meri pogodovala režimu, jer je bar deo studenata bio sklonjen sa ulica Beograda, a time dobrim delom i iz javnosti. S druge strane, amfiteatri i učionice na fakultetima pružile su mogućnost da se organizuju tribine i okrugli stolovi, koji su Protestu 1992. dali dodatni prostor za jednu temeljniju diskusiju o društvenim problemima.

Uprkos tome, efekat ove forme protesta nije doveo do ispunjenja zahteva Studentskog protesta '92, pa u toku Studentskog protesta '96/'97. blokade fakulteta nisu igrale neku veću ulogu. Ono što je kao korisno iskustvo preuzeto – mada u nešto težim uslovima – bilo je korišćenje fakultetskih resursa u organizacione svrhe. Pored učionica, telefona, računara, itd. Studentski protest '96/'97. koristio je i univerzitetske servere za svoje Internet prezentacije i time dodatno proširio svoj prostor delovanja.

3.4.3. PROTESTNE ŠETNJE

Kao najznačajnija protestna forma studentskih protesta devedesetih godina u Srbiji mogu se svakako posmatrati protestni marševi, koji su nazivani šetnjama. «Šetnje» su organizovane još tokom martovskog studentskog protesta 1992. godine, a nekoliko puta i za vreme janskog protesta te godine. Dok je blokada fakulteta bila protestna forma, koja je imala uticaja pre svega na dešavanja na Univerzitetu, protestni marševi

90 Ibid.

91 Ibid.

92 Ibid., str. 131.

bili su najjasnija javna manifestacija otpora studenata. Ujedno, uvođenje ovog oblika protesta predstavlja i najveću novinu u domenu protestnih formi i čini jednu od razlika između studentskih protesta devedesetih i protesta podrške Miloševićevom režimu s kraja osamdesetih, ali i ranih protesta opozicionih stranaka početkom devedesetih godina.⁹³

Protestne šetnje organizovane su sledeći različite maršute. Tokom Studentskog protesta 1992. najupečatljivije bile su šetnje poput šetnje na Dedinje – tzv. *Marša mira*, pri čemu je pod sloganom „Miro, stavi džezvu“, cilj bio simbolična poseta kući Slobodana Miloševića i njegove žene Mire Marković, kako bi im se skrenula pažnja na studentski protest, koji su mahom ignorisali, zatim marševa „putevima prošlosti“, šetnji čiji je cilj bio poseta Titovom grobu u Kući cveća, gde su studenti želeli da se obrate *duhovnom* ocu Slobodana Miloševića, ne bi li ga možda na neki način zaustavio ili *Parade slepih* – šetnje studenata do zgrade Televizije pred kojom su podeljeni leci Studentskog protesta.⁹⁴ Prolazeći zatvorenih očiju pored zgrade Televizije, studenti su pokazivali otpor režimskoj propagandi čiji je simbol ona bila.⁹⁵ Cilj svih ovih marševa bio je pre svega privlačenje pažnje javnosti, što se na duži rok i pokazalo uspešnim.

Za Studentski protest '96/'97. šetnje su predstavljale ujedno i najvažniji oblik protesta. Osim u slučajevima, kada je policija onemogućavala dalje kretanje, šetnje studenata za puna četiri meseca predstavljale su glavnu odliku ovog protesta. Skoro svakog dana, nakon kraćeg protestnog skupa na Univerzitetu, na kojem je obično najavljivana maršuta, studenti su „šetali“ većim ulicama Beograda (slično je bilo i u drugim univerzitetskim gradovima), prolazeći pored zgrada, koje su smatrane simbolima moći režima – Republičke i Savezne skupštine, Televizije, Politike, itd.

Iako je glavna funkcija šetnji bila simboličko zauzimanje javnog prostora, kao i prikazivanje da se „nešto pokreće“ (mada ne treba zaboraviti i praktične razloge za šetnju – dugi govori na protestnim skupovima svakako ne bi uspeali da zadrže pažnju studenata na isti način kao šetnja), protestni marševi istovremeno su stvarali i jačali i kolektivni identitet Protesta. S obzirom da su samu šetnju kao oblik protesta dopunjavali različiti drugi (kreativni) elementi – transparenti sa najrazličitijim duhovitim porukama, bedževi i razni drugi detalji, muzika⁹⁶ (najpoznatiji su svakako

93 Ibid., str. 134.

94 Milena Dragičević-Šešić (2001): The Street as Political Space: Walking as Protest, Graffiti, and the Student Carnivalization of Belgrade. U: New Theatre Quarterly, god. 17, br. 1, str. 74.

95 Prosic-Dvornic (1993), str. 134.

96 O ulozi muzike u protestu vidi: Marc W.Steinberg (2004): When Politics Goes Pop: on the intersections of popular and political culture and the case of Serbian student protests. U: Social Movement Studies, god.

bili bubnjari), buka⁹⁷, koja se proizvodila uglavnom pištaljkama, ali i različitim trubama, čegrtaljkama i sl. – studentski protesti stvarali su neku vrstu karnevalske atmosfere.⁹⁸ Ova karnevalizacija protesta doprinela je s jedne strane mobilizaciji podrške studenata, a s druge strane sprečavala je (u većini slučajeva) da protest eskalira i da dođe do nasilnih akcija policije. (Iako je takvih akcija pojedinačno i bilo, policiji je bilo kudikamo teže da „reaguje“ na demonstrante koji su delili cveće ili pred policijskim kordonom naglas čitali poeziju.)

3.4.4. ULIČNO POZORIŠTE

Još tokom studentskih protesta 1992. godine, najspektakularniji događaji bili su protestni skupovi koji su se (manje ili više spontano) razvijali u ulično pozorište.⁹⁹ Već tada je studentima bilo jasno da su simboličke akcije mnogo efikasnije od govora i statičnih protestnih skupova.¹⁰⁰ Pored javne nastave na Studentskom trgu, gde su se na otvorenom držala predavanja, insceniranje je korišćeno i u jednoj novoj vrsti komunikacije sa institucijama režima. Jedna vrlo ilustrativna akcija, ujedno i poslednja protestna akcija Studentskog protesta 1992. godine, bila je incenirana sahrana Univerziteta, održana 3. oktobra 1992. godine. Zamišljena kao simbolička kritika, akcija je bila uperena protiv tek donetog novog Zakona o univerzitetu. Neposredno nakon stupanja na snagu ovog zakona, Beogradski univerzitet (1838-1992) je preminuo. Stoga su studenti organizovali pogrebnu povorku, sa sve kovčegom i čituljom. Insceniran je čak i testament, iako mnogo toga Univerzitet naslednicima nije imao da ostavi, nakon što mu je država oduzela svu imovinu. Povorka je svečano krenula od Filozofskog fakulteta do Narodne skupštine, gde je kovčeg javno prikazan i predat onima koji su bili odgovorni za smrt Univerziteta.¹⁰¹

Sa ciljem pripisivanja odgovornosti za društvene probleme režimu, studenti su nastojali da političare prikažu kao negativne, koristeći se jasnom simbolikom. Tako su, ukazujući na prljav karakter politike režima, studenti poslanicima ispred skupštine jednom prilikom ostavili sapun.¹⁰²

3, br. 1, str. 3–29; Jansen 2001, str. 49.

97 Up. Dragičević-Šešić (2001), str. 75–76.

98 Ibid.

99 Prosic-Dvornic (1993), str. 134.

100 Ibid.

101 Ibid., str. 136–137.

102 Dragičević-Šešić 2001, str. 74.

Akcije simboličkog čišćenja javnog prostora bile su deo protestnih formi i tokom studentskog protesta 1996. godine. Tako su dan nakon kontra-mitinga, koji je režim organizovao u Beogradu, dovezavši autobusima pristalice iz cele Srbije, studenti deterdžentima „dekontaminirali“ trg i ulice, na kojima je ovaj miting održan.¹⁰³ Inscenirane akcije, koje možemo nazvati uličnim pozorištem tokom Studentskog protesta '96/'97. bile su još brojnije. U situacijama, u kojima je policijski kordon zaustavljao protestnu šetnju, studenti su na uskom prostoru sa rukama na glavi šetali u krug, simulirajući šetnju u zatvorskom dvorištu. Interesantne su takođe i akcije uperene protiv uprave Beogradskog univerziteta. Na primer, kada je nastavnom osoblju, koje je podržavalo studente, bio onemogućen ulaz u zgradu Rektorata, studenti su rešili da „isteraju đavola“ iz zgrade uz pomoć molitvi, sveća i belog luka.¹⁰⁴ Još interesantniji primer je niz akcija, u kojima su studenti tražili rektora Beogradskog univerziteta. Nakon što je simbolički pretraženo nebo – i to posebnim teleskopima, tzv. rektorskopima –, podzemlje (studenti su pretraživali arheološke iskopine), te reke i zooški vrt, studenti su tek od proročice „vidovite Branke“ dobili „pouzdanu“ informaciju o tome, kada će rektor podneti ostavku.¹⁰⁵

3.4.5. PLAKATI, LECI, GRAFITI, SLOGANI

Još jedna od razlika u odnosu na mitinge Miloševićevih pristalica s kraja osamdesetih godina bile su poruke studentskih protesta, ispisane na različitim plakatima, lecima, raznovrsni slogani i grafiti.¹⁰⁶ Tokom studentskog protesta u leto 1992. godine ispisivanje poruka predstavljalo je veoma rasprostranjen oblik protesta. Dostupan svakome, na pročelju Filozofskog fakulteta improvizovan je prostor za poruke, nazvan „Zidom plača“, putem koga su „odašiljane“ poruke građanima i predsedniku. „Ovo nije žurka! obaveštavao je [...] veliki plakat, a kao potvrda da veselje nije povod masovnom okupljanju studenata u univerzitetskim zdanjima i poruka ‚Više nemamo šta da izgubimo‘“.¹⁰⁷ Plakatima sa duhovitim porukama i crtežima oblepljena je vremenom skoro cela staklena površina na Filozofskom fakultetu, budeći time

103 Jansen 2001, str. 45.

104 Ibid.

105 Marović, Ivan: Zona sumraka. U: Antić, Čedomir (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996-2006, Beograd: Evoluta, str. 40.

106 Za detaljniju analizu parola studentskih protesta devedesetih u Srbiji vidi Tamara Gruden (2001): Kako se opirala Srbija. Beograd: N. dani.

107 Rajić (1992a), str. 10.

interesovanje kako studenata tako i javnosti uopšte, a pre svega predstavljajući reakciju studenata na pretnje režima.¹⁰⁸

Već i samo nabrojiti sve slogane, koji su krasili ovaj i naredne studentske proteste, bilo bi previše. Treba, međutim, svakako istaći pojedine od njih. Sami slogani svedočili su o različitim razlozima pojedinaca za učešće u protestu. Dok su jedni bili usmereni protiv rata i politike režima koja je dovela do ratova, poput poznatog „Menjam dvospratnu kuću za kuću sa podrumom“, kojim se anticipiralo bombardovanje Srbije, drugi su se obraćali Miloševiću i bili su postavljeni u kontekst globalnih dešavanja, kao što je rat u Iraku 1991. godine, poput „Drž’ se rođače. Sadam Husein“ ili sletanja američke posade na mesec – „Mali korak za tebe, velik korak za Srbiju!“¹⁰⁹ ili „Staljin po drugi put među Srbima“¹¹⁰.

Pored toga, pojedini slogani apostrofirali su studentski protest i njegovu etiku kao npr. „Ovo je jedini rok za ispit tvoje savesti!“ ili „Ispuni uslov za upis u sledeći semestar života!“. Na optužbe da iza protesta stoje strane sile, koje ga finansiraju, studenti su odgovarali sloganima poput „Plaćaju nas Aristotel, Dekart, Po, Dante, Njutn, Džojls, Kami i drugi svetski ološ [...]“¹¹¹. Takođe, pojedini slogani vezivali su se za svakodnevni život, odnosno popularnu kulturu, pa je kao aluzija na televizijsku seriju Tvin Piks nastao slogan „Sloba je ubio Loru Palmer!“¹¹².

Tokom studentskog protesta 1996. godine broj učesnika i povećana medijska pažnja doveli su do mnogo većeg broja i veće raznovrsnosti poruka, parola, grafita u odnosu prema studentskom protestu 1992. godine, iako se može primetiti određeno ponavljanje glavnih tema, čime se potvrđuje određen kontinuitet između ovih protesta.¹¹³ Novi slogani bili su vezani uglavnom za aktuelni politički kontekst. Tako je povodom manipulacije izbornih rezultata došlo do brojnih slogana poput „Sloba, majstore! Šibicari“, „Reformišite tablicu množenja, možda će rezultati biti još bolji“, „Glasao ne glasao, Sloba ti se piše“, itd.¹¹⁴

Pored slogana upućenih Slobodanu Miloševiću, Mirjani Marković, režimu uopšte, međunarodnoj zajednici i medijima, specifičnost Studentskog protesta '96/'97. predstavljali su slogani upućeni rektoru Beogradskog univerziteta, Dragutinu

108 Dragičević-Šešić (2001), str. 82–83.

109 Ibid.

110 Prosic-Dvornic (1993), str. 136.

111 Dragičević-Šešić (2001), str. 82–83.

112 Ibid.

113 Ibid., str. 83.

114 Gruden, str. 73.

Veličkoviću,¹¹⁵ kao npr. „Predaj se Dragutine. Vreme ti je“, „Neš' se ti leba najesti od rektorovanja“, „Pozdravi Panteliju kada budeš odlazio“ ili „Posle buvljaka rektore ti si najveće dostignuće socijalizma“ i sl.¹¹⁶

Još jedna specifičnost Studentskog protesta, koju vredi pomenuti, bile su pored transparentata i lutke. Najpoznatija bila je svakako lutka Slobodana Miloševića u zatvorskoj uniformi. Dok su se lutke kao protestna forma u vreme Studentskog protesta 1992. godine pojavljivale isključivo kao skulpture ili instalacije,¹¹⁷ u toku studentskog protesta 1996. lutke su bile deo pokretne slike protestnih šetnji i karnevalske atmosfere.¹¹⁸ Studentski protest '96/'97. imao je nekoliko svojih skulptura i instalacija, kao što je velika kartonska piramida kojom su beogradski studenti kao graničnikom obeležili ulaz u „zabranjeni grad“, tj. Dedinje, deo Beograda, u kome se nalazila kuća Slobodana Miloševića. Pored toga, studenti su planirali postavljanje spomenika Studentskom protestu '96/'97. – bronzane figure u obliku šake koja drži uzdignut indeks – simbol studentskog protesta. Iako je od kartona napravljen model ove skulpture, bronzana šaka sa indeksom nikada nije ostvarena, a sam model, čuvan na Filozofskom fakultetu u Beogradu, bačen je pre nekoliko godina.

3.4.6. TRIBINE I OKRUGLI STOLOVI

Manje protestni oblik, ali svakako deo studentskih protesta bile su javne diskusije ili tribine, koje su se i u toku Protesta 1992. i u toku Protesta 1996/97. godine organizovale na univerzitetima, odnosno pojedinim fakultetima. U toku blokade fakulteta na Beogradskom univerzitetu u leto 1992. godine, održano je nekoliko tribina sa poznatim naučnicima, političarima, književnicima ili novinarima.¹¹⁹ Studenti su se tokom ovog protesta još trudili, a donekle i bili uspešni da „za istim stolom“ okupe kako predstavnike opozicije tako i predstavnike vladajuće partije.¹²⁰

I dok su teme tribina tokom Studentskog protesta '92. bile uglavnom bile vezane za društvene i političke probleme, u okviru Studentskog protesta '96/'97. organizovano je i nekoliko tribina koje su se bavile samim protestom, poput javne diskusije na

115 Rektor kao tema na studentskim transparentima predstavlja ujedno i novinu u tradiciji studentskih protesta na Univerzitetu u Beogradu. Up. Gruđen, str. 70.

116 Ibid., str. 70–71.

117 Dragičević-Šešić (2001), str. 74.

118 Ibid., str. 82.

119 Prosić-Dvornić (1993), str. 130.

120 Ibid., str. 135.

temu „Studentski protest – energija za promene“, koju je 31. januara organizovalo uredništvo časopisa *Republika*, čiji su gosti bili Nebojša Popov, Zagorka Golubović, Ivan Čolović, Bora Kuzmanović i dr.¹²¹ Slična tribina, na kojoj su razmotreni razvoj i rezultati protesta, održana je 26. marta 1997. godine na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu.¹²²

Glavna funkcija ovakvih diskusija – bez obzira na njihov nivo, profil učesnika ili konkretnu temu – bilo je stvaranje prostora za kolektivno tumačenje društvenih prilika, definisanje ključnih problema, odnosno artikulisanje ciljeva Protesta. Putem ovakvih razgovora, diskurzivno se jačala pozicija celokupnog studentskog pokreta, odnosno konkretnog Studentkog protesta. Koje su teme, odnosno politički stavovi predstavljali konačan rezultat ove vrste „pregovaranja“ oko dominantnog idejnog okvira (tumačenja) studenata, biće prikazano u nastavku teksta.

4. IDEJNA OSNOVA STUDENSKIH PROTESTA

Kao što je dosad prikazano, studentski protesti devedesetih godina u Srbiji bili su vrlo organizovani antirežimski protesti, koji su koristili čitav niz raznovrsnih protestnih formi. Isto tako, ovi protesti su bili organizovani na svim univerzitetima u Srbiji, a postojao je i određen nivo koordinacije među njima, te svakako jasna solidarnost, odnosno zajednički ciljevi. Sami zahtevi studentskih protesta tokom devedesetih godina odnosili su se na različite probleme. Pritom treba razlikovati dva nivoa zahteva, iako su oni međusobno povezani. Jedan deo zahteva odnosio se na probleme na univerzitetima, a drugi deo na probleme u društvu. Pitanje koje se ovde postavlja je vezano pritom za ideološku i vrednosnu pozadinu tih zahteva: sa koje pozicije je dolazila kritika studenata? Da li je njihov antirežimski stav bio posledica jedne konzistentne ideologije ili je sam taj stav predstavljao jedinu „ideologiju“?

Ako se uzmu u obzir mehanizmi tumačenja društvenih problema putem kojih protesti mobilišu veći broj pristalica, moraju se uzeti u obzir bar dva nivoa stvaranja tzv. interpretativnog okvira ili frejma: dijagnozu i prognozu. Drugim rečima, treba videti šta su studentski protesti dijagnosticirali kao ključne probleme u društvu, a šta su najavljivali ili predlagali kao rešenja za te probleme.

Na nivou zahteva vezanih za univerzitet i njegove probleme, studenti su od

121 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

122 Ibid., str. 135.

početka devedesetih manje ili više direktno tražili jačanje autonomije univerziteta. Istovremeno, moglo se primetiti da je režim nakon svakog većeg protesta, u okviru kog su studenti zahtevali autonomiju univerziteta, donosio novi, još oštriji i represivniji zakon o univerzitetu, i još više je ograničavao, odnosno potpuno ukidao. Tako je 1992. godine nakon Studentkog protesta donet prvi postjugoslovenski Zakon o univerzitetu, pa zatim 1998. godine, godinu dana nakon kraja Studentskog protesta '96/'97. S obzirom na vrlo konkretne reakcije režima na studentske proteste i njihove zahteve vezane za autonomiju univerziteta, zanimljivo je, zašto je univerzitet, odnosno njegova autonomija za režim bila toliko važna, posebno ako se uzme u obzir da su problemi, kojima se režim bavio npr. 1992. godine, kao što su ratovi i međunarodna izolacija bili ipak mnogo dramatičniji. Izvesno je da je sam pojam autonomije u okviru studentskih protesta i njihovih zahteva obuhvatao pre svega nemešanje režima u imenovanja univerzitetskih i fakultetskih uprava, a manje istraživačku i naučnu slobodu. S druge strane, novim zakonima o univerzitetu režim je nastojao pre svega da suzbije politički angažman studenata. Na taj način, autonomija univerziteta postaje relativno apstraktna kategorija, koja pre svega predstavlja simbol i merilo represije režima, koja je zahvatala celokupno društvo.

Tako su u okviru Studentskog protesta '96/'97. zahtevi vezani za Univerzitet u Beogradu – ostavke rektora i studenta prorektora – doneti tek naknadno, tj. nakon što su rektor, odnosno student prorektor odbili da podrže Studentski protest. Tek su studentski protesti u proleće 1998. godine bili usmereni protiv samog represivnog Zakona o univerzitetu i njegove primene, ne formulišući jasne zahteve u vezi sa opštim društvenim problemima.

Imajući u vidu usku povezanost pomenuta dva nivoa zahteva, jasno je da je zato i za studentske proteste nivo zahteva vezanih za celokupno društvo bio važniji. Ovde je bitno istaći da je postojala jasna razlika između zahteva studentskih protesta s početka devedesetih i Studentskog protesta '96/'97, što je svakako u velikoj meri bila posledica promena celokupnog društvenog i političkog konteksta. Pripisujući režimu krivicu za ratove, međunarodnu izolaciju, ekonomsku krizu, itd., studenti su početkom devedesetih još jasno tražili ostavku Slobodana Miloševića. Za razliku od toga, Protest '96 je svoje zahteve sveo na rešavanje jednog aktuelnog problema – manipulacije izbornih rezultata na lokalnim izborima. Iako su i u ovom slučaju – možda čak još više – studenti Miloševića videli kao glavnog protivnika, zanimljivo je da nije tražena njegova ostavka. Pritom je sam protest po svom obimu u zimu 1996./1997. bio

mного veći od letnjeg studentskog protesta 1992. godine, pa se jedno od mogućih objašnjenja za relativno „skromne“ zahteve ovog studentskog protesta verovatno može pronaći u dinamici represije režima, odnosno njegovoj većoj spremnosti da primeni silu u slučaju da dođe do pokušaja rušenja vlasti.

Ipak, verovatnije je da se ovde zapravo može primeniti kritika Nebojše Popova, koji je još u toku Protesta smatrao da „studentskom protestu nedostaje artikulacija“.¹²³ Prema Popovu, Studentski protest ne samo što se nije jasno (ideološki) odredio prema konkretnim društvenim problemima, nego je čak ostalo nejasno „u čemu je [bio] osoben problem studenata koji protestuju Beogradom i drugim gradovima, jer su osnovne zahteve pozajmili od koalicije Zajedno, a ništa novo, autentično svoje nisu doneli.“¹²⁴

Ovo pitanje – pitanje ideološke pozicije, odnosno vrednosne orijentacije – bilo je u toku samih studentskih protesta devedesetih pitanje kako istraživačkih projekata, tako i političke diskusije. Zanimljivo je pritom, da su studenti vrlo često smatrani stvaraocima civilnog društva, a studentski protesti manifestacijama jedne druge, demokratske Srbije. Osnovna karakteristika studentskih protesta u takvom njihovom tumačenju bila je kategorija „čednosti“.¹²⁵ Pored toga, oni su bili i pokretači, nosioci nekakve „pozitivne energije“ i sl. Najčešće, studentski protesti označavani su kao demokratski, pri čemu se ova odlika vezuje kako za same zahteve studenata, tako i za forme, odnosno *ikonografiju* protesta.¹²⁶ Same šetnje i protestne forme tumačene su kao izrazito demokratske, pa se u vezi sa studentskim (i građanskim) protestom '96. čak govorilo i o *demokratskoj topografiji Beograda*.¹²⁷

Pitanje ideološke osnove studentskih protesta devedesetih ne može se, međutim, postaviti van društvenog i političkog konteksta. S jedne strane, konkretni povodi za studentske proteste bili su deo tog konteksta, a s druge strane odgovor studenata na te probleme takođe se artikulisao u tom kontekstu. Tako je zanimljivo da su studentski protesti – i onaj iz 1992. i onaj iz 1996. godine – stalno isticali da nisu deo protesta opozicionih stranaka, a ipak su se održavali skoro istovremeno.¹²⁸ Isto tako,

123 Radović; Veljanovski (1997).

124 Ibid.

125 Ibid.

126 Ibid.

127 Edita Petronijewić (1997): Streets of Protest. Space, Action and Actors of Protest 96/97 in Belgrade. U: Polish Sociological Review, br. 3 (123), str. 285.

128 Tako je studentski protest u martu 1991. godine bio reakcija na demonstracije 9. marta koje je organizovao Srpski pokret obnove; u martu 1992. godine, uporedo sa studentskim protestom organizovane

i studentska kritika režima Slobodana Miloševića dolazila je sa različitih strana. Kao i pojedine opozicione stranke, i studenti su u okviru svojih protesta npr. kritikovali Miloševića i zbog činjenice da je vodio ratove, ali i zbog činjenice da ih je (iz)gubio.

Ilustrativan je primer predavanja francuskog filozofa i pacifiste Anrija Levija na Filološkom fakultetu u Beogradu u toku studentskog protesta 1992 godine. Njegova kritika rata, odnosno objašnjenje rata u Bosni kao rata koji se vodi između nacionalista, a pre svega protiv kosmopolitski orijentisanih građana svih republika bivše Jugoslavije, bez obzira na njihovu etničku pripadnost,¹²⁹ izazvala je kod jednog dela studenata burne reakcije. „Nacionalističke parole, zvižduci i galama pratili su najveći deo njegovog izlaganja.“¹³⁰ I iako su se predstavnici Glavnog odbora Studentskog protesta '92 izvinili Leviju, tvrdeći da ovakve reakcije nisu bile spontane¹³¹ i prebacivajući na taj način krivicu na nekog drugog, izvesno je da je politički kontekst – u ovom konkretnom slučaju jačanje nacionalizma i rat u Bosni – mnogo više uticao na studente, nego što je to bilo prikazivano.

Insistiranje studenata 1992. godine, recimo, na stvaranju tzv. Vlade nacionalnog spasa, tj. tela, koje je Srbiju trebalo da izvede iz ćorsokaka u koji je Milošević uveo, bilo je tek formalno vezano za demokratiju. Raspadom Jugoslavije nacionalno pitanje (i) u Srbiji je postalo dominantno i diskurzivno je reprodukovano sve do danas. Ključno pitanje dakle najčešće nije bilo kako država treba da funkcioniše, već kako ona treba da se zove, koje su njene granice i sl. Ove ključne odlike političkog konteksta nisu zaobišle ni diskusije u okviru studentskih protesta. Interesantno je da se i u slučaju ovih protesta (kao i u slučaju opozicionih stranaka) tokom devedesetih stalno provlačio jedan pokušaj balansiranja između *demokratije i nacionalnog pitanja*. S jedne strane, studenti su se u okviru svojih protesta u celom ovom periodu zalagali za smenu Miloševića, deklarativno su bili protiv rata i zahtevali drugačije odnose na univerzitetu. Kasnije se korpusu studentskih zahteva pridružilo isticanje važnosti poštovanja izborne volje i zahtevala se sloboda medija. Uzevši sve ovo u obzir, može se zaista reći da je idejna osnova studentskih protesta bilo zalaganje studenata za

su i demonstracije Demokratske stranke, a i u junu 1992. godine, studentski protesti tekli su uporedu sa demonstracijama opozicije, čija je glavna manifestacija bio Vidovdanski sabor; 1996. godine, studentski protest je počeo tek nakon tzv. „građanskog“ protesta. Jedini studentski protest, koji su studenti prvi organizovali, da bi tek naknadno usledio „građanski“ protest, bio je protest ispred Saveznog parlamenta, održan 27. februara 1989. Up. Popadić 1999, str. 157.

129 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

130 Rajić (1992b), str. 6.

131 Ibid.

demokratizaciju društva. Problem predstavlja jedino činjenica da sama demokratija nikada ne može biti *rešenje* određenih društvenih problema, već predstavlja samo okvir u kome se rešenja određenih društvenih problema mogu tražiti. Pritom treba istaći i da je demokratija, na način na koji je ona predstavljala idejnu osnovu studentskih protesta, bila pre svega nekakav apstraktni ideal, koji je na tom opštem nivou podržavala većina studenata. Sličan zaključak je na osnovu svog istraživanja studentskog protesta '96/'97., zasnovanog na intervjuima pojedinih učesnika protesta, doneo i Bora Kuzmanović, ističući da u celini, većina ispitanika pokazuje demokratsku orijentaciju, iako se procenat onih koji podržavaju demokratiju smanjuje uporedo sa kretanjem od opšteg nivoa ka konkretnim pitanjima.¹³²

S druge strane, kako je demokratija bila opšta ideja, koja je bila zajednički imenilac svih studentskih protesta, i nacionalno pitanje je u manjoj ili većoj meri bilo prisutno u svim protestima. Tako su studenti u cilju sticanja i jačanja legitimiteta protesta, saveznike tražili upravo u onim „moralnim autoritetima“ društva – patrijarhu Srpske pravoslavne crkve,¹³³ koji je 1997. godine čak rešio višednevnu blokadu protesta, prošavši kroz kordon policije, predvodeći litiju kojoj su se priključili i studenti. Pritom je zanimljivo da kao i u slučaju demokratije, i u slučaju nacionalnog pitanja, ono nije predstavljalo ništa više nego strateški odabranu *etiketu*, koja je dozvoljavala veću mobilizaciju. Shodno tome, ne može se tvrditi da su studentski protesti devedesetih bili pre svega nacionalistički, niti da je nacionalno pitanje predstavljalo idejnu osnovu ovih protesta. Pre se može reći da se i ovde radilo o strateškom odabiru tema studentskog protesta, koje su za cilj imale pre svega što veću mobilizaciju pristalica, „ne ulazeći u detalje“ samih društvenih problema. Ključne teme nacionalističkog diskursa, poput „situacije“ na Kosovu bile su tek sporadične i postale su aktuelne za jedan deo studenata tek tokom protesta 1998. godine.

132 Bora Kuzmanović (1999): Value Orientations and Political Attitudes of Protest Participants in the 1996-97 Student Protest. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 135.

133 Slobodan Kljakić (1992): Najvažnije je da se Srbi ne sukobe međusobno. Patrijarh Pavle primio studentsku delegaciju. In: Politika, 19.06.1992, str. 7.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu prikazanog razvoja studentskih protesta devedesetih godina u Srbiji, njihovih zahteva, organizacione strukture, regionalne rasprostranjenosti, formi i idejne osnove, može se zaključiti da su studenti u Srbiji u ovom periodu svakako predstavljali važne aktere u borbi protiv režima Slobodana Miloševića. Iako nisu svi studenti učestvovali u studentskim protestima,¹³⁴ brojnost učesnika ovih protesta, kao i učešće studenata svih univerziteta u Srbiji, a pre svega izvestan kontinuitet u pogledu antirežimskog stava, zahteva i formi protesta ukazuju na to da je tokom devedesetih godina u Srbiji došlo do artikulisanja jednog novog društvenog pokreta studenata.

Studentski protesti devedesetih s jedne strane nadovezali su se na mitinge Miloševićevih pristalica s kraja osamdesetih, koristeći ulicu, a ne institucije kao prostor delovanja i artikulacije političkih stavova, a s druge strane doneli su čitav niz (u Srbiji) novih protestnih formi.¹³⁵ Raznovrsnost oblika i velik broj protestnih akcija zahtevala je kudikamo bolju koordinaciju i komunikaciju, pa studentski protesti već početkom devedesetih razvijaju jednu vrlo kompleksnu organizacionu strukturu, koja će biti odlika svih protesta do kraja devedesetih godina.

Iako su polazili sa univerziteta i uglavnom koristili resurse univerziteta, studentski protesti u svojim zahtevima nisu se, međutim, ograničavali na univerzitetske probleme, već su formulisali i opšte društvene zahteve. I pored stalnog isticanja posebnosti studentskog protesta u odnosu na proteste opozicionih stranaka, zahtevi opozicije i društveni zahtevi studenata većinom su bili skoro identični. Kao i u slučaju protesta opozicionih stranaka i u slučaju studentskih protesta ključan je bio antirežimski stav. Pozicije, sa kojih je dolazila kritika uperena protiv režima, bile su u oba slučaja različite. Ratove npr., za koje je okrivljen režim Slobodana Miloševića, deo studenata je kritikovao iz pozicije mirovnog diskursa, a deo studenata zbog njihovog po Srbiju negativnog ishoda.

U celini, međutim, studentski protesti zalagali su se za demokratizaciju društva. Istovremeno, demokratija je kao *rešenje* za u datom trenutku aktuelne društvene

¹³⁴ Iako je nepotrebno špekulisati o – po pravilu različitim – procenama broja učesnika protesta, izvesno je da je većina studenata tokom devedesetih godina ili aktivno učestvovala ili bar podržavala studentske proteste.

¹³⁵ Kao prvi protest u Srbiji Studentski protest '96 je koristio Internet za komunikaciju, a s obzirom da je time omogućena i komunikacija sa inostranstvom, proširio i svoj prostor delovanja.

probleme, definisane u odgovarajućem interpretativnom okviru, predstavljala nekakvu apstraktnu vrednost *per se*, a ne sistemski okvir za rešavanje društvenih problema. Iako su studentski protesti devedesetih – ako izuzmemo Protest za Kosovo i Metohiju iz 1998. godine – izbegavali da u svojim zahtevima previše ističu tzv. nacionalno pitanje, deo njihove kritike nadovezuje se na nacionalni diskurs tog vremena, pa se prilikom rešavanja društvenih problema, i na studentskom spisku saveznika, nalaze „najviše nacionalne institucije“ poput Srpske pravoslavne crkve ili Srpske akademije nauka i umetnosti. Uprkos tome, bilo bi pogrešno konstruisati stav da su studentski protesti bili nacionalistički, posebno s obzirom na to da analiza odnosa studentskih protesta prema nacionalnom pitanju zahteva kudikamo detaljnije istraživanje. Ipak, činjenica jeste da su i studentski protesti devedesetih godina u Srbiji po sadržini svoje kritike bili samo deo opšteg političkog konteksta, odnosno samo reprodukovali dominantne diskurse u sferi politike. Stoga se postavlja pitanje stvarnog društvenog značaja studentskih protesta tokom „ere Milošević“, kao i u kojoj meri su njihovi ciljevi konačno ostvareni.

Iako su studentski protesti i ceo studentski pokret devedesetih godina težili ka društvenim promenama – mada su te promene bile svođene skoro isključivo na smenu režima Slobodana Miloševića – izvesno je da su ovi protesti tokom devedesetih dodatno ojačali tzv. civilno društvo u Srbiji, vodeći ka pluralizaciji u sferi studentskog organizovanja, stvarajući jednu vrstu novog socijalnog kapitala. Pre svega visok nivo organizacije studenata u tom periodu postavio je osnove za veće učešće studenata, kako u procesima odlučivanja na univerzitetima, tako i u društvenim procesima uopšte. Može se dakle zaključiti da je osnovni značaj studentskog pokreta devedesetih godina bilo stvaranje jedne *aktivističke prakse*, čime je pojačan protestni potencijal u društvu, a time i postojeće društvene i političke inicijative. Ulogu „pojačala“ koju su studentski protesti imali u ovom periodu potvrđuje i činjenica da je studentski pokret uglavnom zastupao već prisutne ideje o društvenim i političkim promenama, mahom preuzimajući i strateški mudro (re)kombinujući zahteve različitih opozicionih partija sa ciljem što šire mobilizacije.

Iako je stvarni učinak studentskih protesta teško izmeriti, može se zaključiti da su ciljevi studentskih protesta na nivou univerziteta nakon više od jedne decenije ipak ostvareni. Nov Zakon o univerzitetu, donet 2005. godine u većoj meri garantuje autonomiju univerziteta, a zakonskim uvođenjem studentskih parlamenata, ostvaren je još jedan dugoročan cilj, stvaranje studentskog predstavničkog tela na

univerzitetima i fakultetima, postavljen još početkom devedesetih godina.

I društveni zahtevi studenata, koji su, uprkos konkretnim povodima i problemima, bili vezani pre svega za smenu režima Slobodana Miloševića, odnosno za demokratizaciju društva, ispunjeni su 2000. godine. Pitanje, koje se pritom postavlja, a koje se odnosi na direktnu kauzalnu vezu između studentskih protesta i rušenja Miloševićevog režima, zahteva jednu sasvim drugačiju analizu. Iz činjenice, međutim, da je fokusiranje kritike (i) studentskih protesta na Miloševića, tj. njegovo isticanje kao glavnog protivnika, bilo strateški možda veoma značajno, ali je istovremeno sprečilo suštinsko bavljenje društvenim problemima u Srbiji u tom periodu, može se objasniti često i vrlo neprijatno suočavanje društva sa istim onim problemima, koji su do uspona Miloševića i doveli, a koji pod pojmom *socijalno pitanje* obuhvataju nezaposlenost, siromaštvo, društvene nejednakosti, itd.

Da li će studenti nakon 2000. godine (ponovo) biti jedan od najvažnijih društvenih aktera koji će se tim problemima posvetiti, ostaje da se vidi, a studentski protesti na univerzitetima u Srbiji od 2006. do danas ukazuju na i dalje prisutan kritički potencijal ovog dela društva i predstavljaju možda i prvi pokušaj artikulisanja jednog sasvim novog kritičkog studentskog pokreta.¹³⁶

136 Zanimljivo je da se sami akteri Studentskog protesta 2006 jasno distanciraju od studentskih protesta tokom devedesetih godina, ističući socijalni i „kritički“, pa čak i „levičarski“ karakter „svog“ protesta. Up. Vladimir Marković (2007): Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 30–32.

Bibliografija:

- (1996): News. U: Boom, br. 10, 18.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_18/bmnews10.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1996): News. U: Boom, br. 5, 5.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_05/bmnew5.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1996): Novosadski studenti stigli u Beograd. U: Protest Tri-bune '96 - ?, br. 014, 15.12.1996, str. 1.
- (1996): Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.
- (1996): Students' Demands. U: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, poslednji pristup: 12.12.2008.
- (1996): Students' Parliaments. U: Boom, br. 18, 30.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_30/parl.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1996): The Students from Kragujevac Are Here. U: Boom, br. 12, 20.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_20/kraguj.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1998): Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 3.04.2009.
- A&J (1996): [bmtalk1]. U: Boom, br. 2, 2.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_02/bmtalk1.htm, poslednji pristup: 6.04.2009.
- Abraxas: The Brave „Iron Cavalry“ of Subotica. U: Boom, br. 13, 23.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_23/brave.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- Altaras, Ana (2003): Motivi učešća i neučešća u Studentskom i Građanskom protestu 96/97. U: Popadić, Dragan (ur.): Studentski protest 96/97 (= Psihološka istraživanja, Nr. 13). Beograd: Institut za psihologiju, str. 163–191.
- Babović, Marija; Kuzmanović, Bora i dr. (ur.) (1997): 'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju. Građanski i studentski protest 96/97. Beograd: Medija centar.

- Bieber, Florian (2005): Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević. Wien: Lit Verlag.
- Bogdanović, Milica; Milovanović, Ljiljana; Shrestha (1999): Chronology of the Protest. U: Lazić, Mladen (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 213.
- Bunce, Valerie; Wolchik, Sharon L. (2006): International Diffusion and Postcommunist Electoral Revolutions. U: Communist and Post-Communist Studies, izd. 39, str. 283–304.
- Bunce, Valerie; Wolchik, Sharon L. (2007): Transnational Networks, Diffusion Dynamics, and Electoral Revolutions in the Postcommunist World. U: *Physica A*, izd. 378, br. 1, str. 92–99.
- Čičkarić, Ljiljana (1997): Prilog sociokulturnoj analizi Studentskog pokreta 91/92. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 51–71.
- Čičkarić-Stojanović, Ljiljana (1996): Studentski pokret 1991/92 godine. Alternativni model socio-kulturne akcije u uslovima tranzicije. U: Nemanjić, Miloš; Vuković, Slobodan (ur.): Jugoslovensko društvo krajem devedesetih. Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 213–223.
- Čirić, Saša (2006): Istorija zaborava. U: Antić, Čedomir (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996-2006, Beograd: Evoluta, str. 16–36.
- Čučković, Biljana (2006): Serbian Students. Empowered or Disempowered? U: *European Education*, god. 38, br. 1, str. 34.
- Čvarković, Darko (1992a): Studenti najavljuju štrajk Univerziteta. Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu. U: *Politika*, 11.06.1992, str. 10.
- Čvarković, Darko (1992b): Studenti pozvali Miloševića na protestni skup. Zbivanja na Beogradskom univerzitetu. U: *Politika*, 13.06.1992, str. 10.
- Čvarković, Darko (1992c): Studentski protesti se nastavljaju. Konferencija za štampu na pravnom fakultetu. U: *Politika*, 12.06.1992, str. 8.
- Čvarković, Darko (1992d): Svi niški fakulteti u protestu. U: *Politika*, 25.06.1992., str. 8.
- Doder, Duško (1992): Students Demonstrate in Belgrade. U: *The Chronicle of Higher Education*, 18.03.1992. URL: <http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm>, poslednji pristup: 2.02.2009.
- Đorđević, Dragoljub B.; Dukić, Saša (1991): Sile mraka i bezumlja: niški Studentski protest '92. Pokušaj sociološke interpretacije. Niš: Studentski kulturni centar.

- Dragičević-Šešić, Milena (1997): Ulica kao politički prostor. Prostor karnevalizacije. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 55–65.
- Glavni odbor Studentskog protesta 1996/97. (1996): Pravilnik o radu Glavnog odbora Studentskog protesta. Beograd.
- Golubović, Zagorka (2007): Objektivna ili subjektivistička interpretacija „Otpora“. U: povodu teksta S. Naumovića: „Otpor kao postmoderni Faust“. U: Filozofija i društvo, god. 18, br. 1, str. 215–218.
- Golubović, Zagorka (2008): Šta je „normalna nauka“? Odgovor na drugi deo teksta Slobodana Naumovića u „Filozofija i društvo“ 3, 2007. U: Filozofija i društvo, god. 19, br. 1, str. 325–330.
- Gordy, Eric D. (2000): Serbia's Bulldozer Revolution: Conditions and Prospects. U: Southeast European Politics, god. 1, br. 2, str. 78–89.
- Gorunović, Gordana; Erdei, Ildiko (ur.) (1997): O studentima i drugim demonima: etnografija Studentskog protesta 1996/97. Zbornik radova studenata etnologije i antropologije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd: Filozofski fakultet.
- Gruden, Tamara (2001): Kako se opirala Srbija. Beograd: N. dani.
- Ilić, Vladimir (2001): „Otpor“ - više ili manje od politike (= Helsinške sveske, Nr. 5). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Jansen, Stef (2000): Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest. U: Critique of Anthropology, god. 20, br. 12, str. 393–419.
- Jansen, Stef (2001): The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia. U: Political Geography, god. 20, br. 1, str. 35–55.
- Jansen, Stef (2005): Antinacionalizam. Beograd: XX vek.
- Jovetić, Lidija (1998): »Gorile« na ulazima, studenti u bojkotu. U: Republika, br. 202/203. URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 3.04.2009.
- Kljakić, Slobodan (1992): Najvažnije je da se Srbi ne sukobe međusobno. Patrijarh Pavle primio studentsku delegaciju. In: Politika, 19.06.1992, str. 7.
- Kuzmanović, Bora (1999): Value Orientations and Political Attitudes of Protest Participants in the 1996-97 Student Protest. U: Lazić, Mladen (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 131–150.

- Kuzmanović, Bora i dr. (ur.) (1993): Studentski protest '92. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja (= Psihološke monografije, Bd. 2). Beograd: Plato.
- Lazić, Mladen (Ur.) (1999): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press.
- Mačković, Rade (1997): <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96/>. U: Otpornik, god. 2, br. 4, 27.03.1997. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/4/http.galeb.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.
- Marković, Vladimir (2007): Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 24–35.
- Marović, Ivan (2006): Zona sumraka. U: Antić, Čedomir (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996–2006, Beograd: Evoluta, str. 37–40.
- McFaul, Michael (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. U: World Politics, god. 54, br. 2, str. 212–244.
- McFaul, Michael (2007): Ukraine Imports Democracy. External Influences on the Orange Revolution. U: International Security, god. 32, br. 2, str. 45–83.
- Milić, Anđelka; Čičkarić, Ljiljana (1998): Generacija u protestu. Sociološki portret učesnika studentskog protesta 96/97 na Beogradskom univerzitetu. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta; Medija centar.
- Milić, Anđelka; Čičkarić, Ljiljana; Jojić, Mihajlo (1997): Generacija u protestu. Studentski protest i porodična socijalizacija. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 31–49.
- Miljatović, Miloš: Strip protest. URL: <http://stripprotest.tripod.com/istorija.htm>, poslednji pristup: 07.04.2009.
- Miljković, Stanimir (1996): Evo ide šačica. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/evo.ide.htm>, poslednji pristup: 16.12.2008.
- Mitovski, Nenad (1996): Prijatelju, nedaj da te neko zaWebe. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/prijatelju.nedaj.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.
- Nadjivan, Silvia (2008): Wohl geplante Spontaneität. Der Sturz des Milošević-Regimes als politisch inszenierte Massendemonstration in Serbien. Frankfurt am Main, i dr.: Peter Lang Verlag.
- Panić, A. (1992): Osnovan Odbor studentskog protesta univerziteta Srbije. U: Politika, 11.07.1992, str. 5.

- Pavlović, Olivera; Bogdanović, Milica (1997): The Chronology of Protest in Serbia november '96 – march '97. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 135–144.
- Petronijević, Edita (1997): Streets of Protest. Space, Action and Actors of Protest 96/97 in Belgrade. U: Polish Sociological Review, br. 3 (123), str. 267–286.
- Popadić, Dragan (1999): Student Protests. Comparative Analysis of the 1992 and 1996-97 Protests. U: Lazić, Mladen (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 154.
- Popadić, Dragan (ur.) (2003): Studentski protest 96/97 (= Psihološka istraživanja, br. 13). Beograd: Institut za psihologiju.
- Popov, Nebojša (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Thomas Bremer / Nebojša Popov / Heinz-Günther Stobbe (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin, ?? – ??.
- Popov, Nebojša (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Bremer, Thomas; Popov, Nebojša; Stobbe, Heinz-Günther (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin: Arno Spitz, str. 139–158.
- Prosic-Dvornic, Mirjana (1993): "Enough" – Student Protest '92. The Youth of Belgrade in Quest of "Another Serbia". U: Anthropology of East Europe Review, god. 11, br. 1-2, str. 129–130.
- Prosic-Dvornic, Mirjana (1998): The Topsy Turvy Days Were There Again. Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/ 1997. U: Anthropology of East Europe Review, god. 16, br. 1, str. 81.
- Radović, Nastasja (1997): Studentski protest – «dan posle». Razgovor na tribini Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. U: Republika, br. 161. URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/161/161_20.htm, poslednji pristup: 12.04.2009.
- Radović, Nastasja; Veljanovski Rade (1997): Protest, pokret i promene. U: Republika, br. 157, 1.-15.02.1997. URL: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/157/157-17.html>, poslednji pristup: 15.04.2009.
- Rajić, M. (1992a): Ovo nije žurka. U: Politika, 20.06.1992, str. 10.
- Rajić, M. (1992b): Zvižduci i izvinjenje Bernaru Leviju. U: Politika, 6.07.1992, str. 6.
- Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: <http://webzrs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7>, poslednji pristup: 1.10.2008.

- Rich, Vera (1997): Serbian blames Uncle Sam. U: Times Higher Education, 7.03.1997. URL: <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?sectioncode=26&storycode=101768>, poslednji pristup: 5.04.2009.
- Rüb, Matthias (2007): Serbien unter Milošević. U: Melčić, Dunja (ur.): Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 327–343.
- Služba za nabavku i distribuciju hrane Studentskog protesta (1996): Oglas (letak). Beograd.
- Spasić, Ivana (2006): ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia. U: Ethnologia Balkanica, izd. 10, str. 211–227.
- Zorglub & Abraxas: SP '92 vs. SP '96. U: Boom, br. 14, 24.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_24/92vs96.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html>, poslednji pristup: 3.04.2009.
- Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999. URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 1.10.2008.
- Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu. URL: <http://www.bg.ac.yu/csrp/univerzitet/istorijat.php>, poslednji pristup: 1.10.2008.
- Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 9.01.1998. URL: <http://ni.ac.yu/>, poslednji pristup: 1.10.2008.
- Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/>, poslednji pristup: 12.03.2009.

Petar Atanacković

NOVI SOCIJALNI POKRETI U SRBIJI IZMEĐU APATIJE I PROTESTA

U toku devet godina, proteklih od političkih promena 5. oktobra 2000-te, u Srbiji je delovao i deluje velik broj pokreta, organizacija i inicijativa: jedan deo njih bio je aktivan već tokom poslednje decenije 20. veka, a neki su u ovoj ili onoj formi postojali još i ranije. Među pokretima koji deluju u Srbiji danas postoji i jedan broj onih koji su novi, ili uslovno rečeno novi: pokreti koji promovišu ideje i vrednosti manje ili više nepoznate domaćoj javnosti, ili pak zastupaju one koncepte koji nisu novi, ali su u toku jednog vremenskog perioda (pre svega 1990-ih) bili zaboravljeni ili potisnuti. Naime, devedesete godine 20. veka predstavljale su razdoblje u kojem su linije razgraničenja među različitim pokretima i inicijativama bile vrlo tanke, a često potpuno i izbrisane. Jedina značajna linija, čini se, bila je dugo godina povučena tako da je isključivo pravila razliku između prorežimski i antirežimski orijentisanih grupacija i pokreta, što je tada bila značajna distinkcija, ali je u mnogome dovela do konfuzije i zamagljivala stvarnu prirodu brojnih društvenih problema. Ako samo spomenemo podatak da su u toku građanskog i studentskog protesta 1996-1997, u korist opozicionih političkih snaga, u isto vreme nastupale muzičke grupe kao što su *Kanda, Kodža i Nebojša*, s jedne strane, i *Riblja Čorba* sa druge strane, jasno je o kakvoj konfuziji govorimo.¹ To odsustvo jasne diferencijacije, do kojeg je došlo usled svođenja brojnih razlika isključivo na tu jednu razliku – odnos prema režimu – najviše je došlo do izraza u septembru i oktobru 2000. godine, u vreme tzv. demokratske revolucije. Tada su se na jednoj – opozicionoj – strani nalazile i konzervativne i liberalne, i socijaldemokratske i nacionalističke partije, jednako i desničarske organizacije i (istina, retke) levičarske grupe.

Dakle, tek nakon 2000. godine i prevazilaženja stadijuma *svojevrnog prvobitnog zajedništva*, koje je ipak bilo uslovljeno širim, društveno-političkim okolnostima, bile su moguće ozbiljne diferencijacije u političkom, ekonomskom, kulturnom i ideološkom smislu, čime su, između ostalog, stvorene i pretpostavke za nastanak

¹ Reč je o, sa jedne strane, mladom i alternativnom rock bendu (*Kanda, Kodža, Nebojša*), čiji su članovi bili, uslovno rečeno, liberalno (ili levo) politički orijentisani, a sa druge strane, o veteranima rock scene (*Riblja Čorba*), poznatim po nacionalističkoj i klerikalističkoj ikonografiji i nastupima u javnosti.

nekih novih potreba, koje su iziskivale zadovoljenje, što je jedan od važnijih uslova za nastanak društvenih pokreta. Među ovakve nove pokrete koji se po prvi put javljaju mogli bismo pre svega ubrojati LGBT pokret. Međutim, delatnost ovog pokreta neće biti predmet interesovanja ovog rada: fokus interesovanja autora ovog teksta zapravo je pokret levice, tj. njegovo mesto u društvu nakon 2000. godine.

Tokom 1980-ih godina, u vreme tzv. „strukturne krize socijalizma“, došlo je do oživljavanja radničkog pokreta na tlu Jugoslavije, pre svega usled ekonomske krize. Radnički protesti, koji su počeli da prerastaju u pravi pokret, postajali su sve masovniji, zahtevi radnika privlačili su sve veću pažnju medija i utoliko su bili prisutniji u javnosti. Istovremeno je došlo do pojave tzv. nacionalnog pokreta u nekim delovima Jugoslavije, koji je od 1987. godine počeo da dobija podršku delova političke elite, pre svega u Srbiji i ubrzo je postao sveprisutan u javnosti. Usled specifičnog razvoja događaja, došlo je do preklapanja klasnog pokreta radnika i pokreta sa nacionalnim identitetom, pre svega pokreta koji je u prvi plan stavljao „rešavanje“ tzv. srpskog nacionalnog pitanja. Rezultat tog preklapanja bilo je kanalsanje socijalnih zahteva u pravcu ostvarenja nacionalnih ciljeva tj. podređivanje socijalnih zahteva nacionalnim. Ovakav razvoj događaja svakako nije predstavljao „istorijsku nužnost“, ali je činjenica da je rezultat bio takav kakav jeste.² Bilo kako bilo, od kraja 1980-ih i u toku ranih 1990-ih godina, radništvo u Srbiji je predstavljalo jednu od glavnih potpora režimu Miloševića: masovno su glasali za njega na izborima i pružali podršku njegovoj politici „povratka nacionalne časti i socijalne stabilnosti“ (ako bi se to tako moglo nazvati), a zatim su, sa manjim ili većim oduševljenjem, i ginuli u ratovima koji su usledili. Vremenom je greška koja je napravljena krajem 80-ih prepoznata u određenim radničkim krugovima, ali je bilo kasno za njeno ispravljanje. U međuvremenu je došlo ne do prevazilaženja, već produblivanja ekonomske krize, tako da je period vladavine Miloševića za ogromnu većinu radnika u Srbiji predstavljao vreme totalnog osiromašenja i nezaposlenosti. Istinu govoreći, većina preduzeća nije formalno bankrotirala, ali su radne aktivnosti svedene na minimum, a radnicima su plate isplaćivane tek povremeno i sa velikim zakašnjenjem. Od tog vremena (nepostojeći) radnički pokret počeo je sve više da prijanja uz opoziciju.

Nakon 2000. godine, smene Miloševićevog režima i nekakve promene paradigme, u srpskom društvu je došlo do značajnih socioekonomskih promena, koje je pre svega

² Više o ovj temi u tekstu Gorana Musića *Jugoslovenski radnički pokret 1981-1990* u ovom zborniku.

obeležio proces privatizacije. Spomenuti proces započeo je još u toku 90-ih, ali je do kraja izveden tek nakon političkih promena, a i dalje se izvodi. Privreda u Srbiji, ozbiljno uzdrmana i na ivici samrtni već u toku poslednje decenije 20. veka, u toku procesa privatizacije u potpunosti je dokrajčena. Obećanja o pokretanju privrede, zapošljavanju i novim investicijama, koja je opozicija davala radničkoj populaciji, bila su odmah zaboravljena čim su opozicione partije došle na vlast. Umesto toga, nametnut je diskurs o tranziciji – jednom misterioznom, gotovo svetom procesu, koji je sudbinski neumoljiv i neizbežan – dakle, procesu koji nema alternativu i kojem su se svi imali pokoriti. Posebno zlokoban deo ovog mistifikatorskog diskursa – koji je poslužio novoj političkoj eliti kao izgovor da opljačka sve ono što prethodni režim nije uspeo ili nije stigao da opljačka – bilo je nametanje uverenja da će se socioekonomska situacija u prvom trenutku pogoršati, ali da je to nužno, jer „da bi nam bilo bolje, prvo treba da nam bude gore“. Došlo je do zatvaranja preduzeća i otpuštanja desetina hiljada radnika, kojima nije ponuđena nikakva alternativa. Jedini predlog (i to u njegovoj brutalno nehumanoj, neoliberalnoj varijanti) za rešavanje statusa nezaposlenih radnika stigao je u vidu cinizma ministra finansija, koji je nezaposlenim radnicima predložio da kose travu, ako već nemaju posla. Svojevremeno je francuska kraljica Marija Antoaneta na povike Parižana da nemaju hleba, dala jednako kreativan i ciničan odgovor kao i tadašnji ministar finansija (a danas ministar ekonomije) Srbije: ako nemate hleba, jedite kolače...

Tokom intenziviranja procesa privatizacije javilo se socijalno nezadovoljstvo, ali ono nije bilo dovoljno da bi se pokrenuo jedan radnički pokret kakav je bio onaj iz osamdesetih. Jedan od razloga nedovoljnosti tog nezadovoljstva za nastanak snažnog radničkog pokreta – naravno, nezadovoljstvo nikada nije samo po sebi dovoljno za nastanak jednog pokreta – predstavlja i njegovo uspešno usmeravanje (kanalisanje) u različitim sporednim pravcima, najčešće povezivanjem socijalnog nezadovoljstva i nacionalnih frustracija. Drugim rečima, oslobađanjem socijalnih napetosti kroz raznovrsne nacionalističke ventile. Svaki put kada su socijalne tenzije pretile da eksplodiraju, politička elita u Srbiji je potpirivala nacionalizam i otvarala problematične teme, u prvom redu famozni problem Kosova, ali po potrebi i druge teme (problem zvani Bosna i Hercegovina, srpsko-hrvatske odnose i druge).

Rezultat takvog razvoja, svesno inspirisanog od strane političkih krugova (svih političkih boja), predstavljalo je jačanje ekstremno desnih, populističkih partija, pre svega Srpske radikalne stranke, čime se takođe obezbeđivalo zadržavanje

nezadovoljstva u okviru sistema. Srpska radikalna stranka, bez obzira na sve svoje karakteristike, nikada nije dovela u pitanje opstanak samog društveno-političkog sistema i, uz to, odlično je igrala ulogu strašila na političkoj sceni: pretnja njenim snaženjem ili čak osvajanjem vlasti, predstavljala je značajan faktor u mobilizaciji glasača tzv. demokratskih opcija prilikom svakog izbornog ciklusa.

Kada nezadovoljstvo koje je možda moglo voditi pokretanju ozbiljnog radničkog pokreta nije kanalisano u sporednim pravcima, već je uspevalo da se zadrži u socijalnoj ravni, nezadovoljstvo samo po sebi nije bilo dovoljno za bilo šta više od prostog manifestovanja očaja. Na primer, između 2000. i 2004. godine nezadovoljstvo je pretežno ispoljavano na, uslovno rečeno, agresivnije načine – blokadama, štrajkovima, protestima, sukobima sa policijom. Nakon 2004. godine, a naročito u toku 2008. i 2009. godine, manifestacije nezadovoljstva potpuno su promenile formu. Širok spektar oblika borbe za radnička prava redukovan je na štrajkove glađu, pokušaje masovnih samoubistava (kao na primeru protesta grupe radnika početkom juna 2009.)³ ili čak primere samosakaćenja (kao u slučaju radnika iz Novog Pazara).⁴ Došlo je do svojevrsne internalizacije agresivnih impulsa tj. do pojave radničke autodestruktivnosti, koja na najbolji način ukazuje na stvarno stanje u društvu, očajnu situaciju u kojoj se nalazi radnička klasa, kao i na (ne)mogućnosti bilo kakvih društvenih promena (ili barem na radničku svest o kvalitativnim društvenim promenama kao teško ostvarivim ili nemogućim).

Ovi primeri ukazuju pre svega na činjenicu da je radništvo u Srbiji dezorijentisano i atomizovano – radnici se osećaju izolovano i usamljeno, razapeti između samovolje novih bogataša (nosilaca privatizacionog procesa) i korumpiranog ćutanja i sindikata i državnih struktura. Njihovi problemi takođe uglavnom nisu interesantni široj javnosti: u uslovima kada najčešće ne postoji ni osnovna solidarnost među samim radnicima, teško se može govoriti o nekoj široj solidarnosti (delova) javnosti sa radnicima. Drugim rečima, danas u Srbiji nema radničkog pokreta u pravom smislu te reči. Ali, to ipak ne znači da se takav pokret neće (ponovo) pojaviti. Negde na marginama društva već je zabeleženo radničko organizovanje drugačijeg tipa, koje ima perspektivu da se razvije u pokret širih razmera. Pre svega se misli na primer radnika u Zrenjaninu, gde

3 M. Borozan (2009): Iz očajanja stavljaju glave na šine. U: Dan, 24. 06. 2009, URL: <http://www.dan.cg.yu/?nivo=3&rubrika=Srbija&clanak=192123&datum=2009-06-24>, poslednji pristup: 12. 08. 2009.

4 S. Novosel (2009): Predsednik sebi odsekao prst. U: Danas, 24. 04. 2009, URL: http://www.danas.rs/vesti/hronika/dezurna/predsednik_sebi_odsekao_prst.47.html?news_id=159597, poslednji pristup: 12. 08. 2009.

je grupa radnika uspjela da stavi svoju fabriku pod kontrolu i da ovaj model „radničke kontrole“ (ili „radničkog akcionarstva“) predstavi radnicima drugih fabrika u gradu i radnicima u drugim gradovima u Srbiji. Iako ovaj model ima brojne nedostatke, on predstavlja jedan od retkih pozitivnih primera u procesu privatizacije i potvrđuje stav da postoji alternativa. Međutim, ovaj primer javnosti nije dovoljno poznat, o njemu se ne govori čak ni tamo gde bi trebalo da predstavlja predmet razgovora. Na primer, na konferenciji *Izazovi i perspektive levice u Srbiji*, održanoj u Beogradu 30. maja 2009. godine,⁵ o svemu ovome nije bilo reči.

LEVICA IZMEĐU POKRETA I MRTVAČKE UKOČENOSTI

U tom smislu trebalo bi postaviti pitanje uloge levice tj. levog (socijalističkog) pokreta, koji barem teorijski treba da predstavlja nekakvu avangardu radničke klase i da svojim delovanjem utiče na radničko organizovanje, podstakne ga i inspiriše. Ali gde je pokret levice danas u Srbiji? Moglo bi se reći da je jednako atomizovan i dezorijentisan poput radničkog pokreta. U suštini, redukovana na nekoliko desetina grupa, inicijativa i organizacija, koje su među sobom slabo povezane, ako već nisu međusobno žestoko suprotstavljene. U tom smislu može se reći da pokret levice ne uspeva da odigra spomenutu ulogu, za koju tvrdi da je ima spram radničke klase.

Koreni problema koje danas ima levi pokret u Srbiji sežu u devedesete godine, kada su i pojam levice i levičarski postulati (jednakost, socijalna pravda...) *de facto* kompromitovani. Režim Miloševića se zvanično predstavljao kao socijalistički, iako je njegova praksa pre bila fašistička nego socijalistička, mnogo više ekstremno desničarska nego levičarska. Socijalistička retorika i, paralelno, ekstremno desničarska praksa režima, zbunjivala je jednako i domaću i stranu javnost, što je uostalom i bila namera režima, ne bi li ostvario svoj osnovni cilj. A taj cilj nije bila ni Velika Srbija ni nova Jugoslavija, ni socijalizam ni kapitalizam, već ostanak na vlasti. Iz tog razloga je Miloševićev režim ponekad nazivan postmodernim političkim režimom *par excellence*.

Posledica Miloševićeve vladavine bila je diskreditacija samog pojma socijalizma, a sa njim zajedno i svih socijalističkih ideja. Na primer, pojam socijalne pravde u srpskoj javnosti dugo vremena nije smatran civilizacijskom tekovinom kojoj treba težiti, već

5 (2009): Konferencija „Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji“. URL: <http://www.czkd.org/programi.php?id=234&lang=sr>, poslednji pristup: 12. 08. 2009.

prostom izmišljotinom i manipulacijom režima Slobodana Miloševića. Zastupanje levih ideja i vrednosti u takvim okolnostima nije značilo zalaganje za slobodu, jednakost, socijalnu pravdu i solidarnost, već je tretirano kao podrška bivšem režimu. U srpskoj javnosti nakon 2000-te godine je stvorena predstava, po kojoj iskazivanje levičarskih stavova predstavlja svojevrsnu abnormalnost. Nasuprot tome, desničarski stavovi – što ekstremniji, tim bolji – postali su široko rašireni i time prihvaćeni u javnosti.

Sa ovakvom hipotekom na leđima, marginalizovani levičarski pokret je imao veliko ograničenje u pogledu delovanja. Trebalo je ograditi se i od socijalšovinizma Miloševićevog režima i od „staljinizma sa ljudskim likom“ ranijeg Titovog režima, „kritički se suočiti sa prošlašću“ i zatim se uhvatiti u koštac sa problemima koje je nosilo novo vreme i ponuditi suvisle odgovore na nove izazove. Treba priznati, ovaj zadatak bio bi previše za svaki levi pokret, a kamoli za 10-15 marginalnih levih grupa u Srbiji.

Pri prvom pogledu na levi pokret u Srbiji primetno je izvesno „generacijsko grupisanje“ koje ukazuje na postojanje generacijskog jaza na levoj sceni. Aktivisti novih levih organizacija (pretežno onih anarhističke, trockističke, „izvorno“ marksističke i tzv. alterglobalističke provenijencije) su većinom uzrasta od 16 do 35 godina. Aktivisti velikih sindikata, koji bi po pravilu trebali da *naginju u levo* (mada ni to ne mora biti slučaj), pretežno pripadaju generaciji od 40 do 55 godina života, a članovi marginalnih staljinističkih, titoističkih (tzv. jugonostalgičarskih) i raznih socijalšovinističkih partija pretežno pripadaju starijoj generaciji (populacija preko 60 godina).

Drugi problem – koji predstavlja opšti problem levice i koji, što je poseban apsurd, do naročitog izražaja dolazi kada je leвица marginalizovana – jeste tzv. političko sektašenje. Odnosno, nastojanje levih grupa različite provenijencije da se „jasno ideološki ograde“ od drugih levih grupa i da te ograde što više učvrste. Reč je o kompleksu malih razlika, na čije podvlačenje i učvršćivanje aktivisti levice najčešće troše svoju snagu i slobodno vreme. Danas u Srbiji deluje 10-15 različitih levičarskih organizacija, koje nose različite ideološke prefikse i čije je polje delovanja vrlo različito (od cyber-aktivizma do sindikalnog rada), koje u većem broju slučajeva odbijaju da međusobno sarađuju i kojima je zato zajednička sudbina skrajnutost na marginu.

Jedan od osnovnih problema u vezi pokreta (ili pokretâ) levice u Srbiji jeste nedostatak promišljanja cilja i sredstava, koji su suprotno svakoj logici uvek posmatrani odvojeno jedno od drugog. Zato je odsustvo strategije i konkretnih taktika kojima bi

se ova, zavisno od situacije, sprovodila u praksi, karakteristična za sve leve grupe i organizacije. Problemima i iznalaženju rešenja za njih obično se pristupa ne planski, već stihijski, ne na osnovu neke analize, već gotovo impulsivno i bez logike. Pri tome je čitav niz problema koji okupiraju pažnju društva, koji realno postoje u društvu, često nipodaštavan ili prosto zanemaren.

Uzmimo, na primer, očigledan problem *evropskih integracija* i mesta Srbije u njima. Evropske integracije i brojne, vrlo različite socijalne transformacije koje obeležavaju ovaj proces, predstavljaju problem koji je u suštini zanemaren ili proglašen beznačajnim od strane levice (ili njenog većeg dela). Ako se problem zanemari, pokazuje se nesposobnost za analizu realnih društvenih problema, koji postoje nezavisno od lične volje pojedinaca ili planova grupa i inicijativa. Ukoliko se prema njima zauzme npr. negativan stav – što je legitimna pozicija – potrebno je ponuditi valjano objašnjenje zbog čega je stav takav kakav jeste i nagovestiti nekakve alternative. Međutim, toga u delovanju levice najčešće nema. Umesto toga, problem evropskih integracija – ali to često može biti i bilo koji drugi problem – izvrgava se podsmehu ili se prosto pripisuje manipulacijama vladajućih struktura. Problem se međutim na taj način ne rešava, već ignoriše, a jedini koji tu na posletku zaslužuju podsmeh, jer ispadaju smešni, jesu sami levičari koji se koriste tim metodama. Da ovakva metodologija nije neuobičajena za levicu i da njena primena može na posletku odigrati značajnu ulogu u katastrofama koje pogađaju pojedina društva, postoji vrlo upečatljiv primer iz Nemačke 1933. godine.⁶

Ako se već dotičemo pitanja procesa tzv. evropskih integracija, onda bi za levicu alternativa ovom procesu (u njihovom liberalno-kapitalističkom izdanju) mogla biti samo jedna kvalitativna promena društvenih odnosa na globalnom nivou. Drugačije rečeno, alternativu „neoliberalnoj Evropi bankara“⁷ predstavljala bi isključivo *svetska revolucija*. I to je, u načelu, na levisi *svima jasno*. Svi znaju šta neće, kao što svi znaju i šta hoće. Ali ono što se ne zna, a što je od presudne važnosti, jeste koji je međukorak? Koja je to vezivna komponenta između onog što se negira i onog što se želi? Koja je veza bitka i trebanja? Drugim rečima, postavlja se pitanje načina za ostvarenje

6 Wilhelm Reich (1999): *Masovna psihologija fašizma*. Zagreb: Jesenski i Turk, str. 21–22.

7 Todor Kuljić (2008): *Neoliberalizam i leвица: evropski centar i srpska periferija*. U: Ivica Mladenović; Milena Timotijević (ur.): *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, str. 52.

spomenutog cilja tj. sredstava neophodnih za ostvarenje spomenute alternative. Iz tog „velikog pitanja“ proizilazi dalje serija novih upita: u kakvom se odnosu nalaze aktuelni proces evropskih integracija i drugačiji svet kojem težimo? Gde je tu mesto Srbije i kakva je uloga, s jedne strane, levice na planetarnom nivou, a, s druge strane, levice u Srbiji? Da li će uslovi za za izgradnju jednog kvalitativno drugačijeg društvenog okvira pre biti ispunjeni kroz ubrzavanje procesa evropskih integracija ili kroz njihovo usporavanje? Može li se tok globalnih integracija preusmeriti (preokrenuti) tako da počne sve više da radi u korist pokreta levice? I na kraju, ali ne i najmanje bitno, jeste pitanje na koji način je proces integracija uticao na praksu radničkog i levičarskog pokreta u zemljama EU?

Na ova pitanja može se odgovoriti na različite načine, iako nijedan od odgovora nikada neće biti u potpunosti zadovoljavajući, ali ono što je zaista bitno jeste njihovo jasno postavljanje – nikako prećutkivanje, podrazumevanje ili prosto podvođenje njihovog rešavanja pod glupe fraze („sve suprotnosti će biti razrešene u besklasnom društvu“). Za sada, međutim, gotovo da nismo imali prilike da čujemo ne samo iole smisleniji odgovor, već nije bilo moguće čuti ni ekspliciranje samog pitanja (u levičarskim krugovima u Srbiji). Ako se ovakvi problemi uopšte i spominju, spominju se isključivo u kontekstu dnevne politike i neizbežno praćeni parolama. Svaki pokušaj analize društvenih problema obavezno je prožet borbenim pokličima i parolašenjem: *nama treba, mi hoćemo, kada dođe naše vreme...*

Doduše, pokret levice se javnosti predstavlja najčešće kroz različite propagandne biltene, pamflete i časopise za jednokratnu upotrebu, pa je u tom smislu i logično da sve vrvi od parola. Uostalom, možda je nemoguće očekivati da se u propagandi pokreta levice, koja za osnovni cilj ima regrutaciju i mobilizaciju ljudstva, naiđe na tezu koja bi bila u nesaglasju sa osnovnim ciljem te propagande. Ali kakvi mogu biti rezultati propagande, privlačenja (vrbovanja) novih članova za različite levičarske organizacije i njihovog svakodnevnog aktivizma, ukoliko su i propaganda i aktivizam prevashodno stihijski, zasnovani na voluntarizmu i ličnoj harizmi, odnosno, ukoliko se odvijaju od danas do sutra, bez promišljanja, strategije i planiranja? Koliko efekta može imati aktivizam koji je samom sebi cilj? Apatija i zapadanje u totalnu pasivnost doskorašnjih aktivista predstavljaju najčešće rezultate takvog pristupa; kao dokaz u prilog spomenutoj tvrdnji govori činjenica o velikoj fluktuaciji članstva u svim levičarskim organizacijama. Drugim rečima, najvidljiviji rezultat levičarskog pokreta u Srbiji danas jeste produkcija velikog broja bivših aktivista...

PERSPEKTIVE?

Ono što nas najviše zanima jeste perspektiva pokreta (ili „pokreta“) levice u Srbiji, pogotovo u kontekstu aktuelne svetske ekonomske krize. Međutim, razmatranje budućih trendova i mogućnosti razvitka predstavlja nezahvalnu aktivnost. Pa ipak, neizvesnost, kako u pogledu prognoziranja, tako i u pogledu same perspektive levog pokreta ne sme predstavljati prepreku za postavljanje pitanja. Dakle, kakve mogu biti perspektive srpskog društva i pokreta levice u njemu u narednom periodu?

Predviđanja u pogledu socioekonomskih kretanja u Srbiji u narednim godinama vrlo su obeshrabrujuća: govori se o produženoj recesiji srpske privrede i produblivanju ekonomske krize,⁸ čemu značajno doprinosi i sama vlast svojim amaterskim i improvizatorskim potezima. Godinu dana od početka krize, stopa nezaposlenosti u Srbiji i dalje je u velikom porastu, a svakodnevno se najavljuju nove redukcije broja zaposlenih.⁹ Broj štrajkova i protesta, kao i radnika obuhvaćenih njima, u znatnom je porastu, a aktuelni štrajkovi (polovinom avgusta 2009. u štrajku je bilo preko 30.000 radnika)¹⁰ predstavljaju se kao uvertira za potpunu blokadu (i moguće socijalne nereda) koja sledi na jesen.¹¹ Kada se negativnim ekonomskim pokazateljima i socijalnoj nestabilnosti priključe faktor slabe i korumpirane vlasti, zatim još uvek snažna nacionalna frustracija, autoritarni karakter i nerazvijena politička kultura većeg dela populacije, dobija se eksplozivna mešavina, čija detonacija pre može da odvede srpsko društvo ka nekom postmodernom obliku fašističke diktature, nego ka socijalnoj revoluciji.

Međutim, nema razloga za preveliki pesimizam: nepredvidljivi razvoj situacije u društvu implicira potpuno različite mogućnosti, pa tako i jednu levu (socijalističku) alternativu.¹² No, raznorodni, potencijalno sastavni elementi onoga što bi jednom moglo prerasti u pokret levice u Srbiji, moraju izvršiti kritičku samorefleksiju i na osnovi jednog takvog „coming out-a“ izvršiti detaljne korekcije kako svoje teorije, tako i prakse. Levica se, poput deteta koje se nalazi na početku obrazovnog procesa,

8 Danijela Nišavić, Bojana Stamenković (2009): Najgori deo krize tek sledi. U: Blic, br. 4481, 03.08.2009, str. 8–9.

9 R. Jevtović (2009): Otkazi za 207 radnika Ju-Es stila. U: Blic, br. 4479, 01.08.2009, str. 9; M. Škrbić; B. Janačković (2009): Duvanska industrija Niš otpušta trećinu radnika. U: Blic, br. 4479, 01.08.2009, str. 9.

10 (2009): Veće investicije u NIS. U: Blic, br. 4494, 16.08.2009, str. 8.

11 (2009): Orbović: Protesti u Srbiji će se pojačati na jesen. U: Blic, br. 4481, 03.08.2009, str. 8–9.; Dragica Pušonjić-Veljković (2009): Štrajkovi će celu Srbiju izvesti na ulice. U: Blic, br. 4484, , 06.08.2009, str. 8–9.

12 Kuljić, str. 62–63.

mora naučiti postavljanju pitanja. Samo kroz postavljanje pitanja, kroz iskazivanje sumnje u opšteprihvaćene istine, analitičkim razobličavanjem gotovih, primamljivih i lepo upakovanih instant-istina, namenjenih konzumiranju širokih pučkih slojeva, dakle, samo onim dobro poznatim *kritikovanjem svega postojećeg*, pokret levice se može probuditi iz stanja hibernacije u kojem se nalazi. Postavljanje pitanja, kritika, analiza – upravo je to početak i stoga bi bilo logično da u svom delovanju pokret levice i krene baš od početka, a ne od sredine (kako se to činilo do sada).

Za početak, *pokret nove levice* mora naučiti da pažljivo osluškuje puls društva, ne bi li uvek mogao postavljati prava i aktuelna pitanja i da bi, u isti mah, nudio i zadovoljavajuće odgovore na njih. On ne može ni trčati ispred društva tempom koji ovo nije u stanju da isprati, niti pak sme dopustiti da zaostaje za društvenim razvojem. Jedino pronalaženjem balansa između ove dve krajnosti – dakle, stvarnim dokazivanjem svog avangardnog karaktera – levičarski pokret u Srbiji, kao i levičarski pokret bilo gde drugde, može ispuniti svoju istorijsku ulogu i konačno nestati sa svetske pozornice, kada *zadatak jednom bude obavljen*. Samo na taj način biće moguća jedna ne reformska, već sistemska kritika kapitalizma, koja upravo treba da inicira ostvarenje ranije spomenute leve (socijalističke) alternative.¹³

SAŽETAK

Tokom devedesetih godina 20 veka, linija razgraničenja između većine inicijativa, organizacija i pokreta u Srbiji bila je uglavnom izbrisana, budući da je jedina relevantna distinkcija na javnoj sceni bila ona između režimske i antirežimske orijentacije. Ova podela, iako značajna u to vreme, predstavljala je takođe izvor velikih konfuzija, naročito nakon političkih promena 2000. godine, kada su se na pobjedničkom postolju našle zajedno i liberalne i konzervativne, socijaldemokratske i ekstremno nacionalističke organizacije. Tek nakon političkih promena mogle su uslediti (i sledile su) dublje socijalne i političke transformacije, čija je jedna od posledica bio nastanak novih i do tada nepoznatih inicijativa i pokreta. Među njima treba spomenuti i pokret levice, koji do tada nije bio nepoznat u javnosti, ali je bio u potpunosti marginalizovan.

U bivšoj Jugoslaviji tokom 1980-ih do izražaja je došao snažan radnički pokret, čiji su zahtevi bili socijalne prirode, ali aktivnosti ovog pokreta ubrzo su se preklapile sa narastajućim nacionalističkim pokretom, prvo u Srbiji, a zatim i u drugim delovima

¹³ Ibid., str. 63.

zemlje. Vremenom su klasni zahtevi ovog radničkog pokreta podređeni nacionalnim zahtevima, a radnička klasa postala je jedna od glavnih potpora ratne politike novog režima Slobodana Miloševića. Deo radništva uvideo je grešku napravljenu krajem 1980-ih; iz tog razloga radništvo je u sve većem broju počelo da prijanja uz opozicione političke grupacije. Međutim, nakon političkih promena 2000. godine socijalni zahtevi radnika ne samo što su opet zanemareni, već je kroz proces privatizacije (koji je započeo već u vreme vlasti Miloševića) privreda Srbije potpuno devastirana, čime je direktno ugrožena egzistencija najvećeg broja radnika. Radnici su odgovorili štrajkovima i protestima, ali bez većih rezultata: usamljeni i dezorjentisani, u procepu između korumpirane vlasti i sindikata, novih bogataša i nezainteresovane javnosti, dovedeni su u očajnu situaciju, koja je manifestovana očajničkim potezima – štrajkovima glađu, samoubistvima, pa čak i samosakaćenjem, kao osnovnim metodama radničke borbe.

U levičarskim krugovima, koji pretenduju na zvanje avangarde radničke klase, međutim, nema pravog odgovora na ovakve izazove. Pokret levice je, kao i radnički pokret, atomizovan i dezorjentisan, njegove akcije su nepromišljene, stihijske i beznačajne, a brojni društveni problemi se u levičarskim krugovima ignorišu ili izvrgavaju podsmehu, umesto da se rešavaju. Zato se postavlja pitanje kako levičarski pokret, ukoliko želi da postane stvarni pokret, treba da pristupi rešavanju ovih i brojnih drugih društvenih pitanja. Sadašnji pristup, čije su glavne odlike odsustvo kritičke analize i aktivizam koji je sam sebi cilj, mora biti temeljno transformisan.

Iako su predviđanja razvoja socioekonomske situacije u srpskom društvu u narednom periodu krajnje negativna, levičarski krugovi mogu aktuelnu situaciju iskoristiti na vrlo dobar način. U nepredvidljivom razvoju koji sledi sadržane su različite mogućnosti – moguće je da srpsko društvo skrene u neki postmoderni oblik fašističke diktature, ali je isto tako moguće i ostvarenje neke socijalističke alternative. Zato kritičko samopreispitivanje i promene teorijskih i praktičnih postavki predstavljaju pravo rešenje za levicu u Srbiji, na njenom putu transformacije u stvarni društveni pokret. Razvojem systemske, a ne reformske kritike društva, levica bi upravo mogla da inicira ostvarenje spomenute socijalističke alternative, sadržane kao mogućnosti u budućem društvenom razvitku.

Bibliografija:

- (2009): Konferencija „Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji“. URL: <http://www.czkd.org/programi.php?id=234&lang=sr>, poslednji pristup: 12. 08. 2009.
- (2009): Orbović: Protesti u Srbiji će se pojačati na jesen. U: Blic, br. 4481, 03.08.2009, str. 8–9.
- (2009): Veće investicije u NIS. U: Blic, br. 4494, 16.08.2009, str. 8.
- Borozan, M. (2009): Iz očajanja stavljaju glave na šine. U: Dan, 24.06.2009. URL: <http://www.dan.cg.yu/?nivo=3&rubrika=Srbija&clanak=192123&datum=2009-06-24>, poslednji pristup: 12. 08. 2009.
- Jevtović, R. (2009): Otkazi za 207 radnika Ju-Es stila. U: Blic, br. 4479, 01.08.2009, str. 9.
- Kuljić, Todor (2008): Neoliberalizam i leвица: evropski centar i srpska periferija. U: Mladenović, Ivica; Timotijević, Milena (ur.): Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, str. 37–64.
- Nišavić, Danijela; Stamenković, Bojana (2009): Najgori deo krize tek sledi. U: Blic, br. 4481, 03.08.2009, str. 8–9.
- Novosel, S. (2009): Predsednik sebi odsekao prst. U: Danas, 24.04.2009. URL: http://www.danas.rs/vesti/hronika/dezurna/predsednik_sebi_odsekao_prst.47.html?news_id=159597, poslednji pristup: 12. 08. 2009.
- Pušonjić-Veljković, Dragica (2009): Štrajkovi će celu Srbiju izvesti na ulice. U: Blic, br. 4484, , 06.08.2009, str. 8–9.
- Reich, Wilhelm (1999): Masovna psihologija fašizma. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Šimleša, Dražen (2000): Snaga utopije. Anarhističke ideje i akcije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Zagreb: ZAF.
- Škrbić, M.; Janačković, B. (2009): Duvanska industrija Niš otpušta trećinu radnika. U: Blic, br. 4479, 01.08.2009, str. 9.

SUMMARIES

Đorđe Tomić

Social movements

Question, concepts, theories, and methods

The text represents an introduction into new theoretic concepts of American and Western European social movements research, as well as a instruction, or rather a recommendation for a transdisciplinary research of social movements. The article gives a short overview of basic concepts, theories and methods of social movement research, summing up some of the previous theoretical research. Based on these new approaches a structure of research questions is being developed, with the help of which one can explore certain aspects of social movements.

Tying in with a long theoretical discussion about the “dynamics and psychology of masses” and classical Marxist differentiation between movement and organization, the first part addresses the conceptual difference between an organization and a social movement and depicts their mutual relationship by explaining additionally the concepts of social movement organizations (SMOs) and non-governmental organizations (NGOs). Against older claims that social movements, i.e. protests occur spontaneously due to some form of deprivation and develop according to some sort of “psychology of the masses” as formulated within the paradigm of collective behavior theory, in this part the importance of a solid organizational structure within a movement is being emphasized.

While in the first part social movements were explained indirectly by drawing a distinction between them and organizations, the second part of this article positively defines social movements. Presenting some of the most widespread definitions of social movements, the following aspects characteristic for most social movements could be extracted: contention, collective action, network character, common interpretation of problems by the movement, challenging of (more) powerful opponents, and a certain continuity of the movement.

The third part is shortly explaining three major theoretical approaches used within the social movements research: (1) political opportunity structures, (2) resource mobilization theory, and (3) framing. Using and combining these three different

approaches may lead to solid findings when exploring social movements, due to the emphasis of different aspects of these approaches.

Finally the fourth and last part of this article shows how to develop concrete research questions based on the presented theory, mentioning also some of the various methods of social movement research.

By introducing basic concepts and suggesting possible research question the article represents a unique (short) guide for social movement research, making however no claim to be complete. In a very condensed form the text rather offers insight into a research area and its theories, by now almost unexplored by researchers in Southeastern Europe.

Boris Kanzleiter

1968 in Yugoslavia

A topic waiting for research

The essay gives a short overview about the characteristics and the periodization of the left-wing orientated Yugoslav student movement between 1964 and 1975. It focuses on the specific characteristics of the Yugoslav movement in the context of the “unity in plurality” of the “global 1968”. The author emphasizes that the protest movement in Yugoslavia did not challenge the fundamental values of the political system. To the contrary the critical students and sympathizing intellectuals demanded the fulfilment of the promises of the system. It was orientated towards the realization of the unfulfilled goals, which were formulated in the constitution, and the program of the League of Communists of Yugoslavia (LCY). This orientation showed that in the end of 60s the ideas of Socialism and Workers’ Self-management as well as the idea of a multinational Yugoslavia enjoyed fundamental legitimacy in important sectors of the society. In a global context the protest movement of 1968 in Yugoslavia is an interesting case because it merged ideas of the critical left in the Eastern Europe and the “New left” in Western countries. Just like the non-aligned Yugoslavia it was a hybrid over the borders of the cold war.

Milivoj Bešlin**Influences of “June ‘68” on the political situation in Yugoslavia**

Numerous testimonies of the 1968 student rebellion led to irrational and almost mythological perception of that event in the domestic public opinion. If we reject the thesis, according to which these events are interpreted as a turning point of the history of second Yugoslavia, the direct results can be reduced on writing and respecting (but just for a short period of time) of the “Directives” of the Communist League of Yugoslavia. This document, created during the demonstrations as a direct answer, determined not only the political priorities, but also the implementation modalities of the future political action of the Communist League of Yugoslavia.

Krunoslav Stojaković**The theater under philosophical influence**

Yugoslav theatre and the student protest movement during the 1960's

In this short article I explore the intellectual connections between new and avant-garde theatre-tendencies and the gradual development of the student movement during the sixties. It becomes clear, that the student movement of “68” is in many ways an intellectual epigone of ideological and theoretical discussions within the “field of art” (Pierre Bourdieu), and that philosophy was perceived as a “science of liberation”, especially in the theoretical debates of independent and student theatre-circles.

Branka Ćurčić

Novi Sad Neo Avant-garde, “The Youth Tribune” and the influences of the 1968¹

Events that marked June 1968 in Novi Sad were significantly of a smaller scope comparing to turbulent students turmoil that took place in Belgrade, Ljubljana and Zagreb. Series of students and professors gatherings were organized at different Faculties of the Novi Sad University, which mostly gave support and acted in a spirit of solidarity with political program of students of Belgrade’s University. There was certain number of appendixes added to the program in terms of demands for social justice, for more equal distribution of produced values, for less of careerism, for derogation of unemployment, for removal of corruption at the local level, etc.² According to already known scenario, students demands were recognized and validated by the local political nomenclature. However, absence of direct turmoils in Novi Sad in 1968 doesn’t mean that this event didn’t have wider and less direct consequences and influences, especially on cultural and art developments in Novi Sad. By avoiding unthoughtful generalization, this text is dedicated to acting of Novi Sad neo avant-garde scene, whose public actions and beginning of intensive work were corresponding with the overall atmosphere of questioning of socio-political formation of Yugoslavia after events of 1968.

1 The topic of this text is being explored in a format of research project, exhibitions and publications, entitles “The Continuous Art Class, Novi Sad Neo Avant-garde of the 1960s and 1970s”, which since 2005 New Media Center_kuda.org from Novi Sad is producing. URL: www.kuda.org/en/continuous_art, poslednji pristup: 14.09.2009.

2 Nebojša Popov (2008): Društveni sukobi, Izazovi sociologiji, „Beogradski jun“ 1968. Beograd: Službeni glasnik, str. 76–77.

Natalja Kyaw

Count On Us. Punk and New wave in Socialist Yugoslavia

This paper examines the specific context of the punk and new wave scene in Socialist Yugoslavia, which flourished before and after Tito's death in 1980.

After a short reflection on the different forms of political articulation in the music scene, the article shows how the state authorities dealt with bands that were perceived as subversive. Instead of rigid censorship like in the Eastern bloc countries, an economic incentive – the so-called trash tax – was used to force bands to consent to the suggestions of their record producers. Despite a few harsh, but still unsuccessful efforts by conservative party officials to shatter the punk scene, a rather liberal strategy of affirmation led to the support of young musicians via the state infrastructure of the Socialist Youth League which facilitated the development of a vivid and creative punk and new wave scene in Yugoslavia.

Further, the article gives a brief overview of the main protagonists and centers of the music scene. The new culture connected young people, regardless of their ethnic or religious background or mother tongue, which put into practice Tito's vision of 'brotherhood and unity' of the Yugoslav people, albeit in an unplanned and delicate manner. The music scene lost its momentum during the economic and political crisis following Tito's death. It split into explicitly commercial acts on the one hand and avant-garde projects on the other. With the tensions between the Yugoslav Republics growing stronger, the sound became darker, and some bands went with the nationalistic flow.

The last part of the article presents the sociopolitical context of the new Youth culture. The punk and new wave music served young people as an outlet for the unease they felt, finding themselves on one side of a generation gap separating them from the unconvincing and pale successors of the heroic partisans and founders of Socialist Yugoslavia who were supposed to be the youth's idols. Society had come to a halt, after several attempts at reform and opposition had failed. The Socialist rhetoric and rituals seemed outdated to young people. The technique of over-affirmation of empty official phrases, used in the song lyrics, dismantled the socialist ideology, which constituted the grounding of the Second Yugoslavia. The slackening of censorship, however, did not promote the democratization of society, but prepared the ground for the nationalist discourse, which was previously banned in Yugoslavia.

Vladan Jeremić

Policies of visual representations and interpretations of the archive of Yugoslav punk and new wave (1979-1984)

The essay gives an insight over two exhibitions on punk music, organized in Belgrade in 2007 and 2008. By commenting on the concept of the events themselves, as well as the actors of the punk scene in Belgrade since its beginnings, the author is retelling an almost forgotten story of this music genre in the former Yugoslav capital. The article briefly reviews several interesting historical episodes and concludes with a series of critical remarks on the lacking attention to these subcultural developments, due to an unfortunate discursive shift towards nationalism in Serbia during the last two decades.

Two exhibitions titled "The Last Revolt I and II" in late 2007 and early 2008 were presented in Belgrade, and had intended to present an authentic visual documentation of Belgrade punk and New Wave. The organizer was the Belgrade Cultural Center DOB (Dom omladine Beograda) and the author of the exhibition was program editor Dragan Ambrozić. As art editor of the Belgrade Youth Center, I worked within the exhibition project and I was dealing with the visual presentation of the exhibited items.

The Author Dragan Ambrozić writes in his text about the reason for starting this project: "[...] the continuation of an authentic exhibition of graphic material that was created as a part of New Wave and Punk scene in Belgrade, reveals unusual artistic legacy, consisting of the products that actors of the music scene developed themselves – fanzines, objects, posters and documentary photographs.

New Wave and Punk represented the first real breakthrough of our authentic rock and roll in the cultural life of Belgrade, and the essential quality of a new cultural life in Belgrade who thirty years ago brought with them, gave the foundation of modern cultural life of the kind we know of the eighties. A return of these foundations of modern civil life to this country is not possible, unless we establish a relationship with the primary matrix from which they came from, directly to all key sub-cultural urban developments in the last three decades [...]"

Exhibitions were transferred to Inđija, Novi Sad, Zrenjanin, Šabac, Niš and Ruma and had great success with the audience, even though there appeared critical voices of individual historical actors. The project was started, but not yet systematically

completed. Half of the visual material is still not fully exposed and real critical discourse was not produced.

Political disarticulation in the direction of critical left discourse, the true deficit of anarcho-punk bands and activities from the period of original construction, have led to the tragic circumstances which virtually erased, tragically killed or transformed, most of the main actors of the mentioned scene. During the nineties much of the early punk scene and punk audiences were included into the nationalist and neo-fascist movements in former Yugoslav republics. Football stadiums were used in a political struggle and many right-minded punk fans were involved with war circumstances. Their political inertia was replaced by right-wing political views and radical hatred that was pushed by the nationalist media in the second half of the eighties. The affair of Subotica in 1981 with the group "Fourth Reich", and later the Yugoslav media disagreements with the Slovenian group "Laibach", reveal how the post-modern aesthetics was in fact represented by the media discourse during the eighties and disposed to critique of the socialist self-management system, and how it was in its essence opposite to anarcho-punk.

Marijana Stojčić

Proletarians of the world – who is laundering your socks?

Feminist movement in Yugoslavia 1978-1989

The international conference "DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question. A New Approach?" in the Student Cultural Center (SKC) in Belgrade, 1978 was a milestone for the development of the feminist movement in former Yugoslavia. The conference, organized by women from Belgrade, Zagreb, Sarajevo and Ljubljana, brought back a proscribed theme - feminism in the public sphere. That was the first feminist event of the second wave in Eastern Europe.

Even though the tradition of women's organizing has existed in the territory of former Yugoslavia since 19th century, the women's question was almost fully removed from the social scene after the (self) abolition of the Women's Antifascist Front in 1953 to the conference "Drug-ca Žena".

What was discussed during the conference was patriarchy, feminism and Marxism, feminism and psychoanalysis, identity, sexuality, language making women invisible in culture and science, etc. For the first time, a critical review of possible solutions of women's questions in Yugoslavia, was publicly given. This event set the foundation for further development of the feminist movement, which followed in 80's and 90's. Afterwards, the group "Woman and society" was formed in Zagreb within the Sociological Society of the University of Zagreb. A group with the same name was soon established in Belgrade, in the Student Cultural Center (in 1980). The first women's group in Ljubljana, LILITH, was formed in 1985 and the first lesbian group LILITH LL was established in 1987. The first Yugoslavian feminist convention was held in Ljubljana in 1987. Three more feminist conventions were held in Zagreb and Belgrade and the last one, named "Good girls go to heaven, bad girls go to Ljubljana" was held in Ljubljana in 1991, just before the war broke out. The wars faced the women's movement with new questions and problems. And from the 90's the feminist movement has been strongly tied to the anti-war movement.

Lidija Vasiljević

Women and professional and class identity

This paper discusses the rise of a new professional vocation in Southeastern Europe, the gender expert, imported from donors and demanded from the informal labor market. Can we learn to become feminist through academic curriculum and, who is more competent to do the Gender assessment: MA Gender or the true "believer". There is a hidden class agenda. Are we creating the new dichotomy by reproducing the traditional concept, or inventing a renaissance feminist capable to understand and do the feminism in practice? Paper will include, contemporary feministic theories reading, job adds analysis and small research results.

Adrijana Zaharijević**Women's liberation, forty years later**

The paper gives two basic guidelines to understanding post-'68 feminism: theory vs. practice conflict in third wave feminism, and generational conflict. These are used as an explanatory tool for the core dilemma - is the struggle for women's freedoms and rights possible without the belief that the current state of affairs can be revolutionized? What does this entail in terms of the structure of the movement and its goals? What does it mean to "be a feminist" in a world highly skeptical towards sloganeering and/or essentialism? How do we cope with the differences, expectations and similarities? The text does not attempt at giving any conclusive solutions to these questions; on the contrary, it can be read as a series of doubts and uncertainties that nevertheless, in the author's opinion, give shape to feminism today.

Goran Musić**The Yugoslav Labor movement 1981-1991**

The disintegration of Yugoslavia has been habitually researched with an emphasis on various stakeholders - from the national and federal bureaucratic elites, dissident intelligentsia to foreign creditors and diplomats. I argue that this historical process can not be understood without focus on the role of ordinary people as agents of change, in particular the industrial working class, which held a key position in the Yugoslav system of 'self-management'. The aim of this contribution therefore is to open up questions for research and renew discussion from today's perspective on the often neglected Yugoslav strike movement which reached its peak the second half of the 1980's and then died out in the midst of the nationalist mobilizations and emerging wars.

Krunoslav Stojaković**The concealment of History. The UJDI and the “Anti-War”-Movement in Yugoslavia during the 1990`s**

This article deals with the inner-Yugoslav opposition against the uprising of the Yugoslav civil war and the domination of nationalistic policies on the eve of the Yugoslav dissolution. With the formation of “UJDI – Association for a Yugoslav democratic initiative”, leading intellectuals have tried to transform the “socialistic” Yugoslav system into a democratic and pluralistic society. It becomes clear, that the nationalistic ambitions of separation and the construction of hate and fear between the Yugoslav people was not an “instinctively natural process” but a consequence of the propagandistic media coverage within the Yugoslav republics, but also in the West European discourse.

Đorđe Tomić**Street studies – Department: Protest!***Student protests during the “Milošević era”*

The text deals with student protests during the nineties in Serbia. After discussing these protests as subject of research by presenting the state of research on this topic, the protests are being contextualized, i.e. the period, called the “Milošević era” by the author is being depicted. This is being followed by the central part of the paper, in which (1) the demands and concrete motives of the protests, (2) the organization – structures and resources, (3) the regional dispersion of the protests, as well as (4) the forms of protest are being analyzed chronologically. The main findings here are the fact that the student protests in Serbia during the nineties were based on a very good organization (more than on some sort of “positive energy” of students) and that the main difference of these protests to previous ones was their (in Serbia) new forms of protest.

Subsequently the ideological basis of the protest is being analyzed, whereas mainly two central questions are being considered: (1) the democratization and (2) the “national question”. As a result of the whole analysis the conclusion could be

reached that the student protests in Serbia during the nineties basically demanded democratization and in general tried to avoid the discussion on the “national question”. Altogether however, all student protests assigned blame for almost all problems of the society in the same way to one opponent: Slobodan Milošević. In addition the demands for more democracy showed as rather superficial, and hence encompassed all of the ideological positions articulated by opposition parties in that period. The repeated demands of the students regarding the respective situation at the universities – the second and actually more important level of students’ critique – led on the contrary to a consolidation of the collective identity of the students’ movement, furthermore to a revival and pluralization of students’ organizing and finally to first (new) forms of students’ representation at the universities.

Petar Atanacković

New social movements in Serbia between apathy and protest

During the 1990’s, line of distinction between most of organizations, initiatives and movements in Serbia was mainly erased: the only relevant distinction on the public scene was that one between regime’s and anti-regime orientations. This distinction, even though important for that time, was a source of confusion, especially after political changes in year 2000: new regime was consisted from equally liberal and conservative, as well as social-democratic and (extreme) nationalistic organizations. Only after political changes more intensive social and political transformations were possible: one of the consequences was emersion of new social initiatives and movements. Among them should be mentioned left-wing movement, even though this movement wasn’t completely new, but more “rediscovered”.

In ex-Yugoslavia during the 1980’s, the strongest social movement was a workers movement, with its social demands, but activities of workers movement were overlapping with new nationalistic movement, which have emerged at the end of 1980’s. Social (class) demands of workers movement have been subjected to national demands, and soon working class has become one of the main supporters for Slobodan Milošević’s war policy. Parts of the workers have recognized their mistake, and join or support opposition groups and parties. But after political changes in 2000,

social demands of the workers have been neglected once more, and not only that. Through process of privatization (started in 1990's), Serbian economy was destroyed and the pure physical existence of thousands of workers have been endangered. Workers have responded with strikes and protests, but without effect: being lonely (isolated) and des-orientated, in the gap between new class of the rich, corrupted state and syndicates, and lack of interest in the public, workers have been brought to desperate situation. There were many clear manifestations of workers despair in last few years: main methods of the workers struggle have become hunger strikes, suicides and even self-mangling.

There is no right answer for those problems in the left-wing circles, which are pretending to call themselves "working class avant-garde". Left-wing movement is des-orientated and isolated, in the same way as worker's movement, activities of left-wing movement (or so called left-wing movement) are mostly senseless and meaningless, and some of the important social problems are often ignored in left-wing circles, instead to be solved. So it's a question for the left-wing groups and initiatives, if they want to create one influential left-wing movement, how to analyze and eventually solve those and other important social problems. Actual approach – characterized with lack of analysis and senseless activism – definitely should be transformed.

Even though predictions of social and economical development of Serbian society in following years are quite negative, left-wing circles can use actual situation in good way. Unpredicted social development always contains different options – it is possible that Serbian society will end up in some kind of post-modern fascistic dictatorship, but also there are possibilities for building up socialist alternative to capitalism. So the right solution for left-wing "movement" in Serbia should be critical auto-reflection and theoretical and practical changes – if it really wants to transform itself in social movement. Only with development of systematical, and not reform-like critique of the society, left-wing circles have possibility to initiate building of the socialist alternative to capitalism, which is already implicitly present in the future social development.

O AUTORKAMA I AUTORIMA

Petar Atanacković (1979). Diplomirao istoriju na Univerzitetu u Novom Sadu. Student master studija istorije na istom univerzitetu. Jedan od pokretača Omladinskog centra CK13 (2007) i Centra za socijalna istraživanja (2008) u Novom Sadu. Autor više desetina tekstova, priredio publikacije *Nacija kao problem ili rešenje – Istorijski revizionizam u Srbiji* (2008) i, zajedno sa Željkom Klarićem, *Mapiranje desnog ekstremizma* (2009). Radi kao koordinator istraživačkih projekata pri Alternativnoj kulturnoj organizaciji – AKO. Oblasti interesovanja: savremena istorija, istorija mentaliteta i svakodnevnog života, društveni pokreti, istorija i teorija socijalizma.

Milivoj Bešlin (1979). Diplomirao i magistrirao istoriju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Prijavio temu doktorske disertacije *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968-1972 – između »revolucionarnog kursa« i reformskih težnji*. Bio stipendista Vlade Kraljevine Norveške (2001), Ministarstva obrazovanja Ruske Federacije (2004), Nacionalne službe za zapošljavanje – fond mladi talenti (2005-2006) i stipendista – istraživač u nauci Ministarstva nauke Republike Srbije (2006-2008). Angažovan na republičkom naučnom projektu Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, *Izvori o istoriji i kulturi Vojvodine*. Objavio više stručnih članaka, rasprava i prikaza u domaćim naučnim časopisima. Član saradnik Matice srpske na pisanju odrednica za *Srpski biografski rečnik*. Oblasti interesovanja: politička i društvena istorija socijalističke Jugoslavije, teorija istorije.

Branka Ćurčić (1977). Programska urednica u Centru za nove medije_kuda.org (www.kuda.org) od 2001. godine i urednica je izdavačke edicije u istoj organizaciji. Diplomirala na Akademiji umetnosti u Novom Sadu i završila je master studije Teorije umetnosti i medija na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Saradnica je na više internacionalnih projekata koji se tiču kritičke analize umetnosti i njenih društvenih i političkih okvira, među kojima se izdvaja eipcp – Evropski institut za progresivne kulturne politike iz Beča (www.eipcp.net).

Vladan Jeremić (1975). Živi i radi u Beogradu. Magistrirao je umetnost na Univerzitetu umetnosti 2004. Radi kao umetnik i kao urednik likovnog programa Doma omladine Beograda. Angažovan je na različitim projektima koji se tiču teorije, anarhizma, slobodne kulture i socijalnog aktivizma. Objavio knjigu „Razgovori o anarhizmu“.

Boris Kanzleiter (1969). Završio istoriju i književnost na Univerzitetu u Berlinu i Meksiko Sitiju. Radi kao novinar i istoričar u Beogradu. Objavio knjige o zapatističkoj pobuni u Meksiku, migracijama između Meksika i SAD i privatizacije rata. Radio projekte za Heinrich Böll Stiftung, Rosa Luxemburg Stiftung i druge. Stipendist je Hans Böckler Stiftung i trenutno završava doktorat o „1968 u Beogradu“ na Slobodnom univerzitetu u Berlinu (FU Berlin). Zajedno s Krunoslavom Stojakovićom objavio knjigu „1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975“.

Natalja Kyaw (1977). Izučila stolarski zanat. Studirala slavistiku (rusistiku) i istočnoevropsku istoriju u Majncu, Moskvi i Zagrebu. Magistrirala na tezi o književnom delu ruske revolucionarke Aleksandre Kollontaj. Doktorantkinja na Univerzitetu u Minhenu (LMU), tema disertacije: *Žene u socijalističkoj Jugoslaviji (1945.-1990.). Između institucionalizacije „ženskog pitanja“ i feminizma*. Učesnica Radionice budućnosti Gete instituta u Zagrebu (2008), Beogradu (2009) i Sarajevu (2010). Bila stipendistkinja više fondova, a najduže Studienstiftung des deutschen Volkes.

Goran Musić (1981). Diplomirao na Ekonomskom Fakultetu Univerziteta u Beogradu 2006. god. na temi uloge atlantske trgovine robljem u industrijalizaciji Velike Britanije. Između 2006. i 2008. studirao u Beču i Lajpcigu kao stipendista Erasmus Mundus “Global Studies” master programa. Master tezu odbranio u Beču 2008 na temu komparativne analize pokreta 1968. u Beogradu i Meksiko Sitiju.

Krunoslav Stojaković (1978). Škola u Tuzli (BiH) i u Nemačkoj. Studirao istoriju, sociologiju i političke nauke u Bochumu (Nemačka). Trenutno radi doktorsku disertaciju na univerzitetu u Bielefeldu. Tema: „*Prakse protesta i politička-kulturna avangarda u Jugoslaviji 1960–1970*“. Zajedno sa Borisom Kanzleiterom objavio knjigu „1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975“.

Marijana Stojčić (1974). Sociološkinja i feministička / mirovna aktivistkinja. Oblasti interesovanja: istorija ženskog pokreta i razvoj civilnog društva, globalizacija, religija i fundamentalizmi, socijalni konstrukcionizam, jezik i politike identiteta, film i SF.

Đorđe Tomić (1980). Diplomirao germanistiku na Univerzitetu u Novom Sadu, završio master studije na Institutu za istočnoevropske studije Slobodnog univerziteta Berlin (FU Berlin). Student doktorskih studija na Slobodnom univerzitetu Berlin, tema dokorskog rada: *Studenti i studentski protesti u Srbiji tokom „ere Milošević“*. Bio stipendista DAAD (2001-2002), Robert Bosch Stiftung (2005), Deutscher Bundestag (2006) i Heinrich Böll Stiftung (2006-2008). Radi za poslaničku grupu Levice (Die Linke) u nemačkom parlamentu. Osnovne oblasti interesovanja: društveni pokreti, migracije, teorije nacionalizma i novija istorija jugoistočne Evrope.

Lidija Vasiljević (1971). Završila psihologiju na Filozofskom fakultetu i magistrirala na studijama roda i politike na FPN u Beogradu na temi »Uticaj feminizma na politike mentalnog zdravlja«. Edukovana psihoterapeutkinja psihodramskog modaliteta. Bavi se istraživanjem medija, aktivizmom, edukacijom i psihoterapijom rodno inkluzivnog određenja. Objavljene publikacije u zborniku tekstova »Neko je rekao feminizam«, »Žene i politika – klasne razlike u feminizmu«, kao i *International psychotherapy review*.

Adriana Zaharijević (1978). Završila osnovne studije filozofije, specijalizirala na temu razlika ljudskih prava i prava čoveka, brani magistarsku tezu o istoriji feminizma kao istoriji sporova na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Prevodi sa engleskog i objavljuje teorijske tekstove. Osnovne oblasti zanimanja politička filozofija, feministička teorija i istorija XIX veka.

Kontakt:

Alternativna kulturna organizacija – AKO

Vojvode Bojovića 13

21000 Novi Sad, Srbija

Web: www.ako.rs

Mail: social.researches@gmail.com

Štampa:

Zola štampa

Vojvode Stepe 71, Novi Sad

CIP - Каталогизacija у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.48 (497.1) "1968/2009" (082)

DRUŠTVO u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji
od 1968. do danas / [urednici Đorđe Tomić, Petar
Atanacković]. - Novi Sad: Cenzura, 2009 (Novi Sad: Zola).
- 261 str. ; 21 cm

Tiraž 500. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-86559-07-4

a) Друштвени покрет - Југославија - 1968-2009 - Зборници

COBISS.SR-ID 244080903

Naslovna strana: Protest studenata ispred nemacke ambasade u Beogradu 1968.
godine (foto: Tanjug)

Svako kopiranje i dalje korišćenje tekstova iz knjige je dobrodošlo, izuzev u komercijalne svrhe i u okviru
fašističkog, rasističkog i seksističkog konteksta.

